

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOLOŠKI FAKULTET

Fuad A. Bačićanin

**PREPLITANJE KULTURA
NA TLU SRBIJE U OSMANSKO
DOBA – NA PRIMERU
ALAMIJADO KNJIŽEVNOSTI**

doktorska disertacija

Beograd, 2016.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Fuad A. Baćićanin

**INTERWEAVING OF CULTURES
IN THE AREA OF SERBIA WITHIN THE
OTTOMAN TIME – IN AN EXAMPLE OF
ALHAMIADO LITERATURE**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Komisija za pregled i ocenu

MENTOR: Prof. dr Anđelka Mitrović, redovni profesor
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet

ČLANOVI KOMISIJE:

1. Prof. dr Ema Miljković, redovni profesor
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet

2.

Datum odbrane: _____ 2016. godine.

Preplitanje kultura na tlu Srbije u osmansko doba – na primeru alhamijado književnosti

Apstrakt

Alhamijado književnost javlja se kao civilizacijski fenomen preplitanja kultura Istoka i Zapada, slovenskih jezika i semitskog pisma. Ona je kao pojava postojala kod brojnih evropskih naroda i jezika, ali je na južnoslovenskom prostoru doživela dugu i bogatu istorijsku tradiciju. Kod nekih naroda ovo karakteristično književno pisanje potpuno je iščezlo, dok se kod nekih ova književnost čuva kao veličanstvena kulturna pojava. Preplitanje islamske i hrišćanske tradicije, Orijenta i Okcidenta, dolazeće osmanske i domaće slovenske kulture otvorene za prihvatanje novina, iznedrilo je značajna književna dela kod južnoslovenskih naroda. Kako su Osmanlije Balkan zauzele u prvoj polovini 15. veka i uspostavile administrativno-pravnu vlasti, tako je došlo do bogatog preplitanja različitih tradicija na relativno malom prostoru. U novonastaloj situaciji, stanovništvo od osvajača prihvata mnoge kulturne odlike koje su kompatibilne sa domaćom kulturom. Ta su preplitanja, naravno veoma upečatljiva u kulturi onog dela stanovništva koje prihvata religiju nadirućeg Carstva. Dodir kultura možda je najočigledniji upravo u alhamijado literaturi u kojoj je pismo arapsko, a jezik domaći, narodni. Zapravo, islamizirano stanovništvo gradi svoju novu kulturnu formu koja sadrži jezik kao temeljnu odrednicu jedne etničke skupine i arebicu, prilagođeno arapsko pismo, kao vezu sa Kur'anom, svetom muslimanskom knjigom. Temelji ove kulturološke pojave grade se na ukrštanju i spajanju tradicionalnog i usvojenog. Srpski jezik i prostor današnje Srbije nije bio imun na prihvatanja sa strane i mešanje domaće pravoslavne i dolazeće islamske kulture. Doduše, iako je bilo alhamijado književnih radova i kod hrišćanskog stanovništva, većinu tekstova ove književne vrste i na prostoru Srbije napisali su oni koji su prihvatili islamsku veru i tradiciju. Pismenost koju su sticali u osnovnim verskim školama učeći arapsko, odnosno kur'ansko pismo iskoristili su da na domaćem jeziku, u koji su ulazile reči orijentalnog porekla, pišu svoje književne radove, pesme, priče, mevlude, nasihate, poeme, ali i pripreme za predavanja,

da sastavljaju rečnike, prevode Kur'an i slično. Kako je osnovno islamsko versko obrazovanje u vreme Osmanlija bilo obavezno, tako su u naš jezik najbrže i najlakše ulazili termini karakteristični za islamsko učenje i praksu. To privikavanje na pridošle reči je postajalo sve očitije pa, iako je jedan deo tih reči polako iščezavao, za mnoge od njih i danas ne postoji adekvatna zamena u našem jeziku.

Studije i radovi na ovu temu su, u ne baš značajnoj meri, pisani za prostore ostalih južnoslovenskih naroda. Pri tome, posebno treba istaći istraživanja alhamijado književnosti Bosne i Hercegovine. Međutim, u Srbiji se ovoj kulturološkoj pojavi do danas posvećivalo veoma malo pažnje. Ovaj rad je doprinos proučavanju preplitanja kultura na tlu Srbije u vreme osmanske uprave na primerima različitih literarnih alhamijado dela. Polazeći od činjenice da je prostor Srbije iznedrio veoma značajne književnike i mislioce koji su svoja ostvarenja pisali na orijentalnim jezicima i koji su uvršteni u grupu najvećih književnika Osmanskog carstva, što, takođe, nije istraženo u dovoljnoj meri, treba, svakako, konstatovati da je u Srbiji cvetao i jedan poseban literarni izraz – alhamijado književnost, kojoj tek treba pokloniti dužnu pažnju. Isto tako, treba napomenuti da se i danas širom prostora nekadašnjeg Osmanskog carstva, pojavljuju novi primeri ove književne vrste, doduše ne baš u velikoj meri. Mi smo u toku istraživačkog rada došli do jednog broja rukopisa koje ćemo u ovom radu predstaviti. Uz nužne uvodne napomene o književnosti na orijentalnim jezicima na tlu Srbije, koja je, moglo bi se reći, bila preteča alhamijado književnog stvaralaštva, prikazaćemo ta literarna ostvarenja podelivši ih na logične celine. Napravili smo osnovnu podelu na poeziju i prozu, a u okviru tih poglavlja smo izvršili analizu po žanrovima. Svako od ovih dela zavređuje posebnu pažnju jer predstavlja još jedan gotovo neistraženi kulturološki fenomen, malo poznat većini naučne i stručne javnosti kod nas. Ovaj rad je prikaz alhamijado književnosti koju je iznedrilo preplitanje kultura na tlu Srbije u osmansko doba.

Ključne reči: alhamijado književnost, divanska književnost, arebica, srpski jezik, kultura, rukopisi, mevlud, nasihat, ilahija, kasida.

Naučna oblast: orijentalna filologija. **Uža naučna oblast:** alhamijado književnost.

UDK

Interweaving of Cultures in the Area of Serbia within the Ottoman Time – in an Example of Alhamiado Literature

Abstract

Alhamiado Literature appears as a civilisation phenomenon within interweaving of Eastern and Western cultures, Slavic languages and Semite alphabet. It existed as a phenomenon within numerous nations and languages, but in the south Slavic area, it has undergone a long and rich historical tradition. With some nations, this characteristic literature writing has completely vanished, while with some, this literature has been kept as a magnificent cultural phenomenon. The interweaving of Islamic and Christian tradition, Orient and Occident, an upcoming Ottoman and domestic Slavic culture, open for accepting novelties, has blossom significant literature works within south Slavic people. As the Ottomans overtook the Balkan in the first half of XV century, and established administrative-legal power, a rich interweaving of different traditions appeared in a relatively small area. In this newly created situation, the population accepted from its conquerors numerous cultural characteristics, compatible with domestic culture. This interweaving is very remarkable in the culture of a part of the population that accepted the religion of an invading Empire. A touch of cultures is perhaps the most obvious precisely in Alhamiado Literature, where the alphabet is Arabic, and its language domestic, folk one. Actually, Islamized population builds its new culture, a new cultural form that contains language as a fundamental determinant of an ethnic group and Arabica, an adopted Arabic alphabet, as a link with the Quran, a holy Muslim book. The foundations of this cultural phenomenon are built in intersecting and connecting of traditional and adopted one. The Serbian language and the area of today's Serbia were not immune to accepting sideward and interfering of domestic Orthodox and upcoming Islamic culture. Although, there were Alhamiado Literature works even within Christian population, the majority of texts of this literature type in the area of Serbia were written by the ones who accepted Islamic religion and tradition. Literacy, they gained in their Primary Religious Schools, by learning Arabic, i.e. the

Quran alphabet, were used in domestic language either, and words of Oriental origin entered the language, literature works were written, poems, stories, mevluds, nasihats, but also preparations for lectures, composing of dictionaries, translations of the Quran and similar. As Primary Religious Islamic Education was obligatory in the Ottoman times, thus our language entered in the fastest and the easiest the terms characteristic for Islamic learning and practice. This adoption to new words was getting more and more obvious, and although a part of these words slowly disappeared, for numerous ones, even today, there is no adequate replacement in our language.

The studies and works onto this topic, not to a great extent, were written for the areas of the rest of south Slavic areas. Hence, it is especially to be emphasised the researches on Alhamiado Literature of Bosnia and Herzegovina. However, in Serbia, this cultural phenomenon got very little attention. This work is a contribution to interweaving of cultures in the area of Serbia, at the time of the Ottoman governance, in the examples of different Alhamiado Literature works. Starting from a fact that the area of Serbia blossomed very significant authors and thinkers, and they wrote their works in the Oriental languages, and were enlisted into the group of the greatest literature authors of the Ottoman Empire, and this was not examined to a sufficient level, it is to be ascertained that in Serbia, a special literature expression was nourished- Alhamiado Literature, with its deserved attention yet to have. Also, it should be noted that even today, in wider areas of the former Ottoman Empire, appear new examples of this literature type, but not to a high extent. We reached to a number of manuscripts during our research work, to be presented in this Thesis. With necessary introductory notes on literature in Oriental languages in the area of Serbia, it can be said, was a forerunner of Alhamiado Literature creation, we shall present these literature works, dividing them into logical chapters. We made a primary division onto poetry and prose, and within these chapters, we performed the genre analyse. Each of these works deserves a special attention since they represent an almost unexplored cultural phenomenon, very little known to the majority of scientific and expert public with us. This Thesis is a presentation of Alhamiado Literature that was blossomed by interweaving of cultures in the area of Serbia, at the Ottoman time.

Key words: Alhamiado Literature, Divan Literature, Arabica, Serbian language, culture, manuscripts, mevlud, nasihat, Islamic spiritual songs.

Scientific Field: Oriental philology.

Expert Scientific: Alhamiado literature.

UDC

Sadržaj

I	Uvod	1
II	Alhamijado književnost na južnoslovenskom prostoru	6
	Alhamijado i divanska književnost (opšti pogled)	6
	Istorijat istraživanja i prva pisanja o alhamijado književnosti na južnoslovenskom prostoru	16
III	Najznačajnija dela na našem govornom području	30
	Ljubavna alhamijado poezija	31
	Didaktičke pesme	38
	Ilahije – verske pesme u slavu Boga	41
	Kaside – poučne pesme u slavu neke značajne ličnosti	44
	Arzuhali – buntovne pesme	45
	Mevludi – pesme u slavu poslanika Muhameda	47
	Rečnici	49
	Alhamijado literatura u prozi	51
IV	Arebica, modifikovano arapsko pismo	54
V	Alhamijado poezija na tlu Srbije	64
	Mevlud	65
	Mevlud Arifa Sarajlije	70
	Mevlud Nazifa Šuševića	83
	Moralno – poučna poezija	87
	Kasida Nasihat (Kasida o smrti) Nazifa Šuševića	88
	Kasida Nasihat (II) Nazifa Šuševića	95
	Dinski nasihat Arifa Sarajlije	99
	Kasida Ibrahim Sulejmana Tabakovića	111
	Divan Sulejmana Tabakovića	116
	Ilahija, pobožna pesma	123

	Ilahija (na srpskom jeziku)	124
	Poziv na veru (na srpskom jeziku)	126
VI	Prozni alhamijado tekstovi na tlu Srbije	131
	Arapsko-persijsko-grčko-srpski rečnik	132
	Prevod kur'anskog teksta	159
	Verska predavanja – propovedi	169
	Predavanje o kurbanu	169
	Predavanje o hidžri	171
	Prevod hadisa	177
	Ostali prozni rukopisi	181
VII	Turcizmi u alhamijado literaturi	185
	Rečnik turcizama	192
VIII	Zaključak	210
	Izvori – rukopisi	214
	Literatura	216
	Biografija	228

I Uvod

Kada dva naroda različitog jezika, pisma, religije, kulture, tradicije nekoliko vekova dele zajednički prostor, potpuno je logično preplitanje njihovih kultura. U tom dodiru i mešanju osobenosti može nastati jedna potpuno nova kultura bliska i svojstvena i jednom i drugom narodu. Ili to može biti deo kulture, iz jedne ili više oblasti života, koji postaje trajna veza tih naroda. Osmanlije su u 15. veku zauzele balkanski prostor, donele sa sobom sve svoje kulturne osobenosti i pomešali ih sa kulturnim odlikama domaćeg stanovništva. Vremenom je dosta toga postalo zajedničko, i slovensko i tursko, a Balkan je tako postao deo jedne velike civilizacije. Ta civilizacija je preko Turaka Osmanlija izvršila snažan uticaj na naše narode. „Osmansko carstvo donosi u jugoistočnu Evropu novi poredak, novu administrativnu upravu i novu veru, ali ipak ne briše u korenu sve stare zatečene društvene odnose i institucije, već ih delimično prihvata i prilagođava svom državnom modelu. Kao rezultat te sinteze nastaje novi civilizacijsko-kulturni krug, čije se prisustvo i danas oseća u većini društava na Balkanu, a koji se definiše kao 'orijentalno kulturno nasleđe'” (Miljković 2013: 10). Osmanlije su donele novu kulturu, stranu stanovništvu Srbije, ali dugim zajedničkim životom, posebno kod gradskog stanovništva, koje je u većoj meri prihvatalo islam, odomaćila se islamska, odnosno orijentalna kultura. „Islamska kultura nije smatrana neprijateljskom ni u vrijeme Prvog i Drugog srpskog ustanka, odnosno u doba stvaranja najprije autonomije, a kasnije nezavisne Srbije. Nije mogla biti neprijateljska, pošto je bila do te mjere prihvaćena na tlu Srbije, a njeni elementi do te mjere odomaćeni među Srbima, da je bila neodvojiva od kompleksa kulturne nadgradnje srpskog naroda” (Šop 1982: 24). Hrišćansko i islamsko učenje imaju dosta zajedničkog i među njima je uvek bilo međusobnih uticaja, pa se po rečima Ljiljane Čolić „često prepliću ne samo na nivou osnovne zavetne literature, već pogotovo u narodnom predanju, kultovima i običajima. [...] O preplitanju hrišćanstva i islama na tlu Srbije i Crne Gore i okolnih krajeva u kojima žive Srbi postoje mnoga svedočanstva koja su već zapažena u literaturi” (Čolić 2006: 149, 151). I samo u takvim uslovima i preplitanjima kultura

mogli su nastati alhamijado književni tekstovi koji su najupečatljiviji spoj osmansko-islamske i slovensko-hrišćanske kulture. Alhamijado književnost predstavlja samo jedan segment širokog kulturnog preplitanja, ali je taj segment ostavio dubok trag na obe kulture, a posebno onu na čijem je jeziku ta književnost pisana.

Divanska književnost, koja obuhvata dela na arapskom, persijskom i turskom jeziku, bila je, u nekom smislu, preteča alhamijado književnosti, pisanju na narodnom jeziku arapskim pismom. Na turskom jeziku je bilo veličanstvenih književnih ostvarenja koja su prostor današnje Srbije uvrstila u red bogat velikim književnim imenima. Neka od najzvučnijih imena divanske književnosti su Ahmed Vali i Ahmed Gurbi iz Novog Pazara, a zahvaljujući Sabitu Alaudinu Užičaninu koji je „naš najveći pjesnik na turskom jeziku koji je živio koncem XVII i početkom XVIII stoljeća i najveći naš pjesnik za čitavo vrijeme osmanske vlasti” (Nametak 1989: 152) i drugim velikim divanskim pesnicima iz Užica, ovo mesto je „s pravom nosilo naziv ’zborna mesto pesnika”” (Zirojević 2007: 80). Međutim, divanska književnost je bila namenjena jednom malom sloju društva kod nas. Samo oni obrazovaniji, koji su poznavali jedan od tri velika orijentalna jezika, su imali mogućnosti da čitaju i proučavaju ta književna ostvarenja, pa se javlja potreba za pisanjem na narodnom, domaćem jeziku, razumljivom svakom tadašnjem čoveku. Pošto je u vreme osmanske uprave osnovno mektebsko obrazovanje bilo obavezno, većina stanovništva je poznavala arapsko pismo, koje je ujedno i pismo Kur’ana. Zbog toga se javlja književnost koja, na prvi pogled, ne odiše velikim književnim kvalitetom, ali koja je svakako obeležila dugi vremenski period nastajanja. Književnost koja se još jedino u Španiji, gde je, kako se smatra, i začeta, razvila u tako velikom obliku kao kod nas. Neki su mišljenja da je njena književna vrednost daleko ispod književne vrednosti divanskih ostvarenja, a i Mehmed Handžić smatra da se književni rad na našem jeziku pojavljuje kada „sposobnost naših ljudi na književnom polju uopće počinje usljed raznih uzroka i okolnosti pomalo slabiti i opadati” (Handžić 1933: 84). U istom radu, iako ističe pojedine kvalitetne primerke alhamijado literature, on dalje navodi „izgleda da su samo ljudi sa srednjom naobrazbom i nižom sposobnošću laćali pjevanja i pisanja na našem jeziku” (Handžić 1933: 84). Međutim, zar za književnost i njene autore poput Hevajje, Fejza Softe, Ilhamije, Šuševića, Gaševića, Sarajlije i drugih, možemo reći da su bili srednjeg obrazovanja i nižeg nivoa znanja, da nisu poznavali orijentalne jezike, iako su pisali na

tim jezicima ili su radili kao predavači u školama baš arapskog, persijskog ili turskog jezika, da nisu poznavali stil pisanja, iako se stihovi nekih njihovih književnih ostvarenja i danas recituju i pevaju na raznim svečanostima. „Bez obzira na književno-umjetnički nivo i domete alhamijado književnosti u nas, pogrešno je misliti da su njezini poznati i nepoznati autori bili, bar za svoje vrijeme, neobrazovani i neuki ljudi i da nisu poznavali ono o čemu su pisali, posebno jezike iz kojih su, pod uticajem raznih okolnosti, 'pozajmljivali' i poprimali mnoge izraze u svojim radovima na našem jeziku. Naprotiv” (Mulahalilović 1986: 441). Enver Mulahalilović svoje navode potkrepljuje rečima Muhameda Hadžijahića¹ koji, iako prihvata opštevažeće mišljenje da alhamijado tekstovi po literarnim kvalitetima zaostaju za pisanjima na orijentalnim jezicima, dodaje da „korektno pročitani i kritički izdani tekstovi pružice i podlogu za njihovo književno, odnosno estetsko, vrednovanje. I dosadašnji neki primjeri pokazali su da su revizijom čitanja neki stihovi, koji su izgledali bez ikakva smisla, ispravnim čitanjem dobili svoju literarnu punoću.” (Mulahalilović 1986: 442).

Alhamijado književnost, kao kulturološki fenomen spoja jezika jednog i pisma drugog naroda, obeležila je i prostor Srbije. Dugi niz godina nastajala su književna ostvarenja na srpskom, odnosno domaćem, narodnom jeziku, a pisana preuzetim arapskim pismom koje je za te potrebe prilagođavano. Većina tih književnih ostvarenja bila su puna turcizama koji predstavljaju i pokazatelji su preplitanja jezika i kultura. Mirjana Teodosijević to opravdava tezom da „viševekovni suživot sa Turcima Osmanlijama nesumnjivo je ostavio dubok trag u svim oblastima naše duhovne i materijalne kulture, što se posebno odrazilo na leksički fond srpskog jezika. S obzirom na to da se radilo o kontaktu dva tipološki potpuno različita jezika, uticaj je izvršen prevashodno na leksičkom, ali i na morfološkom nivou” (Teodosijević 2010: 56). Veoma je bio izražen uticaj na jezik, a i danas su mnoge naše reči ili njihovi koreni orijentalnog porekla i predstavljaju „znak trajnog uticaja jednog jezika na drugi: turskog na srpski” (Popović 1983: 49).

Alhamijado tekstovi su jednim delom nastajali i iz razloga što je srpski jezik bio jedan od jezika kojim su govorili sultani, ali i zbog toga što su se brojni pojedinci srpskog porekla u Osmanskom carstvu peli do najviših državnih funkcija. Dve sultanije su bile

¹Hadžijahić, M.: *Neposredni zadaci u izučavanju naših alhamijado tekstova*. Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja, Sarajevo, knj. XXXV, sv. 5, 1977, str. 41-52.

srpskog porekla, krajem XIV veka Lazareva ćerka Olivera se udaje za sultana Bejazita, a u XV veka se Mara, ćerka Đurđa Brankovića udaje za sultana Murata II. Emil Oman u svom radu navodi da su čak i neki sultani znali srpski jezik. Mehmed Fatih je srpski jezik naučio u detinjstvu uz maćehu sultaniju Maru, a „skoro ista stvar je sa Sulejmanom Velikim; i on zna srpski, i rado se njime služi” (Oman 1930: 169). Veliki broj pojedinaca srpskog porekla dospelo je i do najviših državnih funkcija u Osmanskom carstvu, do funkcija vezira, ali i najveće funkcije u Osmanskoj upravi, velikog vezira.² Osmanska carstvo je na taj način pokazivalo visok stepen demokratije. „Demokratski duh koji je vladao u ranije doba Turske Carevine omogućio je da mnogi naši zemljaci, podlegavši uticaju islama i svršivši turske škole, postignu velike, pa i najveće položaje u državi. Za ovo ima vrlo mnogo primera i daleko bismo otišli kada bismo hteli da nabrajamo samo i najpoznatije građanske i vojne velikodostojnike naše krvi u Turskoj Carevini. Tu bi se beskrajno ređali sandžakbezi, namesnici, beglerbezi, veliki admirali, veziri s tri tuga, pa čak i čitav niz velikih vezira. [...] S obzirom na ograničeni prostor mi ćemo se ovde malo više zadržati samo na velikim vezirima naše krvi, kojih je bilo ništa manje nego – dvadeset i jedan” (Bajraktarević 1940: 10). Sve ovo uticalo je na to da je srpski bio jedan od jezika koji se koristio na dvoru. „Uticaj poturčenjaka južnoslovenskog porekla bio je toliko jak na Porti da se srpski jezik, i to od najranijeg vremena, koristio kao jedan od diplomatskih jezika. Njime su se u svojoj međunarodnoj prepisci služili turski sultani, veziri i oblasni zapovednici, kao i vladari i magnati, mađarski i rumunski. Od 1420. godine do sredine XVI veka sultani su pisali Dubrovčanima pisma na srpskom jeziku” (Zirojević 2007: 78). Preplitanje kultura i mešanje jezika je bilo obostrano. Da ga je i na prostoru Srbije bilo, ali i da su Turci preuzimali od naše kulture potvrđuje i Đorđe Popović u svom rečniku. „Takođe sam dao mesta i onim rečima, koje su Turci od nas uzeli i kojima broj nije tako malen” (Popović 1884: 4).

Kako se srpski jezik koristio na dvoru, ali i van njega, može se utvrditi da je možda najraniji pisani alhamijado književni tekst na našem jeziku nastao baš u Istanbulu, u XV veku. Radi se o četvorajezičnom arapsko-persijsko-grčko-srpskom rečniku za koji se pretpostavlja da je sastavljen na dvoru u Istanbulu ili da je pisan za dvorjane koji su

² Veliki vezir je nakon sultana, najveća funkcija u osmanskom državnom aparatu. On je i ume sultana upravljao svim državnim poslovima.

želeli naučiti srpski jezik. Postoje dva rukopisna primerka ovog rečnika koji se čuvaju u biblioteci džamije Sulejmanije u Istanbulu. Nakon ovih rečnika nastala su na narodnom jeziku brojna književna dela ispisana arapskim pismom koje je prilagođeno srpskom jeziku. Najstarija alhamijado pesma je *Hirvat turkisi* koja potiče iz kraja 16. veka, iz 1598/99. godine, nastala ceo jedan vek nakon sastavljanja četvorjezičnih rečnika.

Mnogi autori alhamijado književnosti su pokušavali uraditi reformu arapskog pisma. Neki od njih su živeli i na prostoru današnje Srbije, ali konačnu reformu je uradio Džemaludin Čaušević čija je modifikovana arebica bila prilagođena pisanju našeg jezika arapskim pismom. Time je otvoren put novom književnom pravcu, koji je doduše već nekoliko vekova postojao, ali je Čauševićeva arebica značila jedinstven red i ujednačenost u pisanju. Međutim, već u XX veku arebica prestaje da se koristi, a prestaju se štampati i dela na ovom pismu. Jedino je još živela i bila prisutna kod pojedinaca, najčešće verskih lica, koji su i dalje pisali tekstove ili prepisivali neka alhamijado književna ostvarenja i time čuvali ovo pismo od zaborava.

Alhamijado književnost, ili se može upotrebiti uopšteniji naziv, alhamijado pismenost, nastajala je i na prostoru današnje Srbije. Iako se poslednjih godina, odnosno decenija, istražuje i kod južnoslovenskih naroda, veoma se malo piše o njenom postojanju na prostoru današnje Srbije i o onoj koja je napisana na srpskom jeziku. Abdurahman Nametak kaže da „posebno bogatstvo primjera ovakve književnosti pruža nam književnost Bosne i Hercegovine osmanskoturskog i postturskog perioda, poznata pod imenom *bosanska alhamijado književnost*” (Nametak 19881: 8), a samo vredni pojedinci su svojim radovima upućivali na ovu književnu pojavu i postojanje alhamijado pismenosti i na prostoru Srbije. Objavljene su i pojedine knjige u kojima je prikazan deo rada nekog alhamijado književnika, ali je svakako potrebno u ovu problematiku ući malo dublje, istražiti je i prikazati njen stvarni značaj.

Cilj ovog rada nije da u celosti prikaže sva ostvarenja alhamijado književnosti na tlu Srbije, niti da vrši njihovu jezičku i književnu analizu, već da izvrši podelu do danas pronađenih poetskih i proznih alhamijado književnih ostvarenja, da se njihovi delovi transliteriraju i njihovi faksimili, jedna ili nekoliko strana, prikažu.

II Alhamijado književnost na južnoslovenskom prostoru

Alhamijado i divanska književnost (opšti pogled)

Dolazak Osmanlija na Balkan, u 15. veku, obeležio je bogato preplitanje Istoka i Zapada na relativno malom prostoru. Većinsko hrišćansko stanovništvo dočekalo je i susrelo se sa novom religijom i novim načinom života. Zajedno sa religijom Osmanlije sa sobom donose i svoje običaje i kulturu, kao i tri orijentalna jezika: turski kao jezik administracije, odnosno govorni jezik, arapski kao jezik nove dolazeće vere i persijski, kao jezik književnosti i umetnosti. Preplitanje slovenske i orijentalne osmanske kulture najprisutnije je u kulturi življenja slovenskih muslimana.

U novoosvojene teritorije doselio se jedan broj stanovnika islamske vere iz ostalih delova Osmanskog carstva, ali se broj muslimanskog stanovništva povećavao i prelaskom na islam domaćeg slovenskog stanovništva. Stanovništvo koje je prihvatilo islam prihvatilo je i islamske, odnosno osmanske običaje, tradiciju i kulturu. Naravno, u novonastaloj situaciji slovenski narodi od osvajača najpre prihvataju one kulturne odlike koje su kompatibilne sa njihovom kulturom, a mnoge kulturne odlike su zadržavali, pa je tako nastajala jedna nova kultura koja je nosila odlike i hrišćanske i islamske tradicije. Među stanovništvom koje je prihvatilo novopridošlu veru učvršćivala se orijentalna, islamska kultura.

Najbolji primer dodira orijentalne i domaće slovenske kulture očituje se upravo u alhamijado tekstovima koji su nastajali na južnoslovenskom prostoru u kojima je pismo arapsko, a jezik narodni, domaći. Tako snažno preplitanje domaće sa orijentalnom kulturom doživeli su u Evropi još i Španci, kod kojih se alhamijado književnost prvo i pojavila. Naziv alhamijado (šp. aljamiado) potiče od arapske reči *al-‘ağamiyy* što prevedeno na srpski jezik znači „strani”, „nearapski”. Ovo je ime nastalo u Španiji gde je muslimansko stanovništvo pisalo španskim jezikom, a arapskim pismom. U Španiji, u kojoj je kontakt domaćeg stanovništva sa Arapima trajao najduže, skoro osam vekova,

uticaj arapske civilizacije bio je toliko jak da se, pored književnosti na španskom i latinskom jeziku, razvila i književnost na narodnom jeziku pisana arapskim pismom. Filip Hiti navodi da su španski muslimani „govorili romanskim dijalektom, ali su se služili arapskim pismom” (Hitti 1973: 390). Naziv alhamijado dolazi iz arapskog jezika, a kod nas je ovaj naziv, govoreći o spoju jezika jednog i pisma drugog naroda, prvi upotrebio Fehim Bajraktarević. Pišući o tome kako je ova literatura u Španiji dobila naziv on ističe: „Kao ovi španski Mavri, tako su se i neki muslimani iz naših krajeva služili našim jezikom, ali arapskim slovima” (Bajraktarević 1927: 189). Domaće stanovništvo koje prihvata dolazeću veru gradi svoju kulturnu formu tako da ona sadrži narodni jezik kao temeljnu odrednicu svoje nacije i prilagođeno arapsko pismo kao vezu sa kur’anskim tekstom. I ostale kulturološke odlike ovih naroda ustrojene su upravo na spoju tradicionalnog, odnosno onoga što je nasleđeno od svojih ranijih generacija, za južnoslovenski prostor je u pitanju najčešće hrišćanska kultura, i usvojenog, u ovom slučaju je to islamska kultura Osmanlija. Ako ovaj kulturni obrazac nasleđenog i usvojenog prihvatimo kao uobičajen u vremenu preplitanja islamske i hrišćanske kulture i ako je on najočigledniji i najlakše prepoznatljiv upravo u alhamijado tekstovima, gde je jezik ovih tekstova nasleđeni narodni jezik, a njihovo pismo usvojeno arapsko pismo, celokupan ovaj kulturni obrazac, spoja nasleđenog i usvojenog, mogli bismo slobodno nazvati *alhamijado kulturom*.

Pored južnoslovenskog prostora „i u drugim krajevima Evrope kojima su vladali islamizirani Turci, kao u Grčkoj, Albaniji, Poljskoj, Bjelorusiji itd. imamo sličnu književnu pojavu. Posebno bogatstvo primjera ovakve književnosti pruža nam književnost Bosne i Hercegovine osmanskoturskog i postturskog perioda, poznata pod imenom *bosanska alhamijado književnost*. Ona je vezana isključivo za muslimansku sredinu i sa književnošću drugih konfesionalnih grupa, osim u početku, nema mnogo dodirnih tačaka” (Nametak 1981: 8).

Na narodnom jeziku domaćeg stanovništva veoma se malo pisalo, pa je u vreme dok je cvetala *divanska književnost*³, na prelazu iz 16. u 17. vek, zanemarljiv bio broj onih autora koji su pevali i pisali na narodnom jeziku. S obzirom da su se u školama – mektebima i medresama učili orijentalni jezici, turski, arapski i persijski, na prostoru

³ Književnost pisana na orijentalnim jezicima (arapskom, persijskom i turskom).

Srbije, na ovim jezicima nastala su i brojna dela. Da postoji uticaj istočne književnosti na naše književnike, da su naši književnici ušli u tursku književnost, ali i turska književnost imala uticaj na književnost kod nas, posebno kod muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine, govoreći o alhamijado književnosti piše i Boris Nilević. On ističe da se „veliki broj bosanskih Muslimana obrazovao na Istoku, ali je dobro znao istočne jezike – turski, arapski i perzijski, a jedan dio je sa uspjehom ušao u tursku književnost. Otuda je onda sasvim razumljiv uticaj Istoka na bosansku muslimansku književnost” (Nilević 2001: 136). U gradovima gde su podizane škole i mektebi stanovništvo se obrazovalo i učilo orijentalne jezike. „U osnovnoj školi – mektebu – čiji je broj zavisio od veličine naselja, učilo se arapsko pismo i čitanje tekstova iz Kurana. Po velikim gradovima osnivane su i medrese (srednje i visoke škole) u kojima su se, osim verskih nauka, učili istočni jezici (arapski, persijski i turski), filozofija, matematika, a u nekim i sve ‘ono što je zahtevao duh vremena’, kako to stoji u statutu Husrev-begove medrese u Sarajevu” (Zirojević 2007: 79). Pojedinci koji su završavali visoke škole kod nas, a želeli su da nastave obrazovanje, odlazili su s tim ciljem u Carigrad, Damask, Bagdad ili druge centre Osmanske carevine i na taj način usavršavali svoje znanje. Mnogi od njih su se boraveći i obrazujući se u velikim centrima družili sa poznatim pesnicima toga vremena. To druženje i dobro poznavanje jezika iskoristili su za pisanje poema na orijentalnim jezicima, najčešće na turskom jeziku. Prema pisanju Olge Zirojević mnogi ljudi iz naših krajeva su se istakli i kao pisci dela iz različitih oblasti nauka, ali je i veliki broj pesnika koji su pevali na sva tri orijentalna jezika – turskom, arapskom i persijskom (Zirojević 2007: 79). Pojedine poeme su do danas sačuvane u izvornom rukopisnom obliku, neke u prepisima, a neke su sačuvane u tragovima ili smo o njima samo čuli. Imena pojedinih divanskih pesnika južnoslovenskih prostora su do danas ostala upamćena kao biseri divanske književnosti. Divanska književnost negovala se i razvijala na osmanskome dvoru na kome su pesnici imali privilegovano mesto. „Divanska književnost formirala se na osnovama stare turske narodne književnosti, pod snažnim utjecajem islamske kulture i već formirane klasične perzijske književnosti. Poticaje razvoju ove literature dao je bogat i raskošan život na dvoru, gdje su dovođeni perzijski pjesnici toga vremena, koje su postepeno zamjenjivali domaći pjesnici oponašajući način pjevanja perzijskih klasika” (Nametak 1998: 464). Orijentalista Lamija Hadžiosmanović dala je koncizna i precizna tumačenja

pojma divana i vreme nastanka divanske književnosti. „Riječ divan potiče iz perzijskog jezika i označava skup, zbir. U književnosti ona označava sabrana djela jednog autora i to najčešće u jednoj knjizi, odnosno predstavlja zbornik poezije pisane po tačno određenim pravilima i uzorima. Divanska poezija je poezija visokih krugova. Može se reći da turska divanska književnost nastaje sa osmanskim dvorom ali i nestaje sa njim” (Hadžiosmanović 1995: 6). Literaturu koja je od Arapa prešla u Iran, gde se razvijala pod uticajem islama, Turci su prevodili na svoj jezik i na taj način je uneli u tursku književnost. „U klasičnoj turskoj književnosti nizanje pesama po jednom određenom tertibu, bilo je tradicija i osnovno pravilo. *Divan* kojeg pesnik sastavi po određenom tertibu naziva se *muretteb divan*, tj. kompletan, sređen divan. Divan koji nije sastavljen po tertibu naziva se *gajri muretteb divan*, tj. nesređen divan” (Salković 2012: 490). Sabrana dela jednog autora koja su činila divan, a imala su svoj red, formu, tertib, bila su daleko cenjenija u odnosu na nesređene divane. Turci su naseljavajući prostor Evrope želeli da održe svoju jezičku, kulturnu i književnu tradiciju. Književnost koja se na našim prostorima razvijala i širila predstavljala je glas Osmanske imperije u Evropi. Puno je primera i usmene i pismene književnosti sačuvane iz tog vremena. Najpoznatije su svakako anegdote o Nasrudin Hodži. U vezi sa ovim šalama napisano je više dela i na srpskom jeziku. „Pored toga što su Turci u Evropi razvijali narodnu književnost, paralelno su iznjedrivali i razvijali i svoju divansku književnost. Ovoj književnosti su, pored Turaka, svoj doprinos dali i muslimanski narodi u ovim zemljama. Kao što je to općenito bilo u čitavoj Osmanskoj imperiji, i u Evropi su divansku književnost razvijali prosvijećeni muslimani. Ali kao što se zna, kojem god narodu pripadali pisci Osmanske imperije i koji god im bio materinski jezik, gotovo svi su mahom pisali na kitnjastom osmanskome jeziku ukrašenom arapskim i perzijskim riječima i izrazima. Nije mali broj ni onih pisaca koji su pored ovoga pisali svoja djela na arapskom i perzijskom jeziku” (Hafiz 2008: 287-288). I na prostoru Srbije nastala su velika i poznata književna dela divanske poezije koja ravnopravno mogu stati u red sa najvećim književnim delima Osmanske carevine. Kako je divanska književnost u našim krajevima bila preteča nastanka književnih dela na domaćem narodnom jeziku napisana osmanskim pismom u nastavku ćemo spomenuti nekoliko divanskih pesnika Osmanskog carstva sa prostora Srbije.

Ahmed Vali iz Novog Pazara jedan je od najpoznatijih divanskih pesnika sa našeg prostora. Ahmed Vali Novopazarac (1564-1599), iako je živeo veoma kratko, iza sebe je ostavio veliku poemu o kojoj se i u njegovo vreme i danas mnogo pisalo. Rođen je u Novom Pazaru gde je stekao i prvo obrazovanje, nakon toga tražeći nauku, odlazi za Istanbul. Umro je u Novom Pazaru u tridesetpetoj godini života. Delo *Ljepota i srce*, kako sam Ahmed Vali Novopazarac navodi, završio je 1586-1587. godine, što odgovara 995. hidžretskoj godini, a dopunjeno je i kompletirano, odnosno ponovo završeno 1593-1594. godine, što odgovara 1002. hidžretskoj godini. Na ovo nas upućuje hronogram koji je sastavni deo dela *Ljepota i srce*. Njegovo delo napisano na turskom jeziku (tur. Hüsn ü Dil) sadrži 68 poglavlja sa preko 7000 stihova, odnosno više od 3500 distiha. Ahmeda Valija prvi u osmanskoj biografiji spominje Kinalizade Hasan Čelebi. Zatim se spominje u pesničkoj biografiji *Tezkiretu'ş-Şu'ara*, koja sadrži biografije 189 pesnika koji su pisali u vremenu od 1592-1640. godine. Ona je nastavak biografije Hasana Čelebija. U kasnijem periodu spominju ga i turski biografi Mehmed Sureja (M. Sureyya) i Bursali Mehmed Tahir. Evropskoj javnosti prvi ga je 1836. godine predstavio Jozef Hamer (Joseph Baron von Hammer), a našoj javnosti Safvet-beg Bašagić 1912. godine i Mehmed Handžić 1934. godine. Najznačajnije podatke o Ahmedu Valiju Novopazarcu i najsadržajnijiu analizu dela *Ljepota i srce* dao je Mehmed Fatih Koksalski.⁴ Ahmed Vali je svoje delo, što je i tada bila retkost, pre objavljivanja dao svojim prijateljima i tada poznatim pesnicima na uvid. O njegovom delu su se izjasnila i 24 njegovih savremenika. Oni su napisali i hvalospeve u stihu koji se čuvaju u biblioteci Sulejmanije u Istanbulu kao sastavni deo poeme *Ljepota i srce* (Koksalski 2003: 187-203).

Arši Čaki Muhamed, pesnik iz 16. veka pisao je na persijskom i turskom jeziku, a najpoznatije su mu dve kaside kojima u 109 stihova slavi i veliča Mehmed-pašu Sokolovića, velikog vezira Osmanskog carstva, odnosno Mustafa-pašu, beglerbega Rumelije koja ima 85 stihova. Arši Čaki Muhamed je poznat i po pisanju hronograma, a jedan od najpoznatijih mu je hronogram koji je posvetio smrti Halija, kralja pesnika svoga doba. Smatra se da je napisao i veliki *Divan* koji do danas nije pronađen (Rahić 2002: 24-25). Arši Čaki Muhamed je, kako u svom tabelarnom prikazu naših pesnika koji su stvarali na turskom jeziku daje Mehmed Handžić, rođen u Novom Pazaru, tačna godina rođenja nije poznata, a umro je 978. hidžretske godine što odgovara 1570/71.

⁴ Koksalski, M. F.: *Yenipazarlı Vali, Hüsn ü Dil*, Istanbul, 2003.

godini. Njegov stariji pseudonim je Čaki da bi kasnije pisao pod pseudonimom Arši. Prezivao se Mimarzade, odnosno Neimarović (Handžić 1933: 53).

Hušui⁵ je pesnik iz Novog Pazara koji je živio i stvarao u drugoj polovini 16. i početkom 17. veka. Poznat je po pisanju kasida i hronograma. Najpoznatiji hronogrami koji i danas postoje su natpis na Carevoj ćupriji u Sarajevu kao i natpis iznad ulaznih vrata Novopazarske banje:

„Oni koji su videli Istok i Zapad, kopno i more rekli su:
na svetu mi nismo videli ovakve termalne banje,
između njih jedan, videvši je, izreče joj zbirni hronogram:
ova banja postade raj za zaljubljene.”

Sabiranjem broječnih vrednosti slova dolazimo do podatka da je hronogram napisan 1594/95. godine, odnosno 1003. hidžretske godine.

Jedan od najstarijih i najpoznatijih divanskih pesnika bio je Suzi Čelebija iz Prizrena čija se godina rođenja ne zna, ali se zna da je umro 1524. godine. Pretpostavlja se da je bio Srbin jer je bio hrišćanskog porekla. Iza sebe je ostavio veliku poemu na turskom jeziku *Knjiga osvajanja (Gazavatname)*. Grad Prizren je turskoj divanskoj poeziji podario desetak pesnika, pa je dobio naziv „kolevka pesnika”. Pojedini su pesnici, kakav je bio Suzi Čelebija, u svoju poeziju unosili elemente srpskog narodnog pesničkog stvaralaštva (Zirojević 2007: 79-80).

Sabit Alaudin Užičanin je jedan od najvećih i najpoznatijih divanskih pesnika sa prostora Srbije, a i šire. Rođen je u Užicu 1682. godine i živio je krajem 17. i početkom 18. veka. Prema Ešrefu Kovačeviću Sabit je rođen između 1650. i 1660. godine u Užicu. Službovao je u različitim centrima Osmanske carevine, a umro je u Istanbulu 1712. godine (Kovačević 1990: 5-14). O njemu i njegovoj umetnosti pesničkog izražaja pisali su mnogi naši i strani orijentalisti i kritičari. Češki orijentalista Jan Ripka⁶ napisao je doktorsku disertaciju na temu Sabita Užičanina. Ova doktorska disertacija „pažnju

⁵ U divanskoj poeziji mnogi pesnici imali su pseudonim, mahlas. Mahlas su dobijali od svog mentora koji je morao biti poznat i već afirmisan pesnik. Za neke divanske pesnike osim njihovog mahlasa i nemamo ostale podatke.

⁶ Rypke, J.: *Beitrage zur Biographie, Charakteristik und Interpretation des zurkischen Dichters Sabit*, Prag, 1924.

zavređuje i po tome što je to prvo zasebno delo o Sabitu, i drugo, što je bilo povod da se kod nas pojavi još jedan osobit prinos o Sabitovim radovima iz pera, ponovo, Safvetbega Bašagića” (Bejtić 1974: 3). Na Sabita Užičanina prvi koji je skrenuo pažnju kod nas bio je Safvetbeg Bašagić u radu „Bosanci i Hercegovci u islamskoj književnosti” koji je objavljen 1912. godine u *Glasniku Zemaljskog muzeja* u Sarajevu. Pored Ripke i Bašagića o Sabitu Užičaninu su pisali još i turski pisac Ferid, a dvojica autora su u Turskoj dali i posebne prikaze: Muallim Nadži pod naslovom „Sabit u reviji Medžmua-i Muallim”, a Omer Faruk Akin je o Sabitu napisao članak u *Islam ansiklopedisi* (Bejtić 1974: 4). O Sabitu Užičaninu pisalo se i u Evropi. Alija Bejtić u svom radu navodi da su pored Ripke, koji je o Sabitu, pored doktorske disertacije, objavio još četiri rada, o Sabitu Užičaninu pisali još i J. Hamer, Gib (Gibb), T. Mencil (Th. Menzel) kao i K. Trajmer (Treimer). O Sabitu je kod nas pisao i Fehim Bajraktarević pa je u listu *Politika* objavio rad pod naslovom „Naši muslimani u Turskoj državnoj upravi i nauci” (Bajraktarević 1940: 10-11). On u radu spominje tri naša najslavnija pesnika koji su pisali na turskom jeziku od kojih je jedan Sabit Alaudin rodom iz Užica. Književni rad Sabita Užičanina je bio veoma plodan. Najpoznatija njegova dela, pored više kraćih, su i dve značajne pesme – *Mi'radžije*, zatim pesma o noćnom putovanju poslanika Muhameda, *Zafernama* – junački ep o Selimu Giraj hanu, *Ramazanija* – ramazanska pesma, jedna pesma u slavu poslanika Muhameda, romantični ep – *Edhem i Huma* kao i *Berbernama* – pesma o berberu. Sabit Užičanin je napisao još mnogo spevova, hronograma i prozних dela.

Sabitov junački ep *Zafernama* zavređuje posebnu pažnju. To je ep o pobeđi krimskog kana Selima Giraja nad Rusima i Poljacima na Krimu u mesecu maju i junu 1689. godine. Ovaj spev je od velikog značaja za istoriju narodne književnosti na srpskom jeziku, jer je ispevan po uzoru na muslimanske narodne epske pesme srpskog govornog područja, a i zbog toga jer predstavlja novi trag narodne epike kod nas. Do ovakvog zaključka Bejtić je došao analizirajući sam ep i primećujući „pojavu ukrasnih prideva, poređenja, upravnih govora, karakteristične dužine epa (852 stiha) i hladnog načina izlaganja u spevu, a nadasve po na dlaku istom izlaganju događaja i gotovo identičnoj kompoziciji celine, počevši od pevačeva uvoda (koji ni ovde nema veza sa samim događajem) do načina završetka pesme” (Bejtić 1974: 4-5).

I pored ovih podataka o ovom velikom divanskom pesniku, ne samo na našem području već i u čitavom Osmanskom carstvu, a s obzirom na njegov značaj za književnost na orijentalnim jezicima, o njemu se veoma malo zna. „Užice je s pravom nosilo naziv 'zborna mesto pesnika', jer je u njemu rođeno čak šest pesnika” (Zirojević 2007: 80), a Sabit Alaudin iz Užica je svakako velikan naše prošlosti i jedan od najpoznatiji divanskih pesnika.

Ahmed Gurbi, ili derviš Ahmed Gurbi, odnosno Gurbi-baba kako je poznat u mestu svog rođenja i smrti, divanski je pesnik o kom ne postoji nikakvih istorijskih podataka što svakako veoma otežava proučavanje ovog pesnika. Do godine njegovog rođenja i smrti, mesta odakle potiče, kao i ostalih bitnih informacija dolazimo posredno. U svom *Divanu*, koji je u svom radu predstavio i određene delove *Divana* preveo Avdija Salković, Ahmed Gurbi najpre spominje grad iz kog potiče, svoje ime, a zatim i ime svoga oca (Salković 2012: 493-494).

„Moj grad u Novom Pazaru je,
ko slavuj u ružičnjaku zaseli je.

Moje ime Derviš Ahmed uvek se čita,
Alijin sin sam, sav narod ovog sveta zna.”

Godina i datum pesnikova rođenja takođe su nam nepoznati, ali se u *Divanu* može videti godina početka pisanja *Divana* i izračunati godina Gurbijeve rođenja.

„Nakon hidžre hazreti Pejgamberove,
bilo je to hiljadu sto trideset i pete godine.

Imao sam dvadeset i pet godina, čestiti
počeo sam stihom reči vesti čiste.”

Hidžretska 1135. godina je godina početka pisanja *Divana*, a tada je pesnik, kako sam kaže, imao dvadeset i pet godina. Ovo nam kazuje da je rođen 1110. hidžretske, odnosno 1698/99. godine. Derviš Ahmed Gurbi umro je u Novom Pazaru gde se i nalazi njegov grob i turbe. Tačna godina smrti nije poznata, ali se na tarihu, natpisu na kamenoj ploči koja je uzidana u zid turbeta, može videti da je izgrađeno 1771. godine,

što nas može uputiti da je umro neku godinu pre ovog datuma. Pored ovoga, pri samom kraju svog *Divana* derviš Ahmed Gurbi spominje još jednu godinu i to 1160. hidžretsku godinu.

„Evo sada će hiljadu sto i šezdeseta, nova godina
prolio je mnogo pesničke vode ovaj vučina.

Neka ova moja knjiga bude sa srca primljena, reče
derviš Ahmed Gurbi joj tarih primeren izreče” (Salković 2012: 498).

Ovo bi bila godina završetka pisanja *Divana*, ali i svakako dokaz da je Ahmed Gurbi još bio u životu. Ova 1160. hidžretska godina odgovara 1747. godini. U želji da stekne što veće i šire obrazovanje napustio je svoj zavičaj i dugo vremena proveo u turskom gradu Edirne (Jedrene), jednoj od prestonica Osmanskog carstva a „samotni život koji je provodio daleko od svoga rodnog kraja koji je mnogo volio on je smatrao tuđinom pa je zato izabrao sasvim neobično književno ime Gurbi (tuđinski)” – (Šabanović 1973: 465).

Ahmed Gurbi bio je širokog obrazovanja što takođe saznajemo proučavajući njegov *Divan*. U *Divanu* se dotakao različitih i širokih tema, ali svakako preovladavaju islamske odnosno sufijske (ar. tašawwuf) teme. Na kraju *Divana* nalaze se citati na persijskom jeziku što nas upućuje na saznanje da je Ahmed Gurbi poznao i persijski jezik. Sastavni deo Gurbijeve pesničke zbirke je i *Kasida o Novom Pazaru*. Opis rodni gradova je tema gotovo kod svih divanskih pesnika. U ovoj kasidi Gurbi je opisao prirodne lepote, arhitekturu i spomenuo je ličnosti visokog duhovnog i moralnog ranga. Gurbi u svom *Divanu* ne govori samo o svom rodnom gradu, već „pored nekih opštepoznatih geografskih pojmova on spominje i Kopanik (Kopaonik), Guliju (Goliju), Mukrar (Mokru goru), Guznu (Rogoznu), Trnavu, Rašku, Ibar, Deževu, Savu i Neretvu” (Salković 2012: 500).

Do danas su o Gurbiju i njegovom *Divanu* pisali: Petar Ž. Petrović (1931), Tihomir Đorđević (1934/1984), Sadetin Nizhet Ergin (1943), Hazim Šabanović (1973), Džemal Čehajić (1975), Fehim Nametak (1978, 1989, 1991, 1997), Ejup Mušović (1979, 1985, 1993), Sibel Akbulut-Seldžuk (2007), Redžep Škrijelj (2008) i Avdija Salković (2012). Među spomenutim je i Sibel Akbulut-Seldžuk koja je 2007. godine na Marmara

univerzitetu u Istanbulu na temu *Divana Ahmeda Gurbija* odbranila doktorsku disertaciju.

Nergisi je jedan od najvećih turskih stilista 17. veka koji je rođen u Sarajevu oko 1592. godine ali je jedno vreme obavljao dužnost kadije u Novom Pazaru. Sultan Murat IV ga je 1634. godine sa sobom vodio u Bagdad kao zvaničnog hroničara ali je na tom putu Nergisi iznenada umro. Njgovo najvažnije delo je ciklus od pet raznih tema: *Rasadnik*, *Eliksir blaženstva*, *Jadi zaljubljenih*, *Kanon za pravi put* i *Meslemine vojne*. Nergisi je poznat po svom ukrašenom, zamršenom, kitnjastom pisanju koje je u to vreme bilo najcenjenije pa se uzdigao do najviših granica u književnom stvaranju i bio je jedan od najpoštovanijih književnika svoga vremena (Bajraktarević 1940: 10-11).

Šejh Muhamed Užičanin rođen je oko 1690. godine u Užicu, koje se u to vreme smatralo gnezdnom pesnika u Osmanskom carstvu. Školovao se u Istanbulu gde je stekao visoko obrazovanje (Šabanović 1973: 465). Šejh Muhamed je došao u sukob sa beogradskim veziirom pa je morao pobeći iz Užica. Jedno vreme je proveo skrivajući se po selima u blizini Rožaja, a uhvaćen je u selu Balotiće gde je i pogubljen 1750. godine. Poznate su i sačuvane od zaborava njegove tri poslanice koje je pisao Beogradskom valiji Muhamed paši. Njegove poslanice imaju karakteristike poetskih tekstova, pa se smatra da je pisao i poeziju ali do danas ona nije pronađena.

Sa sigurnošću se može reći da je na prostoru Srbije postojalo još značajnih divanskih pesnika, ali se do njih i njihove građe dosadašnjim istraživanjima nije stiglo. Za književnost na orijentalnim jezicima ili divansku književnost možemo reći da je deo osmanske književnosti jer tu književnost nisu stvarali samo Turci već i svi narodi koji su živeli u Osmanskoj imperiji. Ali svakako onaj deo književnosti koji je stvaran na tlu Srbije i koji su stvarali ljudi sa ovog podneblja pripada kulturnoj baštini Srbije. Ovo takođe možemo reći i za pisanja na narodnom jeziku. Sva ona književnost koja je u vreme Osmanskog carstva pisana na srpskom jeziku, a arapskim, odnosno osmanskim pismom, *arebicom*, pored toga što u širem smislu pripada kulturnoj baštini tadašnjeg Osmanskog carstva, ona prvenstveno pripada kulturi i kulturnoj baštini Srbije, bilo da je pisana na tlu Srbije ili van njenih današnjih granica.

Istorijat istraživanja i prva pisanja o alhamijado književnosti na južnoslovenskom prostoru

Vreme kada je pisanje na orijentalnim jezicima počelo da stagnira jeste epoha razvoja književnog stvaranja na narodnom jeziku i arapskom pismu. Taj period je prema dosadašnjim istraživanjima počeo u drugoj polovini 17. veka i trajao je sve do početka 20. veka. Međutim, postoje rukopisi za koje se sa sigurnošću može reći da su napisani u 15. veku kao i tekstovi na narodnom jeziku pisani arabicom iz druge polovine 20. veka pa se za njih ne može odrediti tačna granica. Asim Peco u svom radu o narodnom jeziku srpskohrvatskog jezičkog područja, govoreći o početku pisanja alhamijado literature, kaže da „srpskohrvatska aljamiado književnost zasvedočena je od 16. veka i trajala je sve do početka dvadesetog veka. Istina, broj onih koji su pisali svoja literarna ostvarenja na našem jeziku arapskim pismom nije velik, bar koliko nam je do sada poznato, što ima i svoje opravdanje: celokupno obrazovanje u doba turske vladavine našim krajevima bilo je zasnovano na turskom ili nekom drugom orijentalnom jeziku” (Peco 1973: 61). Alhamijado literatura predstavlja poseban vid pisanja na našim prostorima u vreme osmanske vlasti. Ona označava svu literaturu pisanu kod nas arapskim pismom, ali ne i arapskim jezikom. Peco u radu još jednom naglašava da počeci srpskohrvatske alhamijado književnosti sežu u 16. vek i da broj dela te vrste nije tako velik, ali i konstatuje da „njihova književna vrednost ne iziskuje da se o njima pišu posebne monografije” (Peco 1973: 64). On dalje navodi da bi alhamijado literaturu svakako trebalo proučavati u sklopu istorije književnosti srpskohrvatskog govornog područja, ali i naglašava da je njihova jezička komponenta značajna za istoriju srpskohrvatskog jezika „jer je jezik tih literarnih ostvarenja verna slika fonetsko-morfoloških osobina živog narodnog jezika kojim su govorili ti pesnici” (Peco 1973: 64). O kvalitetu i književnoj vrednosti ove literature pisali su neki književni kritičari, vrlo često su te kritike bile negativne. Alhamijado književnost se u istorijskom razvitku u nekom pogledu smatra naslednicom divanske književnosti, a da alhamijado literatura u književnom pogledu prilično zaostaje za književnošću na orijentalnim jezicima smatra i Muhsin Rizvić. „Tome je uzrok u prvom redu što su se pjesničkim radom i pisanjem na narodnom jeziku bavili samo ljudi srednje naobrazbe i manje stvaralačke sposobnosti,

koji nisu poznavali klasičnih orijentalnih literatura da bi mogli stvaralački prinijeti i asimilirati njihove književne vrijednosti u stvaranju na narodnom jeziku” (Rizvić 1972: 240). Asim Peco u svom radu, govoreći o glavnim fonetsko-morfološkim karakteristikama srpskohrvatske alhamijado književnosti i njihovoj doslednosti u pisanju, spominje jedanaest autora alhamijado književnosti srpskohrvatskog jezičkog područja, kao i anonimni spev iz 18. veka. Spev za koji Peco kaže da je anonimni je *Duvanjski arzuhal*⁷, a „Derviš M. Korkut je neusmnjivo utvrdio da je autor pjesme Mehmed-aga Prušćanin koji je radi čuvanja granice upućen kao aga šezdesetorice vojnika nešto prije 1728. godine, a Arzuhal je mogao nastati ubrzo poslije ovoga” (Nametak 1981: 183). Ako je otkriveno ko je autor *Duvanjskog arzuhala* možemo reći da je Asim Peco u svom radu spomenuo dvanaest autora alhamijado književnosti: Hevaji, Kaimija, Mehmed-aga Prušćanin, Ilhamija, Kadija Hasan, Mehmed Razi, Ševkija – Mula Mustafa Bašeskija, Umihana Čuvidina, Šejh-Sirija, Ahmet Karahodža, Omer Humo i Jusuf-beg Čengić.

Osmanlije su, naseljavajući prostor Balkana, pored svoje tradicije i kulture, sa sobom doneli i tri nova jezika, arapski, persijski i turski, ali i arapsko pismo zajedničko za sve ove jezike. Kako je arapsko pismo ujedno i pismo Kur’ana i islamske vere, stanovnici Balkana koji su prihvatili islam u mektebima, osnovnim verskim školama koje se u to vreme bile obavezni deo obrazovanja, učili su arapsko pismo. Kako se kod tadašnje elite javljala želja za učenjem turskog, persijskog i arapskog jezika, i na taj način se razvijalo pisanje na orijentalnim jezicima, sa druge strane se kod određenog dela stanovništva, koje je imalo želju da sačuva deo svoje kulture i identiteta, pojavila težnja ka književnom stvaranju na narodnom jeziku. Ovo stvaralaštvo na narodnom jeziku mnogi su smatrali daleko slabijim i manje vrednim u literarnom pogledu, dok je pisanje na persijskom, arapskom i kod naših ljudi, najčešće, na turskom jeziku bilo daleko cenjenije. To vrednovanje je važno do skoro, a pojedini književni istoričari i teoretičari i danas prave identičnu gradaciju. Međutim, mnogi među njima sve veći značaj pridaju književnosti na narodnom jeziku jer ona ima veoma veliku književnu i kulturološku vrednost. U njoj se mnogostruko i na različite načine prepliću različite kulture, što je

⁷ *Duvanjski arzuhal* je nastao početkom 18. veka i jedna je od najpoznatijih i najpopularnijih pesama alhamijado književnosti kod nas. Mnogo puta je prepisivan, a gotovo da nemaju dva identična prepisa. O *Duvanjskom arzuhalu* su pisali mnogi ili, možemo reći, svi oni koji su ozbiljnije istraživali alhamijado književnost južnoslovenskih naroda.

poseban fenomen našeg govornog područja. Posebno treba istaći činjenicu da je književnost na narodnom jeziku značajni čuvar jezika, tradicije i identiteta naroda Balkana. O alhamijado kulturološkoj pojavi se do danas veoma malo pisalo iako ona nije karakteristična samo za naše krajeve. Na nju je prvi ukazao Evlija Čelebija. On u svom *Putopisu*, u kojem opisuje Sarajevo iz 1660. godine kaže: „Učenjaci i pjesnici šehar Sarajeva napisali su jedan rječnik na bosanskom jeziku u stihovima po uzoru na perzijsku knjigu *Šahidi* iz koje su ovdje prenesena dva metruma” (Čelebi 1967: 121).⁸ Ovaj rečnik nije prvo delo napisano na arapskom pismu narodnim jezikom ali je jedno od najznačajnijih dela alhamijado književnosti na našem govornom području. Specifična alhamijado kulturološka pojava je bila izraženija kod muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine, pa u svom radu Boris Nilević piše da se „javlja čitav niz bosanskih Muslimana koji pjevaju na našem jeziku, a svoje pjesme bilježe turskom azbukom” (Nilević 2001: 135).

Iako je pisanje na srpskom jeziku arapskim, odnosno osmanskim pismom fenomen novijeg datuma, vrlo je malo do danas tih rukopisa i djela pronađeno. Alhamijado literatura je još jedan dokaz i pokazatelj da su naši ljudi umeli da promišljaju i obrađuju lokalne teme, sopstvenim narodnim jezikom, ali u orijentalnim bojama i nijansama, da su primali i usvajali segmente istočne kulture i uklapali ih u sopstvenu kulturnu baštinu stvarajući tako osobeni spoj južnoslovenskih i orijentalnih elemenata. Ovim i ovakvim postupkom, koliko gad da su srpski, kao i ostali jezici južnoslovenskih naroda, čvrsto bili vezani za evropsko, slovensko ili balkansko kulturno nasleđe, postali su deo i još jedne velike i bogate civilizacije. Njihovo stvaralaštvo, nosi obeležja i orijentalna i islamska i osmanska, ali svakako i domaća, južnoslovenska, jer je njihov maternji jezik – srpski.

„Kultura koju musliman Bosanac neguje isključivo je orijentalna. On uči turski jezik, savlađuje napamet *Kuran*, a onaj koji želi da se usavršava može da se upozna s arapskom i persijskom literaturom” (Giljferding 1996: 262).

⁸ Evlija Čelebi u svom *Putopisu* na istoj strani u fusnotama upućuje čitaoca da je u pitanju rečnik *Makbuli-arif* ili *Potur Šahidi* koji je napisao pesnik Muhamed Uskufi Bosnevi (1610-1651) čiji je pseudonim bio Hevai. Pojašnjavajući poređenje ovog rečnika sa persijskom knjigom *Šahidi*, autor ističe da je *Šahidi* ili *Tuhfa-i Šahidi* persijsko-turski rečnik u stihovima, koji je napisao Ibrahim Dede Šahidi, rođen u Mugli u Anadoliji. Ovaj rečnik *Šahidi* je njegovo najpoznatije delo i više puta je provoden na arapski i grčki jezik.

Gotovo puna dva veka nakon što je Čelebija u svom *Putopisu* prvi put spomenuo alhamijado literaturu, o ovoj vrsti književnog stvaralaštva niko ništa nije pisao niti je zabeleženo da su postojala bilo kakva istraživanja. Mnogi književni alhamijado tekstovi su nastali baš u ovom periodu. Međutim, 1858. godine Aleksandar Giljferding (Александр Гильфердинг) u svom *Putopisu*⁹ daje prvi osvrt, reakciju i kritiku na ovaj vid pismenosti, i to izrazito negativno intoniran.

„Koliko ja mogu zaključiti na osnovu raspitivanja, ni jednom muslimanu Bosancu nije padalo na um da se posluži maternjim jezikom kao književnim. Jedini književni jezik kod njih je turski. Poznata su mi samo dva pisana (ne može se reći literarna) dela koja su pisali muslimani Bosanci na maternjem jeziku turskom grafijom. Neznatnost i jednog i drugog svedoči o intelektualnoj snazi sredine u kojoj su nastali. Osim toga, treba napomenuti da su ova dva dela napisana pre 50 godina i da se, posle toga, ovakav pokušaj nije više ponovio. Navodim kao 'kuriozitet' odlomke iz oba ova dela. Prvo delo, čiji naslov glasi *Potur Šahidija*, mali je rečnik u stihovima u kome se slovenske reči objašnjavaju turskim izrazima” (Giljferding 1996: 263).

Međutim Kemura i Ćorović navode da Giljferding nije poznao orijentalno pismo i jezike, pa mu je naravno apsolutno bilo strano književno pisanje bosansko-hercegovačkih muslimana koje pripada alhamijado literaturi (Kemura, Ćorović 1912: 8). Giljferding je u nastavku svoga rada ipak naveo nekoliko stihova pomenutog rečnika u veoma nepreciznoj i nepouzdanoj transkripciji i transliteraciji. Kasnijim transkribovanjima ovog rečnika uočene su ogromne razlike i greške koje je Giljferding napravio.

„'Bog' Tanri-dir, 'jedno' bir-dir, hem 'jedino' vahdeti,
'Duša' džan-dir, 'čovjek' adam, dirlögider, 'život je'.
Hem ferište 'anđel' oldi, göklere di'nebesa';
'Raj' džennet, 'rajnik' oldi dimek džennetli.
'Moma' kiz-dir, 'prah' toz-dir, 'trag' iz-dir, 'put' jol;
Zahide hem sofi dirler 'samo sjediš' halveti.
'Visoko' — dir jukse-olan, alčak-olan 'nisko';

⁹ Giljferding, A. T.: *Poezdka po Gercegovine, Bosnii i Staroi Serbii*, S. Petersburg, 1859. (*Putopis* je 1972. godine preveden na srpski jezik, a za potrebe pisanja ovog rada korišćeno je drugo izdanje iz 1996. godine).

Hem 'sokol' dir šahin-adi, ući dimek 'poleti'.
'Glava' baš-tir, 'zubi'diš-tir, hem dudaga 'usna' di
'Nos' burun-dur, dil 'jezik'-tir, 'bre, bre'sende 'more ti'.
'Usta' agiz-dir, 'rame' omuz-dur, hem kulaga 'uho' di;
'Čelo' alin, kaš 'obrve', sen gjuzel-sin 'lijepa ti'.
Hem ajaga 'noga' dirler, dize dirler 'koljeno';
Padišah 'car' dirler, 'carevina'-dir devleti idi"¹⁰ (Giljferding 1996: 263).

Pored rečnika Potur Šahidija, čiji značaj Giljferding nije prepoznao i o kome je dosta proizvoljno i pisao, on navodi i stihove drugog alhamijado dela do kojeg je došao. To je *Duvanjski arzuhal* koji napisao Mehmed-aga Prušćanin, čijeg autora Giljferding tada nije znao jer uopšte nije spomenuo ime autora stihova.

„Drugo delo bosanske muslimanske literature malo je bolje od prvog. To je, ustvari, tužna pesma nekakvih Bosanaca nastanjenih u Duvnu (u severnom delu Hercegovine). Pesmu čini veliki broj strofa od četiri stiha, gotovo bez ikakve međusobne veze ili je to upravo slog rimovanih srpskih i turskih reči, bez smisla” (Giljferding 1996:264). Pisac kaže da od *Duvanjskog arzuhala* navodi „početak pesme i nekoliko uspešijih (manje apsurdnih) strofa iz sredine” (Giljferding 1996: 264).

U kratkom osvrtu na alhamijado literarno pisanje Giljferding daje oštre, negativne i čak uvredljive kritike. Iako je ovu literaturu okarakterisao kao „slog rimovanih srpskih i turskih reči, bez smisla” (Giljferding 1996: 264), značaj Giljferdinga u proučavanju alhamijado književnog stvaranja je veliki, jer on skreće pažnju na ovaj vid pismenosti i ovu značajnu književnu i kulturološku pojavu. On na kraju svog osvrta na književno stvaranje na narodnom jeziku turskom grafijom, daje i zaključak koji je takođe negativan i uvredljiv.

„To je sva literatura bosanskih Muslimana na maternjem jeziku. (Ovde, naravno, ne govorim o narodnim pesmama, koje Muslimani pevaju isto tako kao i hrišćani i koje se i dan-danas neprekidno stvaraju. Reč je samo o pisanim književnim delima.) Po ovim fragmentima može se doneti sud o stepenu njihove stvaralačke snage” (Giljferding 1996: 265).

¹⁰ Giljferding je u svom Putopisu naveo prvih 14 stihova ovog rečnika koji je napisao Muhamed Hevai Uskufi.

Aleksandar Giljferding se u svom putopisu *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Satroj Srbiji* samo usputno bavio alhamijado književnošću, ali je svakako prema dosadašnjim istraživanjima prvi skrenuo pažnju na nju pa otuda njegovo pisanje ima veliki značaj, iako je kasnije bilo negativnih kritičkih osvrta na njegove stavove i ocene. Međutim, prvi koji je istraživao i opširnije se bavio proučavanjem alhamijado književnosti kod nas, odnosno bosanske alhamijado književnosti, bio je Oto Blau (Otto Blau)¹¹ u čijoj su studiji *Bosnisch-türkische Sprachdenkmaler* objavljeni rečnik *Potur Šahidija*, studija tursko-bosanskih razgovora *Türkisch-Bosnische Gespräche*, pesma *Duvanjski arzuhal*, još dve pesme na narodnom jeziku sa puno turcizama, *Pismo kadije Hasana svome bratu*, jedan tursko-bosanski rečnik, *Abduselam*, koji je na osnovu do tada napisanih rečnika sastavio sam Oto Blau, te tursko-srpski rečnik lekovitog bilja koji nosi naslov *Popis biljaka na srpskom jeziku*. Njegova knjiga ima poglavlja, ali je on književnu i kulturološku pojavu spoja arapskog pisma i narodnog jezika posmatrao prema onome što mu je tada bilo dostupno.

„Blau je s dosta poznavanja iznio ono što mu je bilo dostupno s tog područja, iako ne posmatra ovu književnost u sklopu mnogo šireg aspekta, odnosno kao fenomen koji susrećemo i u drugim književnostima. Čak na jednom mjestu kaže kako se arapskim pismom ne služi ni jedan drugi jezik osim našeg” (Huković 1986: 26). Na pisanja Blaua osvrnuo se i Abdurahman Nametak u svojoj knjizi *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*. Govoreći o njenom kvalitetu i značaju, a posebno osvrćući se na naziv *hibridna književnost* „kako se ona bezrazložno i skoro obezvređivački naziva od dra Otta Blaua” (Nametak 1981: 9), autor ističe i sledeće „Naziv ’hibridna književnost’ nema svoje opravdanje. Ako bi se svaka književnost, pisana na narodnom jeziku, a stranim pismom, smatrala hibridnom, onda bi u jugoslavenskoj književnosti bila autohtona samo ona pisana *glagoljicom*, *ćirilicom* i posebnim vidom stare ćirilice *bosančicom*. Kao što je arebica importirana sa Istoka i usvojena u muslimanskoj sredini našeg naroda postavši *treće pismo* našeg jezika, tako je i *latinica* pismo starih Latina, importirana u ovom milenijumu od romanskih naroda i usvojena u hrvatskoj katoličkoj i protestantskoj sredini. Po toj logici, sva naša starija književnost pisana latinicom mogla bi se tretirati kao hibridna književnost, slično kao i njemačka književnost pisana latinicom a ne goticom. – A ako se pod tim pojmom misli o hibridu sadržaja, onda je,

¹¹ Blau, O.: *Bosnisch-türkische Sprachdenkmaler, Ab Handlungen des Morgenlandes*, Leipzig, 1868.

bez sumnje, svaka književnost na svijetu u manjoj ili većoj mjeri hibridna” (Nametak 1981: 9).

Godine 1869. u *Glasniku Srpskog učenog društva* Stojan Novaković je u svome radu „Prilozi k istoriji srpske književnosti” s podnaslovom „Srbi Muhamedovci i turska pismenost” govorio između ostalog i o alhamijado književnosti i dotadašnjim radovima vezanim za ovu temu. On se posebno osvrnuo na Blauovu knjigu, kao i na pisanje Aleksandra Giljferdinga jer je bio mišljenja da su oni prvi i jedini do tada spomenuli ovu književnu pojavu. „Nemamo za razmatranje nikakve književnosti o ovoj stvari, osim gore spomenute knjige g. Blau-a. Jedini prethodnik g. Blau-a jeste g. A. Hiljferding, i on je prvi koji ovo pitanje spominje i daje svoje mišljenje o njemu” (Novaković 1869: 227). Stojan Novaković je bio stava da „što turski naučnik nigdje na drugom mjestu učinio nije, učini u Bosni – *upotrebi arapska slova za pisanje slovenskoga jezika*, čemu ni g. Blau nigdje primjera ne nalazi” (Novaković 1869: 237). U svom radu, nakon što nam je predstavio i analizirao nekoliko alhamijado književnih ostvarenja, a govoreći o pjesmi *Duvanjski arzuhal*, Novaković kao pogrešnu predstavlja procenu Aleksandra Giljferdinga. „Pošto se sve to pažljivo razgleda, ne može se reći da ima pravo g. Hiljferding kad o ovom ogledu pismenosti kaže da je gomila turskih i srpskih riječi bez smisla” (Novaković 1869: 251). Iako je na više mesta u svom radu ovu kulturološku pojavu spajanja arapskog pisma i srpskog jezika Novaković nazvao „sukobom slovenskoga i turskoga jezika” on ipak komentarišući alhamijado tekstove i njihov jezik kaže „I zaista jezik naš zvoni divno iz njihovih usta, s osobitom čistoćom i harmonijom. [...] Najstariji arhaizmi našega jezika žive u njih kako je dobro opazio i g. A. Hiljferding. S jezikom ide i poezija i priča i poslovice njegova. I doista sve ovo živi u njih onako isto kao i u nas. Iz ovoga korena mogla je izbiti književnost ili kakv god umni rad samo istim tim jezikom – niti je ovo stablo moglo dati soka i snage nakalemcima s istoka, koji su nam sa svijem i po plemenu i po obrazovanju tuđinski” (Novaković 1869: 230). Međutim, kako smo već i spomenuli, Stojan Novaković ovu vrstu pismenosti smatra usiljenom, nametnutom, a spoj dve kulture naziva sukobom ili sudarom kultura. To u svakom slučaju ne umanjuje značaj rada Stojana Novakovića, jer je on prvi sa južnoslovenskih prostora koji je skrenuo pažnju na ovaj fenomen. Iako u radu navodi da „ne mogući dakle očekivati ništa drugo nego hibridne rodove od sveze dviju suprotnih stihija koje su mogle samo paralisati jedna drugu, mi ćemo poći da

pogledamo sukob slovenskoga i turskoga jezika i službu koju učini turska pismenost svojim slovenskim pristalicama” (Novaković 1869: 232). U nastavku rada je spoj jezika jednog i pisma drugog naroda okarakterisao kao sukob, ali i kao štivo zabavno i zanimljivo za čitanje. „Puno je zabavno čitati kako je izjednačavan sukob arapske glasovne sisteme iskazan u slovima njihovim, sa glasovnom sistemom srpskoga jezika, kad su bosanski poturčenjaci arapskim slovima bilježili srpski jezik” (Novaković 1869: 237). Novaković je, uz analizu stavova Giljferdinga i Blaua, prikazao i najzanimljivije segmente naše alhamijado književnosti. Najveću pažnju u radu Novaković je obratio na Blauovu knjigu o alhamijado pismenosti, podeljene na tri dela. U prvom delu knjige je predstavljen rečnik Muhameda Hevaija Uskufija *Potur Šahidija*, drugi deo su *Bosansko-turski razgovori, izreke i pesme*, a treći deo knjige je *Abusselam*, tursko-bosanski rečnici. O svakom od ovih delova Blauove knjige Stojan Novaković je dao svoje mišljenje i prokomentarisao, kako rečnike tako i pesme, poslovice i mudrosti. Značaj ove knjige je i u tome što jasno u njenom trećem delu povezuje alhamijado književnost i srpski jezik. „Najposlije je govorio g. O. Blau o tursko-srpskom rječniku ljekovitih biljaka. Našao je to u nekakvom ljekarskom zborniku, u kom je bilo i ljekarskih prepisa i koji je morao biti svojina nekakva nadri-ljekara, kakvih je i do sad puno po Turskoj. Znatno je to za nas što mu turski naslov zvoni 'Syrf dili üzze otlar bejandir' t. j. 'Popis biljaka na srpskom jeziku', gdje pridjev 'srpski' jedini put našosmo u ovim pismenim spomenicima” (Novaković 1869: 253-254). Sveukupna ocena ovog književnog stvaranja u radu Stojana Novakovića je negativna, pa on u zaključku kaže „Sve su to travke bez soka i sa suhe zemlje koje su se odmah s početka pri samome klicanju sušile izgledajući žute i popijene” (Novaković 1869: 254).

Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak je sakupljajući pisani materijal za svoja dela – *Narodno blago*¹² i *Istočno blago*¹³ objavljeno deset godina kasnije, naišao na literaturu napisanu na narodnom jeziku arapskim pismom. Ovaj književnik i istraživač predstavio nam je alhamijado literaturu do tada poznatu na južnoslovenskim prostorima, i napravio

¹² Knjiga koju je 1887. godine u Sarajevu izdao Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. Knjiga sadrži narodne poslovice, mudre izreke, priče, pesme, rečenice, pesmu *Duvanjski arzuhal*, te imena onih koji su mu pomagali pri sakupljanju građe. Na kraju knjige nalazi se prevod nekih arapskih, persijskih i turskih poslovice i mudrih izreka.

¹³ Delo koje je u dva toma 1896. i 1897. u Sarajevu izdao Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. Knjige sadrže turske, arapske i persijske poslovice i mudre rečenice, priče, bajke, pitalice, saveti mudrih ljudi, bogatstvo našeg i arapskog jezika, ilahije i kaside bosanskih derviša. U dodatku drugog toma nalazi se nešto poezije i proze koja pripada narodnom blagu.

njenu klasifikaciju, uz konstataciju da alhamijado, iako poseban književni i kulturološki izraz, ima veze i sa istočnim i sa narodnim blagom. Iz narodne književnosti alhamijado baštini jezik, često tematiku, a iz istočne pismo, kao i formu pisanja. „Ljubušak je među domaćim istraživačima prvi započeo rad na afirmaciji alhamijado literature. Zapravo, on je prvi domaći sakupljač te književnosti” (Memija 1992: 62). Ljubušak je znao da je on pronašao samo deo toga blaga, jer u radu on ističe da „bez sumnje još imade mnogo i mnogo toga blaga, koje bi trebalo čas prije sve sakupiti i izdati, dok se nije sve o sve zagubilo” (Ljubušak 1987: 188). Za udeo Mehmed-bega Kapetanovića Ljubuška u proučavanju i afirmaciji alhamijado literature mora se istaći činjenica veoma bitna za njegov postupak. O tome Minka Memija kaže, između ostalog, i sledeće: „On je uočio ono što je sigurno najvrijedniji domot toga stvaralaštva, a to je narodni jezik koji u ovom slučaju predstavlja ustrajan, viševjekovni napor da se artikuliranjem autentičnih duhovnih stanja i književnih ideja prevlada inojezično posredništvo, dakle sačuva duhovni identitet“ (Memija 1992: 64). Ljubušak je, govoreći o narodnim pesmama „koje se i danas uz gusle pjevaju“, rekao da one potiču od „muamedanskog elementa” (Ljubušak 1987: 186), a mišljenje da su ove pesme obično bile verske sadržine potkrepljuje time što su i neki derviši pevali pesme koje narod naziva *ilahije* i *kaside*. Te pesme obično sadrže neki savet ili pouku za narod, pa je to moralo biti napisano i ispevano na narodnom jeziku. „Ta vrsta pjesama većinom su nabožnog sadržaja, između kojih je u nekim naricanom kao neko proročanstvo, ili kakav savjet i pouka za narod. To je sve udešeno u raznim stihovima na našem jeziku, a arapskim pismom. [...] Zanimljivo je da ti derviši, iako su svu svoju nauku primili na tuđem jeziku, opet nijesu odvrkli svoj materinski jezik, opet im je toliko omililo, da su voljeli tim jezikom okriti svoje misli i zapisati pouke svojim suvjerenicima. Pisali su arapskim pismenima, jer drugojačije nijesu umjeli” (Ljubušak 1987: 186).

Godine 1912. u Sarajevu je, u izdanju Instituta za izučavanje Balkana, izašla knjiga Šejha Sejfudina ef. Kemura i dr Vladimira Ćorovića. Knjiga sadrži rad deset autora alhamijado poezije i pesme *Duvanjski arzuhal* i *Hirvat turkisi*. Deset spomenutih autora su: Muhamed Hevai Uskufi, Hasan Kaimi, Kadija Hasan, Mehmed Razi, Šefkija, Ilhamija, Umihana Čuvidina, Šejh Sirrija, Ahmed Karahodža i Omer Humo. Svi ovi

autori zastupljeni su u knjizi sa jednom ili više pesama, a pesma *Duvanjski arzuhal*¹⁴ se navodi kao pesma nepoznatog autora, međutim, „Derviš M. Korkut je neusmijivo utvrdio da je autor pjesme Mehmed-aga Prušćanin” (Nametak 1981: 183), a u dodatku se nalazi *Hirvat turkisi*¹⁵ koju je napisao Mehmed Erdeljac, pesma je „najstariji tekst alhamijado pezijje (1588/89), a prvi ju je objavio Friedrich von Kraelitz u *Archiv für slavische Philologie*, XXXII, 1911. god., str. 613-615.” (Huković 1997: 30). Ova pesma imala je puno prepisa, „a naslov pjesmi je dao nepoznati prepisivač” (Huković 1982: 191). Naknadnim istraživanjima utvrđeno je ko su autori pomenutih pesama pa možemo reći da su u knjizi Šejha Sejfudina ef. Kemura i dr Vladimira Ćorovića spomenuta izdanja dvanaest alhamijado pesnika. „Ova knjiga je sve do nedavno ostala kao najpotpunija zbirka alhamijado tekstova” (Huković 1986: 31). Izlaskom iz štampe, knjga Ćorovića i Kemure je probudila veliko interesovanje za alhamijado luteraturu. Njeno objavljivanje je izazvalo različite komentare, od onih pohvalnih i pozitivnih, do negativnih i onih koji su smatrali da je izlazak ovakve knjige pridavanje značaja jednoj bezvrednoj literaturi. Čak „iste godine kada je knjiga izašla pojavilo se pet osvrtâ: Milana Bogdanovića u *Srpskom književnom glasniku*, Vladislava Sakrića u *Pogledu*, Borivoja Jevtića u *Srpskoj omladini*, Đure Šurmina i Dragutina Prohaske u *Savremeniku*” (Huković 1986: 32). Dok s jedne strane, Milan Bogdanović naglašava značaj ove knjige jer se kroz nju i muslimanski deo stanovništva predstavio čitalačkoj publici i tako ušao u književnost (Bogdanović 1912: 78-79), Borivoje Jevtić ističe da je knjiga „dobitak i novost za našu literaturu i kulturnu historiju”, ali i da je „ta duša koja je stvarala bila suva kao pesak u pustinji” i zaključuje da se ne slaže sa Ćorovićem da postoji bilo kakva vrednost u ovim pesmama (Jevtić 1912: 23-24).

Vladimir Ćorović je iste godine objavio jedan kraći rad kojim nastoji da promeni ustaljeno mišljenje o lošem uticaju muslimana na duhovni i kulturni život. On je stava da se ljudi međusobno moraju bolje upoznati da bi kulturni život ovog prostora bio bogatiji, a kultura raznolika ali zajednička. Uvjerenja koja su jedni o drugima stekli se moraju menjati jer, kako dalje navodi „ništa više, ništa humanije, ništa svjetlije mi

¹⁴ *Duvanjski arzuhal* je je jedna od najpoznatijih i najpopularnijih pesama alhamijado poezije kod nas. Učena je napamet i mnogo puta je prepisivana. Jednu od najboljih verzija ove pesme, za koju se smatra da najviše odgovara originalu, je objavio dr Abdurahman Nametak 1981. godine u svojoj knjizi *Hrestomatija bosanske alhamijado poezije*, Sarajevo, 1981.

¹⁵ Pesma *Hirvat turkisi* poznata je i pod naslovom *Ah, nevista, duša moja*, odnosno naslovom *Hrvatska pesma*.

nismo znali da pretpostavimo o tim ljudima, mi nismo htjeli da vjerujemo u njihova viša interesovanja, za nas je bila potpuno strana njihova kultura” (Ćorović 1912: 33). Pri samom kraju rada govori o značaju alhamijado literature za srpsku književnost i dodaje da je dobitak za kulturu svako otkriće novih pisanih sadržaja. On, na kraju zaključuje: „Pojavom ovih pjesama to će se shvatanje znatno modificirati, naša prošlost biće tijekom za jednu zanimljivu stranicu bogatija” (Ćorović 1912: 34).

Turkolog i historičar turske književnosti Mehmed Fuad Koprulu (M. F. Köprülü) također je, još 1928. godine, pisao o alhmijado književnosti. On navodi da i na Balkanu, kao i u Španiji, nailazimo na ovu karakterističnu literaturu. „Zajedno sa prihvatanjem islama, za vreme turske uprave, Južni Sloveni su sačuvali svoje maternje jezike, a pod uticajem islamske civilizacije napisali su značajna dela arapskim pismom ali na svojim jezicima” (Kopruluzade 1928: 66). On dalje piše da su među prvima na ovu pismenosti skrenuli pažnju Aleksandar Giljferding, Oto Blau, Sejfudin Kemura i Vladimir Đorđević i u najkraćim crtama predstavlja njihov rad.

O nepoznavanju i nezanimanju za pisanje drugih konfesionalnih grupa, o zatvorenosti književnih tokova toga vremena u sopstvene strukture govori i Hamza Humo. On navodi da muslimani, pravoslavci i katolici nisu znali za međusobna književna ostvarenja. Pisanje Muhameda Hevaije Uskufije „kao svjetlo iz tame proročanski pruža svoje zrake sve do današnjih dana”; on je „jedan od rijetkih duhovnih radnika koji propovijeda vjersku toleranciju”, a pesmu *Duvanjski arzuhal* smatra „najpopularnijom srpsko-turskom pjesmom” (Humo 1928: 14-15). Vrlo često ocene i sudove H. Huma o alhamijado pesmama i pesnicima su povoljniji od ostalih do tada iznetih kritika.

Mehmed Handžić daje opširniji prikaz alhamijado književnosti.¹⁶ On u svom radu piše o pesnicima na orijentalnim jezicima (turskom, arapskom i persijskom), a jedno poglavlje svoga rada posvećuje književnom radu na našem jeziku. Handžić kaže da se oni koji su pisali na narodnom jeziku ne mogu porediti sa svojim savremenicima ili prethodnicima koji su pisali na turskom ili drugim orijentalnim jezicima jer su se „izgleda samo ljudi sa srednjom naobrazbom i nižom sposobnošću laćali pjevanja i pisanja na našem jeziku”. On ipak u nastavku rada kaže da „pored toga mi ipak imademo nekoliko spomena zaslužnih i hvale vrijednih književnika na našem jeziku, od kojih naročito

¹⁶ Handžić, M.: *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo, 1933.

najstariji ni malo ne zaostaju u tom pogledu od ostalih svojih zemljaka drugih vjeroispovijesti” (Handžić 1933: 84). Kao najsposobnijeg i najzaslužnijeg književnika ove vrste Handžić izdvaja Muhameda Hevaija Uskufija, a pored njega u radu spominje još i sledeća književna alhamijado imena: Hasan Kaimija, Hadži Mehmed Razi, Sejjid Vehab Ilhamija, Mula Mustafa Bašeskija, Abdurahman Sirri efendija, Omer Hazim Humo, Jusuf beg Čengić, Muhamed Rušdi Dizdarević, Hamza Puzić, hafiz Salih Gašević, Arif sin Mustafin (Sarajlija), kadija Hasan, Umihana Čujdina i Ahmed efendija Karahodža. Handžić navodi još i pesmu Duvanjski arzuhal, još jedan arzuhal upućen sultanu, Šejtan-namu, prozni alhamijado tekst i početne stihove nekoliko pesama nepoznatih autora. „Autori ovih pjesama nijesu mi poznati, a pjesme navodim samo stoga razloga da se vidi da u ovom području ima još mnogo materijala” (Handžić 1933: 103).

Muhamed Hadžijahić je pisao o ljubavnim alhamijado pesmama.¹⁷ On kao najstariju ljubavnu pesmu napisanu arabicom navodi *Hrvatsku pesmu* od Mehmeda Erdeljca. Pominje još i pesme *Moje srce* Muhameda Hevaije Uskufije, a zatim nekoliko pesama ljubavne tematike nepoznatih autora, te pesmu *Ašiklijski elif be* Fejza Softe. U svom kratkom radu Hadžijahić spominje i Umihanu Čuvidinu, jedinu ženu alhamijado pesnikinju. A Hamdija Kreševljaković ističe i to da su brojne žene i devojke pevale po kućama ali im se čak ni za ime ne zna, a da je jedina koja je javno pisala i svoje pesme potpisivala Umihana Čuvidina „pa je zapravo Umihana prva po imenu poznata pjesnikinja iz Bosne” (Kreševljaković 1925: 53).

O alhamijado književnosti pisao je i Jovan Kršić. Njegov stav je da su književna ostvarenja napisana arapskim pismom na narodnom jeziku „blijedi odraz književnog rada na orijentalnim jezicima” (Kršić 1938:192). On spominje Muhameda Hevaiju Uskufija, Seida Ilhamiju i Šaćira Kurtćehajića. Verovatno da mu ostala značajna imena ove književne vrste nisu bila poznata. Iako je ovom književnom radu posvetio veoma malo pažnje, rad Kršića je značajan jer na određeni način predstavlja ovu literaturu i upućuje na dalji istraživački rad.

¹⁷ Hadžijahić, M.: „Ljubavna poezija muslimanskih pjesnika iz Bosne u prošlim stoljećima na hrvatskom jeziku” / *Muslimanska svijest* (Sarajevo), I, 32 (1936), str. 9.

Govoriti i pisati o alhamijado književnosti, a ne spomenuti pisanja Vernera Lefeldta (Werner Lefeldt) i njegov naučno-istraživački rad na temu alhamijado pismenosti je svakako nemoguće. Lefeldt je u samo nekoliko godina objavio više radova čija je osnovna tema prilagođavanje arapskog pisma glasovnom sistemu našeg jezika. On u svom prvom radu iznosi najranije pokušaje štampanja knjiga napisanih arebicom i iznosi probleme adaptacije arapskog pisma glasovnom sistemu našeg jezika.¹⁸ U radu koji je izašao godinu dana kasnije,¹⁹ koji je inače i najopširniji i najsadržajniiji, on između ostalog, pojašnjava probleme u transkripciji arapskog pisma na koje su nailazili pojedini alhamijado pesnici i vrši analizu rukopisa sa aspekta pisanja glasova za koje ne postoje grafemi u našem jeziku. Rad ima četiri celine u kojima autor predstavlja kako su neki alhamijado pesnici koristili arapsko pismo, ali i kako su arapsko pismo upotrebljavali drugi evropski narodi. U radu je dat istorijat upotrebe arapskog pisma i njegova praktična primena u srpskohrvatskom jeziku, a veliki deo rada je posvećen analizi originalnih alhamijado rukopisa, zbog čega on ima poseban značaj. „Rad je inače pisan sistematično i sa naučnom akribijom, tako da predstavlja dosad najstručniju i najpotpuniju obradu jezičnog aspekta alhamijado literature” (Huković 1986: 44). U svom trećem radu²⁰ Lefeldt govori o fenomenu upotrebe religijskih termina, odnosno o tome da se religijski termini na arapskom jeziku nisu zamenili domaćim; istovremeno nas upoznaje sa pokušajem iznalaženja ekvivalenata za termina kao što su: namaz, mesdžid, beričet i sl.

Možemo reći da se, nakon što je Verner Lefeldt objavio svoje naučno-istraživačke radove i studije, više pažnje posvećivalo alhamijado književnosti, njenom istraživanju, transkripciji i transliteraciji rukopisa ove književne vrste koja počiva na spoju jezika jednog i pisma drugog naroda. Proučavanje ove literature u zbornicima, enciklopedijama, hrestomatijama i drugim naučnim i stručnim studijama i radovima, osim ranijih retkih slučajeva, započeto je tek u poslednjim decenijama dvadesetog veka.

¹⁸ Werner, L.: „Die Entwicklung der arabischen Druckschrift in ihren Gebrauch für das serbokroatische” / *Die Welt der Slaven* (Wiesbaden), XIII, 4 (1968), 359-375.

¹⁹ Werner, L.: *Das serbokroatische Aljamiado – Schrifttum der Bosnisch-Hercegovinischen Muslime, Transkriptionsprobleme*, München, 1969.

²⁰ Werner, L.: „Zur serbokroatischen Übersetzung arabisch-islamischer Termini in einem des 15/16 Jahrhunderts” / *Zeitschrift für Balkanologie* (München), VII, 1-2 (1969-1970), 28-42.

O ovome je detaljno pisao Muhamed Huković u svom radu *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*.²¹

²¹ Huković, M.: *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*, Sarajevo, 1986, str. 46-76.

III Najznačajnija dela na našem govornom području

Upotreba arapskog pisma na domaćem jeziku kod nas se počela javljati već u petnaestom veku, iako to nisu bila literarna dela, već je ovo pismo korišćeno samo u administrativnim poslovima. Huković u svojoj studiji navodi da je gotovo sigurno da se naše reči napisane arapskim slovima prvi put javljaju u dokumentima i spisima turske administracije, te da je turski činovnik, na kojim god poslovima da je radio „morao bar približno tačno napisati našu riječ arapskim slovima” (Huković 1982: 171). Možemo reći da se odmah po uspostavljanju osmanske administracije razmišljalo o uvođenju arapskog pisma u upotrebu, a to „svjedoči jedna turska početnica za učenje stranih jezika u kojoj su naše riječi pisane arapskim slovima, te takozvana *Ajvaz-dedina kasida*. Oba dokumenta najvjerovatnije iz kraja 15. stoljeća” (Huković 1982: 170).

Alhamijado književnost na našem području imala je dug vek trajanja. Prvi sačuvani književni alhamijado tekst potiče iz 1588/89. godine, to je pesma Mehmeda Erdeljca *Hirvat turkisi*, a kao poslednji tekst alhamijado literature navodi se zbirka šerijatskih propisa *Fikhul 'ibadat*, Muhameda Seida Serdarevića, štampana 1941. godine. Međutim, pouzdano se zna da se i nakon ovog štampanog teksta nastavilo sa upotrebom arebice u našem jeziku, kao i da se ona upotrebljavala i pre 1588. godine.

Alhamijado literatura je pisana u različitim žanrovima. „Javlja se u poeziji – lirskoj, lirsko-epskoj, didaktičkoj, pobožnoj (ilahije i kaside), a u prozi su to kratka priča, vjerska pouka, udžbenik, ljekaruša, te na kraju perioda časopisi i kalendar” (Memija 1996: 267). I za ovu podelu bismo mogli reći da je uopštena ili globalana jer „mnoge alhamijado vrste nemoguće je strogo klasificirati” (Memija 1996: 268), a neka ostvarenja alhamijado književnosti se ne bi mogla uklopiti ni u jedan od ovih žanrova. Neki književni alhamijado tekstovi, koji pripadaju različitim žanrovima, a nastali su na našem govornom području, izdvojili su se iznad ostalih po svom značaju ili drugim specifičnostima.

Ljubavna alhamijado poezija

Prvi književni alhamijado tekstovi na južnoslovenskom prostoru su ljubavne pesme u kojima susrećemo leksiku koja nije baš svojstvena alhamijado književnosti. U njima ne nailazimo ni na turcizme, koji su karakteristični za ovu vrstu pesništva, što nas, ukoliko posmatramo razvoj alhamijado književnosti, upućuje na šire uticaje pod kojima je ona nastajala. Sačuvane pesme iz početnog perioda razvoja alhamijado književnosti na južnoslovenskom prostoru su *Hirvat turkisi* od Mehmeda Erdeljca i pesma *Nuto moje čudo i ljute nevolje*. Jezik kojim su ove prve pesme ispevane upućuje nas na zaključak da je tadašnja književna produkcija kod nas bila izložena uticajima iz Dubrovnika i Dalmacije.

Najstarije literarno delo na našem jeziku koje je napisano arapskim pismom jeste ljubavna pesma *Hirvat türkisi*, odnosno *Hrvatska (narodna) pesma*. U nekim zbirkama ona se pojavljuje pod naslovom *Ah nevista duša moja*, što je ujedno i njen prvi stih. Ova pesma napisana je 1588/89. godine i predstavlja značajan istorijski i jezički spomenik alhamijado pesništva kod nas. Originalan rukopis ovog najstarijeg do danas pronađenog teksta alhamijado književnosti objavio je Fridrih fon Krelitz (Friedrich von Kraelitz) 1911. godine.²² On se čuva u Nacionalnoj biblioteci u Beču, a objavio ga je Abdurahman Nametak u svojoj *Hrestomatiji*.²³ S obzirom na značaj, tekst ove pesme ćemo preneti u celosti, kao i faksimil napisan arapskim pismom na osnovu kog smo uradili transliteraciju.

Hirvat turkisi

*Ah, nevista, duša moje,*²⁴

daj mi se da obveselim,

*doklem ne izišlo duša,*²⁵

daj mi se da poveselim!

²² Kraelitz, F.: „Ein kroatisches Lied in türkischer Transkription aus dem Ende des XVI Jahrhunderts“, *Archiv für slavische Philologie* (Berlin), XXXII (1911), str. 613-615.

²³ Nametak, A.: *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Sarajevo, 1981, str. 6.

²⁴ U transliteraciji Abdurahmana Nametka i Muhameda Hukovića stoji: *Ah, nevista, duša moja*.

²⁵ U transliteraciji Muhameda Hukovića stoji: *Doklem ne izišla duša*.

*Kad te vidi oči moje,²⁶
veseli se srce moje,
ja sam tvoje, ti si moje,
daj mi se da obveselim!*

*Ovo svit je kako no cvit,
nećemo dugo mi živ bit,²⁷
ne bud svagda tako srdit,
daj mi se da poveselim!*

*Ne mori me, prosim tebe,
izgubil sam ja sam sebe,
obden, obnoć molim tebe,
daj mi se da obveselim!*

*Iz srce ja tebe ljubim,²⁸
hoć li bit još da te grlim?²⁹
od žalost ne znam što činim,³⁰
daj mi se da poveselim!*

*Gizdava si, gizdav budi,
što ću istom, zdrav mi budi!
ovu pesmu Mehmed zgodi,
daj mi se da obveselim!³¹*

Postoje neznatne razlike u ovoj transliteraciji u odnosu na one koje su uradili Abdurahman Nametak³² i Muhamed Huković.³³

²⁶ U transliteraciji Muhameda Hukovića stoji: *Kad te vide oči moje.*

²⁷ U transliteraciji Abdurahmana Nametka i Muhameda Hukovića stoji: *Nećemo dugo mi živit.*

²⁸ U transliteraciji Muhameda Hukovića stoji: *Iz srca ja tebe ljubim.*

²⁹ U transliteraciji Abdurahmana Nametka i Muhameda Hukovića stoji: *Hoć li biti još da te grlim.*

³⁰ U transliteraciji Abdurahmana Nametka i Muhameda Hukovića stoji: *Od žalosti ne znam što činim.*

³¹ Transliteracija ove pesme urađena je prema rukopisu koji se čuva u Nacionalnoj biblioteci u Beču.

³² Nametak, A.: *Hrestomatija...*, str. 58-59.

³³ Huković, M.: *Zbornik ...*, str. 30-31.

خیر و استوار آه فوستاندوشا مویه، داییه
 دا اوپ و سلیم، کدوقلم نه اینیشان دوشاه
 داییه، داپوده سلیم، کدوقلم نه ویدیک
 اوچی مویه، کدوقلم نه سلیم، سیوچه مویه
 یاسام قوریه، کدوقلم نه مویه، کدوقلم نه
 دا اوپ و سلیم، او سویتیه، کدوقلم نه
 نیکو دوقوی، کدوقلم نه، کدوقلم نه، کدوقلم نه
 سین دیت، کدوقلم نه، داپوده سلیم، کدوقلم نه
 برو سیم، کدوقلم نه، این غمی، یاسام، یاسام
 او بدت، او بنوک، مویه، کدوقلم نه، کدوقلم نه
 او بو ساینم، این سینه، یاجنه، یو بییم، کدوقلم نه
 کدوقلم نه، کدوقلم نه، کدوقلم نه، کدوقلم نه
 نغ نام شت، کدوقلم نه، داییه، داپوده سلیم
 غمی، کدوقلم نه، کدوقلم نه، کدوقلم نه، کدوقلم نه
 کدوقلم نه، کدوقلم نه، کدوقلم نه، کدوقلم نه
 داییه، کدوقلم نه، کدوقلم نه، کدوقلم نه

Slika 1. Faksimil pesme *Hirvat turkisi* (*Ah nevista duša moje*) Mehmeda Erdeljca

U rukopisu koji smo objavili možemo uočiti da ne postoje odvojeni stihovi niti strofe, da čak ni naslov pesme nije istaknut, da su upotrebljeni neki interpukcijski znaci, pa se na osnovu njih i samog teksta pesme u transliteraciji dobila pesma od šest strofa sa po četiri stiha. U ovoj transliteraciji se može uočiti da je pesma *Hirvat turkisi* ispevana u osmercu, bez odstupanja. Naslov pesme nije izdvojen već je u rukopisu sastavni deo teksta, ali se, bez obzira na to, može sa sigurnošću reći da prve dve reči rukopisa predstavljaju naslov ove pesme. Stihovi i naslov napisani su gotovo identičnim rukopisom, sa blagom razlikom, ali se ipak primećuje da su slova u naslovu malo zadržana što se može dvojako protumačiti. Postoji mogućnost da je autor imao želju da na ovaj način istakne naslov, jer ga nije izdvojio iz teksta pesme, ali takođe postoji i mogućnost da je naslov kasnije dodao neko od prepisivača.

U trećem stihu poslednje strofe autor pesme je jasno naveo svoje ime, što je, ako se sagledaju brojni alhamijado rukopisi, vremenom postala praksa u alhamijado pesništvu. Međutim, „ne znamo pouzdano ko je Mehmed koji se u pretposlednjem stihu završne strofe spominje. Pretpostavlja se da je to bio neki Mađar koji je prešao na islam, a živio je u području zvanom Siebenburgen – Sedmograđe (granica Rumunije i Mađarske)” – (Huković 1982: 175). I u studiji Smaila Balića pisac *Hrvatske pesme* se ubraja u mađarske književnike (Balić 1973: 101). Kroz pesmu se primećuje upotreba ekavskog i ikavskog narečja, kao i osobine štokavskog i kajkavskog govora. Mišljenja oko toga da li je naslov teksta naknadno dodat u prepisima ili je on zaista sastavni deo pesme od njenog nastanka su podeljena. Ovaj do sada pronađeni najstariji alhamijado spomenik na našem govornom području, kako nas naslov upućuje, je hrvatska pesma, međutim, postoje i tvrdnje da je ova pesma napisana srpskim jezikom, a neki od prepisivača joj je, dodajući joj naslov, odredio pripadnost, iako nas sam tekst pesme upućuje više na srpski nego na hrvatski jezik. Da je bilo preuzimanja i mešanja pripadnosti pojedinih književnih radova, što je posebno izraženo između srpskog i hrvatskog jezika, govori nam i Psunjski koji navodi: „Zaista se u 17. i 18. veku pojavljuju bosanski muslimani kao književnici, ali svoj jezik ne nazivaju hrvatskim već srpskim. Pesnik i književnik Muhamed Hevaji Uskjufi, ostavio je početkom 17. veka iza sebe između ostalog i ciklus pobožnih pesama zaista pisanih arapskim pismom, ali srpskim a ne hrvatskim jezikom, jer pisac tim pesmama daje sam naslov 'Ilahije na srpskom jeziku' i 'Poziv na vjeru na srpskom jeziku'. ('Ilahi bi zebani srb' i 'Beran daveti iman be zebani srb'). (Povelja

Matije Ninoslava strana 69)” – (Psunjski 1944: 87). Koliko su tvrdnje Psunjskoga tačne, koliko je bilo preuzimanja književnog stvaralašta, ostaje za dublja književno-istorijska proučavanja, ali mi pesmu Mehmeda Erdeljca možemo svakako uvrstiti i u najstariju alhamijado pesmu na srpskom jeziku.

U ljubavnu alhamijado poeziju treba svakako uvrstiti još i pesmu *Nuto moje čuda i ljute nevolje* nepoznatog autora, kao i pesme Umihane Čuvidine *Čamdži Mujo i lijepa Uma i Sarajlije idu na vojsku protiv Srbije* koje su karakteristične po tome što im je autorka jedina poznata alhamijado književnica. „Pjesma *Sarajlije idu na vojsku protiv Srbije* posjeduju neke karakteristike koje je uključuju i po jezičkim osobitostima u kontekst usmenoga pjesništva. [...] I pjesma *Čamdži Mujo i lijepa Uma* također posjeduje brojne jezičke osobitosti koje potvrđuju da ona pripada tipičnom usmenom stvaralaštvu, što je uvjetovano određenim poetičko-jezičkim postupcima” (Kalajdžija 2005: 47). Ovoj autorici se pripisuje i pesma *Pogibija aga Sarajlija pod Loznicom godine 1813*. Prema Nametku, Umihana Čuvidina „pjevala je pod snažnim utjecajem narodne pjesme. [...] Isključivi motiv njenih triju pjesama je ljubav prema svome momku Čamdži Muju, bajraktaru, koji je poginuo u septembru 1813. godine na Zasavici kod Loznice. Zbog pogibije svog momka ostala je neudata do smrti” (Nametak 1981: 78). U ljubavnoj pesmi Umihane Čuvidine, isto kao i u drugim narodnim pesmama ili onim pesmama koje su nastajale u najranijem periodu alhamijado pisanja, neznatna je upotreba turcizama.

„Čamdži Mujo i lijepa Uma

Vino piju age Sarajlije,
vino piju, Zasavicu biju.
Ranjenici mladi podvikuju,
Svaki veli: 'Jallah³⁴ moja majko!'
Čamdži Mujo: 'Jallah moja Umo!'
Čamdži Mujo družini govori:
'Ah, družino, moja braćo draga,
Kada meni suđen danak dođe,

³⁴ Jallah (ar.) = (Ja Allah) *O moj Bože*.

Suđen danak i umrli sahat,
Ufat'te mi konja lastavicu,
I na konja zelenu dolamu,
U dolami, u đepu desnome,
U njemu je prsten i jabuka,
U zađepku mrko ogledalo,
Podajte ga mojoj Umihani:
Nek s' ogleda, mene ne pogleda,
Nek s' udaje, a mene ne čeka..." (Kreševljaković 1929-30: 53).

Kreševljaković je ovu pesmu zabeležio kao narodnu, ali su je ostali istraživači alhamijado literature svrstali u alhamijado poeziju. Rukopisi pesama Umihane Čuvidine nisu sačuvani.

Ašiklijski elif-be Fejza Softe po mnogima je najlepša ljubavna alhamijado pesma. Ima dvadeset devet strofa, a svaka počinje po jednim slovom arapskog alfabeta. Fejzo Softa je pojašnjavao svojoj dragoj slova ovog pisma služeći se metodom njihovog upoređivanja sa stvarima i pojavama iz prirode. U stihovima je izrazio najlepša ljubavna osećanja, opisao svoju dragu, a ujedno dao imena i osnovne podatke o sebi i devojci kojoj je pesmu otpevao. Iako je ranija ljubavna alhamijado poezija bila karakteristična po tome što u sebi nije imala turcizama, već kod pesme *Ašiklijski elif-be* to nije slučaj. Jezik ove pesme, kao i onih koje su nastale u kasnijem periodu, pun je reči orijentalnog porekla.

„’Elif³⁵ eldi, nijet³⁶ geldi,³⁷

primakni se, dušo, meni,

da ja kažem ’elif’ tebi:

ti si tanka ’elif’ motka,

tu je osnov, tu je potka.

[...]

’Te’, tebi je ime Fata,

u tebe su prsi zlatne,

³⁵ Elif = prvo slovo (grafem) arapskog alfabeta.

³⁶ Nijet (tur.) = *nakana, odluka*.

³⁷ Geldi (tur.) = *došao je, došla/o je*.

prsi tvoje, 'te' je moje,
da ih meni ko ukrade,
dao bih mu altun sade.³⁸

'Se' sevab³⁹ je tebe učit,
a i meni muku mučit.
'se' je moje, lice tvoje,
izgubiće dušu žene,
koje kude tebi mene.

[...]

'Fe' je naša imenjača:
ti si Fata, a ja Fejzo,
Džellešanuhu⁴⁰ 'fe' nas svezo..." (Mirković 1913: 3-4).

Ljubavna alhamijado lirika se nije u značajnoj meri razvijala jer se u to vreme mnogo više pažnje posvećivalo pisanju na orijentalnim jezicima. Jedan posebno zanimljiv primer književnog stvaranja iz ovog perioda su pesme na narodnom jeziku u kojima ima mnogo orijentalnih izraza, pa se za njih može reći da su dvojezične pesme. Najpoznatija iz ovog opusa je pesma *Ćok severim džanum seni* nepoznatog autora. Ova alhamijado ljubavna pesma obiluje turcizmima, a razlikuje se od ostalih alhamijado pesama po tome što su u njoj čitavi stihovi ili delovi stihova izrečeni na turskom jeziku.

„Ćok severim, džanum, seni,⁴¹ opisati ne mogu,
geđe gunduz⁴² rahat nisam, srce, dušo, za tobom.

Sabur etmek kabil dejil,⁴³ šta ću radit od sebe,
džanum jandi, takat nesta,⁴⁴ proći te se ne mogu..." (Nametak 1981: 63).

³⁸ Altun sade (tur.) = *čisto zlato*.

³⁹ Sevab (tur.) = *korisno, dobro delo*.

⁴⁰ Džellešanuhu (tur.) = *neka je uzvišeno Njegovo biće*.

⁴¹ Ćok severim džanum seni (tur.) = *mnogo te volim dušo moja*.

⁴² Geđe gunduz (tur.) = *noću danju*.

⁴³ Sabur etmek kabil dejil (tur.) = *strpeti se nije moguće*.

⁴⁴ Džanum jandi takat nesta (tur.) = *duša mi je izgorela, snaga nesta*.

Ljubavna alhamijado poezija je trajala do kraja XVIII i početka XIX veka. I dok za jedne „ljubavna poezija stoji u vrhu u korpusu alhamijada” (Huković 1997: 26), za druge je uzrok ovako kratkog perioda trajanja ljubavne alhamijado poezije to „što je njena vrijednost, ako se izuzmu pjesme *Hirvat turkisi*, *Nuto moje čuda i ljute nevolje* i posebno *Ašiklijski elif-be* Fejze Softe, više nego skromna” (Nametak 1981: 12). Nakon ovog perioda nije sačuvan nijedan primerak ljubavne alhamijado pesme, a došlo se do brojnih rukopisa koji su najčešće verske sadržine.

Didaktičke pesme

U alhamijado književnosti se u jednom periodu javljaju pesme koje svojim sadržajem upućuju, podučavaju i savetuju čitaoca i slušaoca, na verske norme ponašanja. Poučni izraz u ovim pesmama odnosi prevagu nad umetničkim i književnim. Jedna od najpoznatijih i najpopularnijih alhamijado pesama ove vrste je *Abdija* koju su prepevali brojni pesnici. Prvi je ovu pesmu objavio Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak u svojoj zbirci *Narodno blago*,⁴⁵ 1887. godine. „Neki Jusuf-beg Čengić – nazad 20 godina sastavio je jednu pjesmu, koja je među narodom prozvana *Abdija*, budući da je njezin sadržaj veoma kao začudan i poučan, zato sam i nju ubrojio i stavio među naše narodno blago” (Ljubušak 2003: 68). Ovo u svom radu o delu Memed-bega Kapetanovića Ljubuška potvrđuje i Munib Maglajlić „Moralno-poučnu pesmu *Abdija*, od 43 rimovana sedmeračka katrena, napisao je 1866. godine neki Jusuf-beg Čengić, zvani Pašić iz Foče, u obliku savjeta koje je davao svome bratiću Abdiji, želeći ga uputiti u život čestitosti i vrline u islamskom duhu” (Maglajlić 2003: 38). Pjesma *Abdija* opominje na osnovne verske obaveze, ali ujedno savetima upućuje na ponašanje u skladu sa islamskim normama.

⁴⁵ Ljubušak, M. K.: *Narodno blago*, Sarajevo, 1887.

„Hajd' Abdija, ti na vaz,⁴⁶
klanjaj pet vakat namaz,⁴⁷
terć ne čini⁴⁸ božji farz,⁴⁹
a zaboga, Abdija!

Aškom⁵⁰ srce napuni,
'Allah, Allah' sve zbori,
svoga Boga spominji,
'ah' sve čini, Abdija!

Nemoj dun'ja milovat,
krivo zborit i lagat,
gafil⁵¹ spavat i šedit,
jazuk⁵² ti je, Abdija!...” (Nametak 1981: 88).

U rukopisnoj ostavštini alhamijado književnika Nazifa Šuševića iz Novog Pazara nalazio se i jedan prepis pesme *Abdija*. Ne zna se da li je prepis sačinio sam Nazif Šušević, ali je poznato da je „pjesma *Abdija* bila veoma popularna i mnogi su je znali napamet” (Nametak 1981: 96); stoga se, iako se radi o prepisu odnosno prepevu, moralno didaktička pesma *Abdija* može uvrstiti i u spomenike alhamijado književnosti Srbije. Pesmu *Abdija* su mnogi učili napamet, kazivali je na skupovima, prepisivali je i na taj način širili. Niko ovoj pesmi nije promenio naslov, odnosno osobu kojoj se autor obraća, a osnovni razlog tome verovatno je što ime *Abdija*, ili kako je kod nas odomaćeno *Avdija*, potiče od arapske reči *abd* što prevedeno na naš jezik znači *rob*, *Božji rob*, pa bi „abdija” ustvari mogao biti svako, a i saveti ove pesme bi se mogli odnositi na svakoga. Pesma *Abdija*, u narodu poznatija pod naslovom *Avdija*, ima metriku karakterističnu za većinu ilahija, pa je Fridrih Kraus (Friedrich Krauss) sve pesme sa takvom metrikom nazivao *avdijama* (Krauss 1886: 126). Iako je *Abdija*

⁴⁶ Vaz (tur.) = predavanje.

⁴⁷ Vakāt namaz = dnevna molitva kod muslimana.

⁴⁸ Terć (tur.) = odbaciti; terć ne čini = ne odbacuj.

⁴⁹ Farz (tur.) = Božija naredba.

⁵⁰ Ašk (ar.) = ljubav.

⁵¹ Gafil (tur.) = nemaran.

⁵² Jazuk (tur.) = šteta.

najpopularnija didaktička pesma u alhamijado literaturi, postoji još dosta pesama sličnog sadržaja, a „najplodniji pjesnik didaktike u alhamijadu je Alija Sadiković iz Janje kod Bijeljine. Njegove pjesme karakterističnih naslova: *Očino pismo*, *Očin savjet* i *Dječinja dužnosti*, zaokružuju sve sadržaje koji treba da čine život da bi bio smislen, častan i lijep, te da bi se neko ko ga takvog prakticira preporučio Bogu” (Memija 1996: 269).

U okviru moralno poučnih pesama posebno mesto zauzimaju *nasihati*. Brojni alhamijado pesnici pisali su poučne, savetodavne verske pesme ili *nasihate*. Najduži nasihat napisao je Nazif Šušević, alhamijado pesnik iz Novog Pazara. Profesorica Lamija Hdžiosmanović je, kazujući o Nazifu Šuševiću, istakla: „Krajem 19. stoljeća kada već alhamijado literatura izumire, javlja se još jedan pjesnik raskošnog talenta – Nazif efendija Šušević. Ovaj pjesnik ne zaslužuje da bude skrajnut i da ostane nepoznat, jer je autor, između ostalog i vefata nazvanog *Kasida o smrti*. Teške historijske okolnosti, a i naša nemarnost, razlog su što je ovaj pjesnik ostao gotovo nepoznat. Rukopisi koje je Šušević ostavio iza sebe bili su nestali da bi tek u novije vrijeme jedan dio bio pronađen. Nazif efendija Šušević bio je i kaligraf snažnog umjetničkog izraza, ali veći broj levhi pisanih na staklu i drugim materijalima, nalazi se po džamijama Istanbula, Albanije i drugih krajeva. Samo ih je šest⁵³ sačuvano u njegovom rodnom domu. Ostale su da rječito svjedoče o podatnoj ruci ovog velikog čovjeka i snažnog pjesnika” (Hadžiosmanović 2011: 16). Dve pesme Nazifa Šuševića, takozvani *nasihati*, najduže su pesme u alhamijado književnom stvaralaštvu. Jedna ima 746, a druga 765 distiha. Posebno interesovanje izazvala je pesma u narodu poznata kao *Kasida o smrti*, a kojoj je stvarni naslov *Kasida nasihat*. Samo nekoliko stihova koje ćemo navesti mogu nam dočarati jačinu saveta i poruka koje čitaocu daje ova pesma.

„Nemoj nikoga ti gibet čineti,⁵⁴

Ako misliš od vatre se čuvati.

⁵³ U kući porodice Šušević čuva se osam levhi Nazifa Šuševića koje su predstavljene u publikaciji *Rukopisna ostavština Nazifa Šuševića (1860 – 1923)* u izdanju Narodne biblioteke „Dositej Obradović” u Novom Pazaru.

⁵⁴ Gibet čineti (tur.) = *ogovarati*.

Što god nije tebe milo bivati,
Nemoj zato ni drugome misliti.

Svoju dušu dobro čuvaj harama,⁵⁵
Svoje oči čuvaj od nemahrema.⁵⁶

Ti u hakku⁵⁷ nemoj ulić nikome,
I merhamet⁵⁸ ti učini svakome.

Čuvaj jezik, nemoj lažu zboriti,
Od haseda⁵⁹ svoje srce očisti...” (Bačićanin, Šemsović 2011: 172).

I Nazif Šušević je, po uzoru na ostale alhamijado pesnike, svoje pesme autorizovao. On je pored svoga imena i prezimena, kroz stihove naveo još mesto i vreme pisanja pesme. U ovim pesmama, i još mnogim drugim, didaktika zauzima centralno mesto koje se prožima kroz gotovo svaki stih, međutim elementi pouke mogu se naći i u drugim žanrovima alhamijado književnosti, posebno u ilahijama i kasidama.

Ilahije – verske pesme u slavu Boga

Vremenom je sva alhamijado poezija poprimala verski karakter. Neke pesme su bile pune saveta, neke su veličale pojedine verske autoritete, a *ilahija* je pesma koja je ispevana u slavu Boga. Ova pesma govori o božijoj veličini, božijoj milosti, snazi božijeg oprosta. Međutim, u alhamijado pesništvu kod nas, *ilahija* pored slave i veličanja Boga ima malo šire značenje; ona daje upute, ističe pojedine islamske

⁵⁵ Haram (ar.) = radnja koja je islamskim verovanjem zabranjena, nije je dozvoljeno činiti.

⁵⁶ Mahrem (tur.) = osoba ispred kojih se čovek može slobodnije odevati. Ženi je u skladu sa islamskim verovanjem dozvoljeno da bez pokrivenosti kose izađe pred mahrema, tj. ispred oca, brata, supruga, sina, svekra i sl. Muškarcu je takođe zabranjeno da gleda u žene koje mu nisu mahrem.

⁵⁷ Hakk (ar.) = pravo. Misli se: ti ničije pravo ne uzurpiraj.

⁵⁸ Merhamet (tur.) = milost, milosrđe.

⁵⁹ Hased (tur.) = zavidnost.

vrednosti i obaveze, jer „njihovo izvršavanje je samo put do spoznaje Boga, do sticanja njegove naklonosti i osiguranja čovjekovog ulaska u raj” (Nametak 1981: 23). Najpoznatiji alhamijado pesnik koji je pisao *ilahije* je Muhamed Hevaija Uskufija. Njegove tri pesme ove vrste koje u književnom smislu prevazilaze ostale alhamijado *ilahije* su *Molimo se tebi Bože, Višnjem Bogu sve koji sazda* i *Bože jedini ti nas ne kinji*.

„Bože jedini, ti nas ne kinji,
Sazdade ti nas, ti paz’ uvik nas!
Mi smo nujni, muke ne čini.
Sazdade ti nas, ti paz’ uvik nas!

Ti prave pute ukaži nami,
u raje metni, paklove jami,
da te nađemo, da nismo sami!
Sazdade ti nas, ti paz’ uvik nas!

[...]

Misao Hevaji u dne i noći,
Da te je naći, teb’ da je doći,
Ištući srcem teb’ će se proći,
Sazdade ti nas, ti paz’ uvik nas!” (Nametak 1968: 248).

Jednoj od najpoznatijih Hevajinih *ilahija* u naslovu stoji da je napisana na srpskom jeziku. Ovo nije jedina pesma Muhameda Hevaije kojoj se u naslovu nalazi jezička odrednica. I pesma u narodu poznata pod naslovom *Hodte nami vi na viru*, u rukopisu ima naslov *Poziv na veru na srpskom jeziku*. Ima onih koji smatraju da je naslov ovim pesmama naknadno dodao neko od prepisivača (Huković 1982: 203).

„Ilahi bezebani srb⁶⁰

Molimo se tebi, Bože,
ukaži, smili se nami,
Lik ištemo sebi Bože,
ukaži, smili se nami!

⁶⁰ Ilahi bezebani srb (tur.) = *Ilahija na srpskom jeziku*.

U ruci nam nije ništo,
već molidba jedna isto,
omiluj nas lipo, čisto,
ukaži, smili se nami!

[...]

Život ophodi dan po dan,
nezaborav, Bože jedan,
moli ti se Hevo jedan:
ukaži, smili se nami!” (Nametak 1968: 247).

Karakteristika alhamijado poezije je da autor u pesmi spomene svoje ime, pa je i Muhamed Hevaija Uskufija to radio. Stihovi kojima je autorizovao svoja književna ostvarenja su najčešće u poslednjim strofama njegovih pesama, a kao primer možemo navesti neke: *Misao Hevaji u dne i noći*,⁶¹ *Moli ti se Hevo jedan*,⁶² *Nije l' Hevaji vrime te naći*,⁶³ *Rad Hevaji biti viran*.⁶⁴ Na ovaj način Hevaija je zaštitio svoje pesme, pa iako je bilo puno njihovih prepisa one su uvek ostale pesme Muhameda Hevaije Uskufije.

Još jedan od autora najlepših *ilahija* alhamijado književnosti je Abdulvehab Ilhamija. Sve njegove pesme se mogu uvrstiti i u moralno-didaktičke pesme, a najpoznatije su: *Dženet, saraj duzel kuća*⁶⁵ i *Ja upitah svog Jasina*.

⁶¹ Stih pesme *Ilahija na srpskom jeziku*.

⁶² Stih pesme *Bože jedini ti nas ne kinji*.

⁶³ Stih pesme *Kako ću poći, kako li doći*.

⁶⁴ Stih pesme *Hodte nami vi na viru*.

⁶⁵ Dženet, saraj duzel kuća (tur.) = *Dženet, dvorac lepa kuća*.

***Kaside* – poučne pesme u slavu neke značajne ličnosti**

Jedna od najstarijih i najpoznatijih *kasida* je *Ajvaz-dedina kasida*. Nju je Vladimir Ćorović objavio 1927. godine u Beogradu, u *Prilozima za književnost, jezik, istoriju i folklor*.

„Ajvaz-dedo govori:

Nimac Savu prehodi,

Banjoj Luci dohodi,

i u Luku uhodi,

te u Jajce dohodi,

Kostajnicu prohodi,

i u Prusac dohodi.

Deset dana ne budi,

njega Ajvaz izgoni.

Ajvaz-dedo govori:

Nimac Bosnu osvoji,

u Saraj'vo dohodi,

Sarajevo kavga bi:

kabanice krv boji,

konj'ma krvca do kičice,

a junacim do mišice,

mart je vada,⁶⁶ Jurjev kavga.⁶⁷

Ajvaz-dedo govori:

Bu keside⁶⁸ ko uči,

nek Dedi rahmet⁶⁹ prouči,

nek se niko ne muči!

Ajvaz-dedo govori” (Ćorović 1927: 189).

⁶⁶ Vada (tur.) = *rok*.

⁶⁷ Kavga (tur.) = *bitka, svađa*.

⁶⁸ Bu keside (tur.) = *ovu pesmu*.

⁶⁹ Rahmet (ar.) = *Božija milost*.

Različita su mišljenja o vremenu nastanka ove *kaside*. Prema Hukoviću „ovo bi bila, možda, najstarija bošnjačka alhamijado pjesma, ako se veže za provalu kralja Matije Korvina u Bosnu, u jesen 1480. godine” (Huković 1997: 232), dok Abdurahman Nametak smatra da se „Ajvaz Dedina kasida odnosi na bojeve krajem XVII stoljeća, kad je austrijska vojska pod vodstvom princa Eugena Savojskog duboko prodrla u Bosnu, sve do Sarajeva, i spalila ga (24.10.1697). Pjesma je, po svoj prilici, nastala tada, ili odmah u početku XVIII stoljeća, a glorificira jednu manju pobjedu Bosanaca nad Austrijancima u ovom austrijskom pobjedonosnom pohodu na Bosnu” (Nametak 1981: 201).

***Arzuhali* – buntovne pesme**

U jednom periodu, na prelasku iz XVIII u XIX vek, nastajale su buntovne pesme u alhamijado književnosti ili takozvani *arzuhali*. Ove pesme su žalbe zbog nepravde vladajućeg sloja društva, nepravilnih suđenja i drugih sporova koje je narod imao najčešće sa lokalnim vladajućim strukturama. Najpoznatiji arzuhali su *Duvanjski arzihal* Mehmed-age Prušćanina, kao i pjesma *Čudan zeman nastade* autora Abdulvehaba Ilhamije.

Mehmed-aga Prušćanin bio je komandant šezdesetorici konjanika koji su poslani u Duvno radi čuvanja granice. Međutim, njemu i vojnicima je život bio mnogo težak zbog neprestanog iščekivanja borbi, teškog materijalnog stanja i osećaja da su zaboravljeni od vlasti. Ova pjesma je nastala pre 1728. godine i iskreni je očaj i otvoreni govor, pa joj je i umetnička vrednost velika. Ubraja se u najpopularnije pesme alhamijado književnosti, a predstavlja „kolektivnu tvorevinu koja izražava stav mnoštva, narodne mase, kolektiva, nasuprot aparatu koji je protunarodan i nasilnički” (Kikić 1936: 160). Dugo se nije znalo ko je autor *Duvanjskog arzuhala*, ali je Derviš M. Korkut „analizirao veliki broj dokumenata koji se odnose na duvanjsku kapetaniju i došao do uvjerljivog

zaključka da je autor *Duvanjskog arzuhala* Mehmed-aga Prušćanin” (Huković 1997: 159).

„Pišem vama arzuhal,
da vam kažem svoj hal,⁷⁰
poharčismo vas mal,⁷¹
siromasim, gospodo.

Bre pomagaj, do Boga,
nij’ li nigdi nikoga,
nikom nije ovoga,
što ’no nama, gospodo.

Stiraše nas u Duvno,
kano konje u guvno,
neka znate ufano,
Pogibosmo, gospodo...” (Huković 1997: 159-163).

Jedan od najpoznatijih alhamijado, ali i divanskih pesnika, Abdulvehab Ilhamija, zbog svog gordog, buntovničkog držanja i stihova svoje alhamijado pesme *Čudan zeman nastade* ubijen je 1821. godine u Travniku.

„Čudan zeman⁷² nastade,
Sve zlikovac postade,
Din-dušmanin⁷³ ustade,
Šta se hoće, zaboga?

Već takata⁷⁴ nestade,
Zlo nam svako postade,

⁷⁰ Hal (ar.) = stanje.

⁷¹ Mal (ar.) = imetak.

⁷² Zeman (ar.) = vreme.

⁷³ Din-dušmanin (tur.) = neprijatelj vere.

⁷⁴ Takat (tur.) = snaga.

Dobrih ljudi nestade,
Šta se hoće, zaboga?

Ovo trpit teška muka,
A još više turska bruka,
Munafika⁷⁵ stoji huka,
Šta se hoće, zaboga?

Turčin nema amela⁷⁶,
Krivda pravdu zamela,
Pa se pravda umela,
Šta se hoće, zaboga?...” (Huković 1982: 206).

Ova pesma Abdulvehaba Ilhamije ima više rukopisa između kojih postoji znatna razlika. Neki prepisi imaju trinaest dok pojedini čak dvadeset i pet strofa. Poznata je još jedna pesma buntovnog sadržaja ovog autora pod naslovom *De li ti je Halil-paša*.⁷⁷ Ilhamija je napisao i najlepše ljubavne i verske alhamijado pesme, ali je javno upućivao i ispoljavao kritike vlastima što je bilo uzrok njegovoj smrti. „Rijetko se je u to doba moglo čuti da ko izgovori onako slobodne i otvorene riječi kao što su Ilhamijine” (Handžić 1933: 92-93).

Mevludi – pesme u slavu poslanika Muhameda

Mevlud je pesma o rođenju i životu poslanika Muhameda. Osnova većine mevluda koji su napisani na našem jeziku je mevludski spev Sulejmana Čelebije. Međutim, svaki od naših autora mevluda u spev je umetnuo i svog pesničkog dara. Jedan od najpoznatijih mevluda na našem govornom području je *Mevlud* Hafiza Saliha Gaševića iz Nikšića. I

⁷⁵ Munafik (tur.) = licemer.

⁷⁶ Amel (tur.) = čestitost, poštenje.

⁷⁷ Handžić, M.: *Književni rad bosanskohercegovačkih muslimana*, Sarajevo, 1933, str. 93.

njegov mevludski spev je obrada turskog originala, ali „prva dvadeset i četiri stiha u Gaševića su originalni i služe kao njegov lični predgovor *Mevludu*” (Bajraktarević 1927: 193). I u nekim ostalim delovima ovog mevludskog speva Gašević je unosio svoj pesnički dar pa im se ne mogu naći ekvivalenti u originalnom mevludu Sulejmana Čelebije, a ima stihova koje je doslovno prevodio. Ovaj se mevludski spev i danas kazuje pri različitim svečanostima u sredinama gde živi muslimansko stanovništvo, a posebno na prostoru Bosne i Hercegovine. Salih Gašević je u svom mevludskom spevu ispevao značaj mevluda.

„Od Allaha koji traži pomoći,
Neka mevlud Pejgamberu prouči!

U Dženetu⁷⁸ koji traži hurija,⁷⁹
Kad se uči mevlud neka posluš!

Za Džehenem⁸⁰ koji misli i briži,
Kad se uči mevlud neka ne bježi!

Promislite, ovaj svijet hoće proć’,
Na Mahšeru⁸¹ i Siratu⁸² valja doć’!

Havda⁸³ piti u Dženetu ko traži,
Neka mevlud peygamberski prouči...” (Mevlud 2000: 140).

I Salih Gašević je po uzoru na ranije alhamijado pesnike u predgovoru mevludskog speva naveo osnovne podatke o sebi:

„Muhadžir⁸⁴ sam vatan⁸⁵ bio moj Nikšić,
Ime mi je Hafiz Salih Gašević” (Mevlud 2000: 139).

⁷⁸ Dženet (tur.) = *raj*.

⁷⁹ Hurija = *rajska lepotica*.

⁸⁰ Džehenem (tur.) = *pakao*.

⁸¹ Mahšer (tur.) = *mesto na kom će se, nakon proživljenja, sakupiti ceo ljudski rod radi polaganja računa*.

⁸² Sirat (ćuprija) = *most koji se pruža preko pakla. Ko pređe ovaj most ući će u raj*.

⁸³ Havda (tur.) = *izvorska dženetska voda*.

⁸⁴ Muhadžir (ar.) = *doseljenik*.

⁸⁵ Vatan (ar.) = *domovina, mesto rođenja*.

Rečnici

Pored poezije koja se pisala na našem jeziku arapskim pismom, pojedini koji su poznavali turski jezik prihvatili su se posla sastavljanja rečnika. Jedan od najpoznatijih rečnika na našem govornom području je rečnik *Makbuli 'arif*, ili *Potur šahidija*. Ovaj rečnik napisao je Muhamed Hevaija Uskufija 1631. godine.⁸⁶ Rečnik je napisan štokavskim dijalektom, a upotreba refleksa glasa jata je najčešće u ikavskom obliku, ređe u ijekavskom, a vrlo retko u ekavici. Alija Nametak je o jezičkom izrazu Uskufija napisao: „Pisao je u ikavskom govoru. Rijetke su riječi pisane ijekavski ili ekavski, a i te su sigurno iz pera prepisivača kojima se takva pokoja riječ iz živog govora otela i otišla u Hevai-Uskufijin rječnik” (Nametak 1968: 242). Muhamed Hevaija Uskufija je rođen 1601. godine u Dobrinji kod Tuzle i jedan je od najplodnijih i najpoznatijih alhamijado pesnika na južnoslovenskom govornom području. Prvi ko je spomenuo ovaj rečnik, a time i skrenuo pažnju na ovakav vid pisanja, bio je Evlija Čelebija koji u svom *Putopisu* iz 1660. godine kaže: „Učenjaci i pjesnici šehar Sarajeva napisali su jedan rječnik na bosanskom jeziku u stihovima po uzoru na perzijsku knjigu Šahidi iz koje su ovdje prenesena dva metruma” (Čelebi 1967: 121). Nešto više od dvesta godina kasnije „Prvi naučni osvrt na rječnik *Makbuli-arif* objavio je Otto Blau⁸⁷ (1868) u Leipzigu, dok je prvi kompletni opis izvršio Derviš Korkut⁸⁸ (1942)” – (Kalajdžija 2011: 274). Alija Nametak je o ovom rečniku objavio više radova, ali prvu opširnu studiju i prikaz ovog rečnika napisao je 1868. godine.⁸⁹ Mnogi su istraživači pisali o ovom rečniku, objavljene su brojne studije u kojima je rečnik prikazan. O značaju ovog rečnika govore i brojni prepisi koji se čuvaju u javnim, ali i privatnim, porodičnim bibliotekama. Najpoznatiji rukopisi *Potur šahidije* su oni koji se čuvaju u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, Orijentalnom institutu u Sarajevu, Arhivu grada Sarajeva, ali i rukopisi u Univerzitetskoj biblioteci u Upsali u Švedskoj, Biblioteci grada Erzuruma u Turskoj, Narodnoj biblioteci u Istanbulu, te bibliotekama u Egiptu, Zagrebu, Mostaru, Tuzli, Novom Pazaru itd.

⁸⁶ Rečnik *Potur Šahidija* je napisan 1041. godine po Hidžri.

⁸⁷ Blau, O.: *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler, Ab Handlungen des Morgenlandes*, Leipzig, 1868.

⁸⁸ Korkut, D. M.: *Makbul-i arif (Potur-šahidija) Uskufi Bosneviya*, Sarajevo, 1942.

⁸⁹ Nametak, A.: „Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici” / *Grada za povijest književnosti hrvatske* (Zagreb), 29 (1968), str. 231-380.

Rečnik *Makbuli 'arif* ima tri celine: predgovor, rečnik i pogovor. *Predgovor* ima stodva stiha i u njemu autor govori o tome zašto je napisao rečnik, kao i neke biografske podatke o sebi. Druga celina je *Rečnik* koji ima oko trista četrdeset i sedam stihova⁹⁰ sa preko sedamsto reči na našem jeziku koje su protumačene turskim jezikom, i turskih reči protumačenih na našem jeziku. Ima i stihova kod kojih je tumačenje izmešano, obostrano, i sa turskog na naš, kao i sa našeg na turski jezik. „Dvojezički rječnik Muhameda Hevajja Uskufija nije raspoređen na danas uobičajeni način – tako da se na jednoj strani nalaze riječi iz jednoga jezika a na drugoj strani njihovo tumačenje drugim jezikom. Uskufi je svoj rječnik pisao u stihu pa je, ispunjavajući zahtjeve arapske metrike, nekada navodio prvo riječ na našem jeziku i tumačio je turskim jezikom, a nekada je prvo navodio tursku riječ i tumačio je našim jezikom” (Filan 2006: 205). Rečnik ima trinaest poglavlja različite dužine, od jedanaest stihova, koliko ima treće poglavlje, do pedeset i osam stihova, koliko ima poslednje, trinaesto poglavlje. Na kraju svakog poglavlja je po jedan poučan stih na turskom jeziku. Treća celina *Makbuli arifa* je *Pogovor* i on ima samo šesnaest stihova.⁹¹ U *Pogovoru* piše da je rečnik završen sa pisanjem 1631. godine (1041. godine po Hidžri). Ovaj deo *Makbuli 'arifa* se može pronaći samo u nekim prepisima i najčešće je u veoma lošem stanju.

„Prvo poglavlje

El-kıtatü'l-evvel

Bog **Tanrı**, jedno **birdür**, hem jedini **vahdeti**,

Duša **candur**, čovjek **adam**, **dirlüğüdür** životi.

Hem **ferişte** anđel oldı, **göklere** di nebesi.

Raj **Cennet**, rajniki oldi dimek **cenneti**.

Moma **kızdur**, prah **tozdur**, trag **izdür**, put **yol**.

Zahide hem **sufi** dirler, sam didür **halveti**.

Visokodur **yüksek** olan, **alçak** olan nizoko.

Hem sokoldur **şahin** adı, **uçdi** dimek poleti.

Glava **başdur**, zub **dişdür**, hem **dudağa** usnadir.

⁹⁰ Nije isti broj stihova u svim sačuvanim prepisima ovog rečnika.

⁹¹ U nekim prepisima *Pogovor* ima četrnaest stihova.

Nos **burundur**, **dil** jezikdür, **bre bre sen de** more ti.

Usta **ağız**, rame **omuz**, hem **kulağa** uho di.

Čelo **ahn**, **kaş** obrva, **sen güzelsin** lipo ti.

Hem **ayağa** noga dirler, **dize** dirler kolino.

Padişaha car dirler, carevina **devleti**.

Gümüşe hem srebro dirler, zlato dirler **altuna**.

Güzele hem lipo dirler, **sana benzer** kano ti...⁹²

Postoji još čak i četvororojezičnih rečnika u alhamijado literaturi kod nas, ali je rečnik *Makbuli 'arif* do danas najpoznatiji i najviše proučavani rečnik.

Alhamijado literatura u prozi

Za prozne alhamijado tekstove možemo reći da su veoma skromni, kako tematski tako i sadržajno, pa im je i književna vrednost vrlo mala. „Koliko smo do sada mogli ustanoviti, prvi prozni tekst zabilježen je 1171. godine po Hidžri (1757/58) sa jednim naslovom *Sene 1171* (Godina 1171) – traktat sa moralnim poukama o lijepom vladanju i o vjerovanju” (Nametak 1981: 35). Ovo je jedini prozni tekst koji je sačuvan iz ranijeg perioda, ostali su nastali dosta kasnije i mnogo su mlađi od alhamijado poezije. Većina do sada pronađenih proznih tekstova je iz XIX i XX veka. Postoje kraći zapisi na listovima papira, komentari ili podsetnici i nemaju gotovo nikakvu književnu vrednost. Mehmed Handžić je kompletan alhamijado književni rad podelio „na pjesmu i rad u prozi”, konstatujući da je „rad u prozi isključivo vjerskog karaktera” (Handžić 1933: 81). Postoji nekoliko proznih sastava koji zavređuju pažnju, prepisivani su, pamćeni i do danas sačuvani u rukopisima. Jedan od najpoznatijih proznih sastava je *Šejtannama*, razgovor poslanika Muhameda sa đavolom (šejtanom). Razgovoru o tome ko su i kakvi su oni ljudi koje đavo voli, ali i kakvi i koji su ljudi koje mrzi, prisustvovali su i drugi poslanika Muhameda. Sačuvano je više prepisa ovog dela iz različitih vremenskih

⁹² Prikazano je prvih šesnaest stihova druge celine *Makbuli 'arifa*. Boldirane su reči na turskom jeziku čiji je prevod naveden u stihu.

perioda, pa se ne može sa sigurnošću reći kada je ovo delo nastalo. *Šejtannama* ima didaktičku vrednost jer se kroz razgovor ukazuje na dobre ljude sa vrlinama, kao i na one loše koje đavo voli i želi da druguje sa njima. U priči *Šejtannama* opisan je izgled šejtana (đavola): „Zatim se vrata otvoriše i šejtan unutra uniđe, piru ihtijar⁹³ i ćoso.⁹⁴ U jedno oko ćorav. Vrlo suh. Oči mu se u glavu uvukle. Trepavice brdu okrenute. U bradi mu sedam dlaka koje su mu kao u magarca u repu. Glava mu kao u fila⁹⁵...” (Hadžijahić 1974: 256).

Prozni tekstovi alhamijado literature su, kako smo i naglasili, slabije književne vrednosti od poezije, ali svakako imaju značaja za celokupno proučavanje alhamijado literature na našem prostoru. Pored *Šejtannama* i još nekih priča koje su obeležile prozne alhamijado rukopise, svakako moramo spomenuti da se u jednom periodu javilo mnogo štampanih prozних tekstova kroz udžbenike koji su se izdavali i štampali na arebici. Većina ovih udžbenika je verske sadržine i korišćena je za nastavu u školama, od najnižih razreda ili mekteba, pa do viših škola.

Početakom XX veka pojavili su se i časopisi koji su štampani arebicom.

Prvi časopis koji se štampao na arebici je *Tarik*, list za pouku i zabavu. Prvi broj ovog časopisa izašao je 1. juna 1908. godine, a urednik mu je bio Džemaludin Čaušević. Štampan je na šesnaest strana. Izlazio je mesečno, objavljena su dva godišnjaka ovog časopisa 1908/1909. i 1909/1910. godine.

Časopis *Muallim* počeo je izlaziti pola godine nakon što je prestao da se štampa list *Tarik*. Njegov prvi broj štampan je za mesece oktobar i novembar 1910. godine. *Muallim* je prvenstveno bio glasilo Muslimanskog, muallimskog i imamskog društva. Urednik ovog lista bio je Muhamed Seid Serdarević. U svom trećem godištu *Muallim* je prestao da izlazi iz štampe.

Krajem 1912. godine pojavio se novi časopis Udruženja ilmije pod nazivom *Misbah*. U oktobru/novembru 1912. godine izašao je prvi broj (dvobroj) lista *Misbah*. Ovaj list se štampao na osam strana, izlazio je iz štampe dva puta mesečno i preuzeo je ulogu

⁹³ Piru ihtijar (tur.) = vrlo star.

⁹⁴ Ćoso = bez brade ili vrlo retke brade.

⁹⁵ Fil (ar.) = slon.

Muallima jer je bio zajednički list Udruženja ilmije i Muslimanskog, muallimskog i imamskog društva. Urednik ovog lista bio je Sakib Korkut.

Već 1913. godine prestao je izlaziti list *Misbah*, a u 1914. godini pojavio se novi list pod nazivom *Jeni Misbah*. Glavni urednik novog lista bio je takođe Sakib Korkut, a štampan je na ćirilici, latinici i arebici. U toku 1914. godine iz štampe je izašlo devetnaest brojeva ovog lista.

Pod uredništvom Muhameda Džemaludina Čauševića u kalendarskoj 1907. i 1908. godini iz štampe su izašla dva godišta kalendara pod nazivom *Mekteb I* i *Mekteb II*. Pored kalendarskog dela u ovim kalendarima su objavljeni i brojni verski radovi, prikazi udžbenika i drugih knjiga, i još drugih aktuelnih sadržaja. U *Mektebu II*, koji izlazi 1908. godine, urednik Džemaludin Čaušević u svom uvodnom tekstu izražava zadovoljstvo što se pismo arebica odomaćilo i što se i dalje pojavljuju knjige i udžbenici na ovom pismu.

IV Arebica, modifikovano arapsko pismo

Prve reči našeg jezika napisane arapskim slovima zabeležene su u administrativnim dokumentima i spisima turskih činovnika. Oni su zbog potrebe komunikacije sa domaćim stanovništvom imali potrebu neke naše reči pisati arapskim pismom. „Arebica se pojavljuje najprije u vakufnamama, sidžilima, defterima, kanunnamama i raznim administrativnim odlukama, rješenjima, poreskim i matičnim knjigama” (Huković 1986: 18). *Arebica* se može naći i u toponimima kao i u pisanju vlastitih imena, a Muhamed Huković smatra da je to „prvi, početni period uvođenja arebice u naš jezik. Međutim, do njenog većeg prodiranja trebalo je čekati čak do XVII vijeka, kada se javlja izvjestan broj pisaca i pjesnika koji u svojim djelima upotrebljavaju arebicu kao pismo” (Huković 1986: 18).

Upotreba *arebice*, odnosno arapskog pisma, može se vezati za početni period širenja arapske države, od sredine VII veka naše ere. Na taj način širio se i uticaj njihove kulture na osvojene teritorije, a arapski jezik i pismo prenosili su se drugim narodima. Arapsko pismo se toliko rasprostranilo da je posle latinice bilo najviše korišćeno pismo na svetu. Kako je arapska kultura bila islamska, u jednom vremenskom periodu svi muslimanski narodi u Africi, Aziji pa i Evropi koristili su arapsko pismo. Ovo se pismo rasprostranilo „od Malajskog arhipelaga na istoku do Atlantskog okeana na zapadu i od sredine evropske Rusije na sjeveru do kraja Zanzibara na jugu. Skorih je vremena prešlo i u Ameriku i na mnoga ostrva po okeanima” (Handžić 1933: 82). Pored Arapa koji koriste svoj jezik i pismo, prema Handžiću, arapskim su se pismom služili i brojni narodi širom sveta, počev od Turaka, Persijanaca, Tatara, Malajaca, Mongola, Kurda, Berbera, Čerkeza, Abesinaca, pa sve do kineskih muslimana koji koriste svoj jezik ali arapsko pismo, te muslimana u Kaplandu koji govore holandskim jezikom, a pišu arapskim pismom. „Arapsko pismo spada u najraširenija i najznačajnija pisma na zemlji. Ono služi ne samo za pisanje arapskog, nego i drugih islamskih jezika, kao perzijskog, urdu i berberskog. Prije turske reforme pisma iz godine 1928., uvođenjem latiničnog pisma, bilo je ono i pismo turskog jezika. Nadalje, njime su se pisali kafkaski

jezici, malajski, somalski, hausa i svahili jezici. Tako se njegovo područje širi od središnje Azije do središnje Afrike i od Dalekog istoka do Atlantika” (Smailović 1990: 74). Dugo vremena su Arapi, koji su nakon proterivanja njihovih sunarodnika ostali u Španiji, govorili starim španskim jezikom, a pisali arapskim pismom. Ovo pismo je u nekim sredinama imalo toliku nadmoć da je potpuno iz upotrebe izbacilo neka pisma kao što su: koptsko, „piše se grčkim alfabetom, ali su za neke glasove uzeti egipatski znaci” (Prosveta 1986: 351), persijsko i sl. Glavni razlog ovakvog širenja arapskog pisma je svakako islam, odnosno činjenica da je arapsko ujedno i kur’ansko pismo. „Osnovna se nastava zasnivala, kao i u svim muslimanskim zemljama, na pisanju i čitanju iz Kur’ana i na arapskoj gramatici i poeziji” (Hitti 1973: 395). I dalje obrazovanje, za primer možemo uzeti Španiju u kojoj se arapsko pismo široko upotrebljavalo, bilo je vezano za kur’ansko pismo pa Hiti kaže da se i „visoka nastava temeljila na tumačenju Kur’ana i na teologiji” (Hitti 1973: 396), što je dovelo do rezultata da je veliki procenat stanovništva znao čitati i pisati arapsko pismo. Osmanlije su od Arapa preuzeli „njihovu nauku, njihovu vjeru – sa njezinim društveno-ekonomskim načelima i vjerskim pravom – i alfabetski sistem u pisanju” (Hitti 1973: 505), a dolaskom na naše prostore, sa sobom su doneli i tri jezika, arapski, persijski i turski, i za sva tri jezika jedno, arapsko pismo. Tako je arapsko pismo počelo ulaziti u naš jezik.

Prilagođavanje arapskog alfabeta glasovnom sistemu slovenskih jezika logičan je sled događaja, jer je u vreme osmanske uprave pismeno muslimansko stanovništvo čitalo kur’anski tekst i ispisivalo harfove (ar. *ḥarf* – *slovo*). Mektebsko, odnosno osnovno versko obrazovanje smatralo se obaveznim. U takvim prilikama se sasvim lako došlo do rešenja da se već stečeno znanje arapskog pisma može upotrebiti i u druge svrhe, pisanje pisama, poezije i ostale literature. Arapsko pismo je počelo na taj način ulaziti u međusobnu komunikaciju i pronalazilo je svoje mesto među našim pismima. Kada je tačno počelo da se koristi arapsko pismo kod nas, ne znamo, a Mehmed Handžić kaže da bi to bilo veoma teško ustanoviti. „Teško bi to, velim, bilo, jer to traži da se svojski i kako treba pregledaju sve pisane stvari, koje se danas nalaze. To još nije niko kako treba izvršio, a valjda će se neko naći, ko će uz sposobnost utrošiti na istraživanju ovog pitanja dovoljno truda” (Handžić 1933: 81). Više od tri decenije kasnije i Teufik Muftić konstatuje da je to gotovo nemoguće utvrditi jer „da bi se dala potpuna slika njenog

razvitka, trebalo bi uzeti u obzir ne samo sve što je do sada objavljeno nego i sva rukopisna djela pisana tim pismom. Ali to nije moguće, jer sva nisu ni prikupljena. Za ispitivanje očuvanih rukopisa bio bi potreban višegodišnji rad po raznim bibliotekama i drugdje gdje su ta djela razasuta i još neispitana” (Muftić 1969: 102-103). Upotreba *arebice* kod nas je trajala do 1941. godine kada je iz štampe izašla posljednja knjiga napisana ovim pismom, to je zbirka šerijatskih⁹⁶ propisa *Fikhu al-ibadat* od Muhameda Seida Serdarevića. Do ove godine „zahvaljujući Islamskoj dioničkoj štampariji u Sarajevu, koja je nabavila slova pa je arebicom izašlo oko 40 knjiga u tiražu od preko pola milijuna primjeraka” (Huković 1986: 20). *Arebicom* su štampani i listovi *Muallim*, *Tarik*, *Misbah* i kalendar *Mekteb* za 1907-1908. i 1908-1909. godinu (Sokolović 1957: 74), ali i jedan deo časopisa *Jeni Misbah*. Međutim *arebica* je i nakon 1941. godine bila u upotrebi, posebno su je koristila verska lica, pa su neki spisi i iz tog kasnijeg perioda sačuvani. Fehim Bajraktarević *arebicu* smatra „trećim alfabetom naše pismenosti” (Bajraktarević 1967: 149), dok Asim Peco kaže da su mnogi spomenici kulture slovenskih naroda nestajali u ratovima ili su raznošeni po svetu zavisno od toga ko je ovim prostorima dolazio u pohode, ali da je „zahvaljujući takvim istorijskim okolnostima na srpskohrvatskom jezičkom tlu, kao retko gde drugo, maternja reč beležena na četiri različita pisma: glagoljicom, ćirilicom, latinicom i arabicom (arebicom)” – (Peco 1973: 59). Peco u svom radu nije spomenuo bosančicu već je u fusnoti dao pojašnjenje. „O problemu 'bosančice' v. P. Đorđević: *Istorija srpske ćirilice*, Beograd, 1971, 154-170, kao i 171-179 i vrlo bogatu literaturu o ovom problemu na str. 226-227” (Peco 1973: 59). Ćiro Truhelka i bosančicu smatra zajedničkim pismom jer su i na njemu pisali pripadnici svih religija odnosno naroda na našem prostoru. Bosančicom su se, kako navodi Truhelka „služili i katolici i pravoslavci i muhamedanci. Do prije četrdeset godina bila je bosančica, rekao bih, službeno pismo u franjevačkim manastirima. [...] U muhamedovaca je to pismo još nedavno bilo običajno u svim begovskim kućama, a još i danas imade dosta familija koje ostadoše vjerne bosančici. Tim pismom ne samo da su muškarci pisali, već i žene – pojava koja ide među najređe u muhamedovskom svijetu. [...] Što se tiče pravoslavnog žiteljstva, mnogi pišu bosančicom još i danas, ali uticaj ćirilice lakše ih je dohvatio, pa se i pismo manje više oslanja na ćirilicu” (Truhelka 1889: 81). Čak su se za vreme osmanske dominacije

⁹⁶ Šerijat (ar.) = muslimanski verski zakon.

u Dalmaciji u XVI i XVII veku i turski činovnici „služili redovito bosančicom kada pišu hrvatskim jezikom. O tome ima sačuvano mnoštvo dokumenata u Državnom arhivu u Zadru” (Bučan-Zelić 1961: 17).

Da je i arapsko pismo bilo u upotrebi na našem prostoru potvrđuje i konstatacija u *Pravopisu srpskog jezika* gde se navodi da je arapski jezik prilagođen srpskom glasovnom sistemu: „S druge strane, s dolaskom Turaka dopire na naš prostor i još jedno pismo, arapsko (arabica), kojemu je takođe praizvor feničansko pismo. Ubrzo se turska arabica počela primenjivati i na našu jezičku materiju, a u muslimanskim sredinama negovana je takozvana alhamijado književnost (pismo arapsko a jezik domaći, narodni); u XIX veku napravljena je i naša normalizacija arabice, prilagođena srpskohrvatskom glasovnom sistemu” (Pešikan, Jerković i Pižurica 1993: 22).

Razvoj *arebice* i prilagođavanje našem jezičkom sistemu je trajao veoma dugo. Na početku je svako koristio svoj način pisanja, ali su se kasnije javili pojedinci koji su želeli da postave nekakva pravila korišćenja arapskog pisma u našem jeziku.

Upotrebu arapskog pisma i njegovog razvoja u našem jeziku, prema tome, možemo raslojiti na tri vremenska perioda:

- vreme pisanja osmanskim pismom,
- vreme pojedinačnih prilagođavanja i nejedinstva u pravopisu,
- vreme uspostavljanja pravopisnih normi.

Prvi i početni period upotrebe arapskog pisma kod nas odnosi se na tekstove administrativnog karaktera. Ovi su tekstovi bili na turskom jeziku ali su se u njima našli pojedini naši toponimi, vlastita imena, kao i još neke reči u matičnim i poreskim knjigama, vakufnamama, kanunnamama i drugim odlukama i rešenjima. Za ovaj period nikako ne možemo reći da je period prilagođavanja arapskog pisma našem jeziku jer su naše reči u tim tekstovima napisane po onim pravilima koja su važila za turski jezik i upotrebu arapskog pisma u tom jeziku. Svaki od pisara je sam, po onome kako bi reč čuo, prenosio mastilom na papir. Iako nije postojala nikakva posebna ortografska norma, ipak možemo reći da je ovo period začetka alhamijado pismenosti. To pisanje je bilo neujednačeno, neke glasove uopšte nisu ni pisali „a ponekad pojedini naš glas

označavaju pomoću više arapskih slova ili obratno, više naših glasova bilježe samo jednim slovom” (Muftić 1969: 102).

Drugi period je doba kada su naši ljudi pisali književne tekstove arapskim pismom. Prema Handžiću ovaj period je počeo u XVII veku kada je Muhamed Havaija pisao svoje prve književne radove *arebicom*. S obzirom da su u ovom periodu naši ljudi, koji su dobro poznavali svoj jezik, koristili arapsko pismo tu je i upotreba i prilagođavanje ovog pisma našem jeziku bilo daleko logičnije. Iako je bilo inovacija u ortografskim rešenjima, *arebica* je i dalje bila pod uticajem turske grafije. Veliki problem u pisanju iz ovog perioda je svakako neujednačena upotreba arapskog pisma. Imamo primera da se u jednom tekstu isti glas piše na više različitih načina. Svaki od autora je za sebe uspostavljao pravila i na taj način pisao, međutim bez obzira na to što nema jedinstvenog pravopisa, upotreba modifikovanih slova u tim tekstovima je bila logična.

U trećem periodu prilagođavanja arapskog pisma našem glasovnom sistemu uspostavljena su pravila i postavljene određene norme u načinu pisanja. Autori su u svojim književnim radovima davali upute u kojima su čitaocu pojašnjavali kako su označeni pojedini naši glasovi koji ne postoje u arapskom jeziku. Prvi koji je pokušao ujednačiti način upotrebe arebice kod nas i uspostaviti red u pisanju je Omer Hazim Humo koji je 1865. odnosno 1875. godine⁹⁷ dao određena pravila u svom delu *Sehletul-vusul*.⁹⁸ Poslednji koji je postavio normu koja je bila opšte prihvaćena je Mehmed Džemaludin Čaušević, profesor arapskog jezika. *Arebica* koju je on uredio nazivana je *matufovica*, *matufovača* ili *mektebica*. Naziv *matufovica* ili *matufovača*, kako smatra Milivoje Pavlović (1949: 168-169), potiče od arapske reči *matuf* što znači „izlapeo”, „budalast”, a što odgovara arapskoj reči *matuh* (ar. ma‘tūh), dok Teufik Muftić smatra da „neće biti tačno Pavlovićevo objašnjenje nastanka naziva *matufovice*” već je mišljenja da je ovaj naziv izveden iz arapske reči *matuf* (ar. ma‘tuf), što kao gramatički termin znači „vezan”, ali i konstatuje da mu „pravo semantičko tumačenje nastanka ovog nadimka nije poznato” (Muftić 1969: 115). Tumačeći i pojašnjavajući naziv *matufovača* Fehim Bajraktarević kaže: „Što se ovakva azbuka zvala ‘matufica’ (*matufovača* i sl), to je otuda što se smatralo da potiče od ondašnjeg reis-ul-uleme Dž.

⁹⁷ Hazim, O. H.: *Sehletul-vusul*, Istanbul, 1865. (Sarajevo, 1875).

⁹⁸ Rukopis dela *Sehletul-vusula* (ar. Sahla al-wuṣūl) u značenju: *lagani pristup*, čuva se u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu.

Čauševića koga su konzervativci, zbog njegovih smelih reformi, zlobno nazvali 'ma'tuh' (u arapskom 'senilan'), a nije se vodilo račun o tome da je i on samo imitirao velikog turskog leksikografa" (Bajraktarević 1967: 150). Kako je arapsko pismo konsonantsko, samoglasnici se uopšte ne pišu, novinu u pisanju samoglasnika uveo je turski leksikograf Šemsudin Sami Frašeri.⁹⁹ Ova novina u pisanju i samoglasnika je dobrodošla „a za srpskohrvatski koji je u tom pogledu jednostavniji (ima samo 5 samoglasnika), ova Frašerijeva reforma bila je sasvim korisna, pa je odmah iskorišćena i kod nas" (Bajraktarević 1967: 150). Naziv *mektebica* nastao je po tome što se ova vrsta *arebice* upotrebljavala u školama, odnosno mektebima.

Još neki autori alhamijado književnosti su pokušavali postaviti norme u pravopisnoj upotrebi arebice. „Prvi pokušaj da se iskonstruiraju posebni znakovi i pravopis za pisanje hrvatskih riječi arapskim pismom učinio je Ibrahim Berbić, autor 'Bosanske elifnice', koja je litografirana u Carigradu 1304. (1886.) godine. On je na osnovu arapske vokalizacije udesio nove znakove za vokale prema potrebi našeg jezika" (Traljić 2002: 246). Pored Ibrahima Edhema Berbića, koji je uložio veliki trud da uspostavi red u pisanju *arebicom*, i koji je pored *Bosanske elifnice* autor i dela *Bosansko-turski učitelj* iz 1893. godine, ova dela su štampana u Istanbulu prema njegovom pravopisu, reformom *arebice* bavili su se i Jusuf Remzija Stovra u delu *Gramatika i vježbanica turskog jezika* iz 1893. godine, zatim Ibrahim Smajić Seljubac u svom delu *Početnica*,¹⁰⁰ koje je štampano u Istanbulu 1900. godine, kao i Arif Brkanić Sarajlija iz Novog Pazara u svom *Mevludu*¹⁰¹ koji je po tom pravopisu štampan 1911. godine takođe u Istanbulu. Iako prva reforma *arebice* Ibrahima Berbića nije uspela, njegov pokušaj je od velikog značaja jer je napravio prvi korak i time pokrenuo i druge da se bave reformom arapskog pisma i njegovim prilagođavanjem našem jeziku. Neki smatraju da prvi štampani alhamijado tekst nije Humin *Sehletul-vusul* iz 1865. godine već tekst ilmihalskog sadržaja *Ovo je od virovanja na bosanski jezik kitab* autora Mustafe Rakima. „Prvo izdanje ovog djelca od 16 stranica, s malim izmjenama u naslovu, litografisano je u Carigradu, po svoj prilici početkom šezdesetih godina

⁹⁹ Frašeri, Š. S.: *Kamus-i turki*, Istanbul, 1901.

¹⁰⁰ Pun naziv ovog dela je: *Ilaveli sa viškom turskom jazijom nova bosanska elifnica ovo je*.

¹⁰¹ Sarajlija, A.: *Mevlud*, Istanbul, (1329) 1911.

prošlog vijeka (godina izdanja nije navedena, a naslov je glasio 'Ovo je od virovanja kitab na bosanski jezik')" – (Janković 1989: 14-15).

Svi ovi pokšaji adaptacije arapskog pisma, ne uzimajući u obzir gašenje *arebice* kao jednog od naših pisama, imaju svoju vrednost prvenstveno zbog toga što je svaki od njih dao svoja vlastita rešenja za pisanje pojedinih glasova iz našeg jezika.

Arapsko pismo je pismo arapskog jezika i ono je vizuelni prikaz tog jezika. Svi drugi jezici koji su preuzeli arapsko pismo morali su ga adaptirati prema potrebama glasovnog sistema svog jezika. Iako adaptirano i prilagođeno drugom jeziku, arapsko pismo je sačuvalo svoj izgled jer su sva nova slova, za glasove koje ne poznaje arapski jezik, u osnovi imala grafiju nekog od arapskih slova na koja su dodati različiti dijakritički znaci, tačke ili crtice. Prilagođavanje arapskog pisma našem jeziku je išlo lančano jer su arapsko pismo uz ostale narode Evrope, Azije i Afrike „usvojili Perzijanci i Turci, koje treba istaknuti zato što je perzijski sistem arapskog pisma uticao na turski, a pod uticajem, opet, turskog pravopisa, razvilo se i pisanje srpskohrvatskog jezika arapskim slovima ili tzv. arebica" (Muftić 1969: 101).

Sva pisana alhamijado literatura potvrđuje da je nemoguće koristiti arapsko pismo, odnosno *arebicu*, u našem jeziku bez prilagođavanja našem glasovnom sistemu. U kojoj je meri to prilagođavanje obavljeno shatiće se nakon što se predstavi nekoliko osnovnih karakteristika arapskog pisma u odnosu na naš jezik i razlike koje je bilo potrebno „pomiriti" i usaglasiti.

„Po svom principu, arapsko pismo je suglasničko pismo, pri čemu se suglasnici, dugi vokali i diftonzi označavaju, dok za kratke vokale slova ne postoje" (Smailović 1990: 74). Arapski jezik ima 28 konsonanata u odnosu na naš jezik koji ima 25. Samo petnaest arapskih konsonanata podudara se sa našim i to: b – ب, t – ت, dž – ج, d – د, r – ر, z – ز, s – س, š – ش, f – ف, k – ك, l – ل, m – م, n – ن, h – ه, j – ي. Ostalih trinaest arapskih konsonanata nema u našem jeziku i to: ' – ء, ṭ – ث, h – ح, ḥ – خ, ḍ – ذ, ṣ – ص, ḍ – ض, ṭ – ط, ẓ – ظ, ' – ع, ġ – غ, q – ق, w – و. Pored ovih postoje i konsonanti koje ima naš jezik, a arapskom jeziku i pismu su nepoznati, to su: c, č, ć, đ, lj, nj, p, ž, kao i konsonanti v i g koji postoje u arapskom jeziku ali im je izgovor malo drugačiji. *Arebica*, kao pismo koje se trebalo prilagoditi glasovnom sistemu našeg jezika, moralo je imati odgovarajuće

grafeme *i* za ove konsonante pa su obeležavani na različite načine, ali je najčešći bio sledeći: *c* – ﺝ, *č* – ﺞ, *ć* – ﺠ, *đ* – ﺩ, *lj* – ﻟﻲ, *nj* – ﻧﻲ, *p* – ﭗ, *ž* – ﺯ, a za naše suglasnike *v* i *g* su uzete oznake sličnih slova u arapskom izgovoru *w* – ﻭ i *ġ* – ﻍ.

Arapski jezik ima tri osnovna vokala. Sva ova tri vokala (*a*, *u*, *i*) poklapaju se sa vokalima u našem jeziku. Međutim, naš jezik ima još dva vokala kojih nema u arapskom jeziku, a to su vokal *o* i vokal *e*. Njih u arapskom jeziku ima smao u kratkoj varijanti. U arapskom pismu se znacima za konsonante *alif*, *waw* i *ya* (ﺍ , ﻭ , ﻱ) beleže samo dugi vokali (*a*, *u*, *i*) dok za kratke vokale ne postoje slova, oni se ne pišu i njihovo se mesto podrazumeva, a mogu se označiti, u određenim prilikama i za određene potrebe, pomoću diakritičkih znakova koji se pišu iznad ili ispod suglasnika koji im u izgovoru prethode.

Svi glasovi u našem jeziku, za koje arapski jezik nema odgovarajuća slova, pisali su se uvek logičnim oznakama. Osnovna grafija tih glasova je uvek bila grafija najbližijeg glasa u arapskom jeziku. Na nju su se dodavale tačke, crtice ili kvačice. Ovde kao primer možemo navesti naše konsonante *p* i *ž*, čije su oznake nasleđene još iz persijskog, odnosno osmanskog pisma. Grafička oznaka za glas *p*, koji ne postoji u arapskom jeziku, je ista kao i za njemu u izgovoru najbližiji glas *b*, samo što kod arapskog *b* ispod grafičkog znaka ima jedna tačka (ﺏ), a kod glasa *p* je kvačica okrenuta na gore ili su tri tačke (ﭗ). Isti je slučaj i sa oznakom za glasove *z* i *ž*. Iznad grafičke oznake u arapskom pismu za glas *z* je jedna tačka (ﺯ), a iznad modifikovanog *ž*, koje ne postoji kod Arapa, je kvačica okrenuta na dole ili su tri tačke (ﺯ). Za slovo *dž* u arapskom jeziku je oznaka (ﺞ), a za njemu po izgovoru najbližije glasove su i veoma slične oznake: *đ* se piše isto kao i *dž*, a po nekim reformama sa kvačicom na gore, oznaka za *c* je sa dve tačkice (ﺠ), *č* je sa kvačicom okrenutom na gore ili tri tačke (ﺞ), a *ć* sa kvačicom na dole ili tri tačke (ﺠ). Slovo *lj* se arebicom piše kao i njemu najbližije slovo *l* (ﻟ), osim što iznad grafičkog znaka ima kvačicu (ﻟﻲ), a *nj* se piše kao i *n* (ﻧ), osim što je umesto tačke takođe kvačica (ﻧﻲ). Kad su vokali u pitanju i kod njih je urađena najlogičnije prilagođavanje grafičkih znakova. Samoglasnik *a* se piše onako kako se obeležava njegova duga varijanta u arapskom jeziku (ﺍ), ili samo kao arapsko elif (ﺍ), glas *i* se obeležava kao dugi vokal *i* u arapskom pismu (ﺍﻱ) ili kao crtica ispod konsonanta koji mu prethodi. Vokal *u* i vokal *o* se obeležavaju kao dugo *u* u arapskom

pismu, osim što za *u* imamo iznad grafičkog znaka kvačicu okrenutu na gore (اُ), a kod *o* je kvačica okrenuta na dole (اِ). Vokal *e* se obeležava oznakom za glotalni bezvučni frikativ *h* u arapskom jeziku (ه) ili kao crtica iznad konsonanta koji mu prethodi.

„Čaušević je pošao od alfabeta i pravopisa Vuka Karadžića, s tim što je za svako Vukovo slovo preuzeo odgovarajući znak iz arapskog pisma, odnosno formirao novi. Samo je *đ* posle izvesnog kolebanja označeno isto kao i *dž*” (Lehfeldt 1968: 371). Na ovaj način dobijena je *arebica*, odnosno arapsko pismo prilagođeno fonetskom sistemu srpskog jezika iz kog je zadržana i interpunkcija (tačka, zarez, znaci navoda).

Tabela 1. Modifikovano arapsko pismo – *arebica*.

Latinica	Arebica	Latinica	Arebica	Latinica	Arebica
A, a	آ	G, g	غ	O, o	او
B, b	ب	H, h	ح	P, p	پ
C, c	چ	I, i	ای	R, r	ر
Č, č	چ	J, j	ي	S, s	س
Ć, ć	چ	K, k	ق	Š, š	ش
D, d	د	L, l	ل	T, t	ت
Dž, dž	ج	Lj, lj	لّ	U, u	او
Đ, đ	ج	M, m	م	V, v	و
E, e	ه	N, n	ن	Z, z	ز
F, f	ف	Nj, nj	نّ	Ž, ž	ژ

Verner Lefeldt je do detalja predstavio reformisanu arebicu Džemaludina Čauševića, naglasivši da je grafeme za neka slova Čaušević preuzeo iz osmanskog pisma, a neke je sam formirao (Lehfeldt 2001: 273-274).

Za nas je takođe značajan pokušaj reforme arapskog pisma koji je uradio Arif Sarajlija iz Novog Pazara. On je na početku *Mevluda*, u njegovom proznom delu, napisao kako će označavati glasove *c*, *nj*, *lj* i *o* koji ne postoje u arapskom jeziku (Sarajlija 1911: 2). Ostala slova su već imala uobičajen način pisanja preuzet iz osmanskog pisma. Sarajlijina reforma arebice detaljnije će biti prikazana pri predstavljanju njegovog *Mevluda* u nastavku rada.

Arebica kod nas nikada u potpunosti nije izbačena iz upotrebe. Ona je uvek postojala kod, doduše, veoma retkih pojedinaca, najčešće muslimanskih verskih lica, koji su je negovali, a *mevlud*, kao najpopularnije delo alhamijado literature, redovnim preštampavanjem takođe je čuvao *arebicu* od potpunog zaborava.

V Alhamijado poezija na tlu Srbije

Alhamijado književnost napisana na tlu Srbije može se razvrstati na poeziju i prozu, a liniju razdvajanja na žanrove je veoma teško povući. Osnovna tema svih dela alhamijado književnosti kod nas je verovanje u Boga, ali i poštovanje islamskih propisa i ponašanje u skladu sa njima radi postizanja dobra na ovom i budućem svetu. Neke pesme, međutim, govore o ljubavi prema poslaniku Muhamedu, neke o poštovanju roditelja, o lepom odgoju, o izvršavanju verskih obaveza i slično.

Ova književnost je u prvom periodu proučavanja dobijala prilično negativne ocene, opisivana je kao književnost manje obrazovanih ljudi, ali se vremenom to mišljenje menjalo. Arhaični jezik većine alhamijado pesama navodi nas na njihovo ponovno iščitavanje i odnosi u ranija vremena, koja su uvek, kao po nekakvim pravilima, bila bolja i daleko vrednija.

Jedna od najznačajnijih pesama ove vrste je svakako mevlud, a kako navodi Anđelka Mitrović „u okviru muslimansko-slovenske pismenosti, koja inače nije naročito poznata, značajno mesto pripada mevludu (ar. mawlūd), pobožnoj prigodnoj pesmi koja obrađuje glavne momente iz Muhamedova života” (Mitrović 1996: 223). Prema islamskom učenju, ljubav prema poslaniku Muhamedu, najdražem Božijem stvorenju, proučavanje njegovog života i vladanje prema njegovim savetima i postupcima predstavlja versku obavezu koja čoveka vodi u večna uživanja. Drugo značajno alhamijado poetsko ostvarenje je nasihat koji, kao i mevlud, pripada kasidama, ali onoj vrsti koja je puna pouke i saveta. Nasihati su moralno-odgojne pesme koje su recitovane na svečanostima, prepisivane, učene napamet i na taj način čuvale društvo od moralnog posrnuća. Nasihate odlikuje i dužina, pa su dva nasihata Nazifa Šuševića najduže pesme alhamijado književnosti na južnoslovenskom prostoru. Neke alhamijado pesme su izraz večne ljubavi prema Bogu. Neke iskazuju izraz prkosa, bunta prema vlastima koje autor u stihu iznosi. One najbolje opisuju stvarno stanje i korisne su za dublja istraživanja vremena njihovog nastanka.

Osnovne poruke alhamijado pesama se tokom dugog vremena njihovog nastajanja nisu bitnije menjale. Ostale su ujednačene i univerzalne.

Mevlud

Mevlud, spev posvećen rođendanu poslanika Muhameda, spada u najduža i najrasprostranjenija dela u domenu alhamijado poezije. Svojom dužinom mogu se istaći još neka poetska ostvarenja kao što su: *Nasihah kasida* i *Kasida o smrti* koje je napisao Nazif Šušević, *Očino pismo* i *Očin savjet* Alije Sadikovića i još nekoliko spevova Muhameda Dizdarevića. Najpoznatije mevlude kod nas su ispevali Salih Gašević, Arif Sarajlija, Seid Zenunović, Safvet-beg Bašagić, Rešad Kadić, Musa Ćazim Ćatić, Ešref Kovačević, Nazif Šušević i drugi. Od njih su dva nastala na prostoru Srbije i to *Mevlud* Arifa Sarajlije, kao i *Mevlud* Nazifa Šuševića za koji možemo reći da je prepis *Mevluda* Seida Zenunovića sa manjim izmenama.

Reč *mevlud* (ar. mawlūd) označava mesto ili vreme nečijeg rođenja. Međutim, ovaj izraz je vremenom poprimio značenje rođendana poslanika Muhameda. „Mevlud ili bolje Mevludi šerif je arapska riječ, a znači rođenje. Mevludi šerif slavi se na uspomenu one noći kada se je Muhamed peygamber rodio. Muhamed peygamber bio je sin Abdulahov, unuk Abdul Muttalibov, a praunuk Hašimov. On potječe od plemenitog roda Kurejša, a rodio se je u Meki, u ponedjeljak 12. rebiul evela” (Hangi 1990: 56).

Abdulah Škaljić je naveo da reč *mevlud* može značiti rođenje, ali i „rođendan Muhameda, 12. rebiul-evvela po muslimanskom kalendaru”, a može imati značenje u smislu hvalospeva „Muhamedu u čast njegova rođendana, koji se recituje (pjeva) na mevludu u džamijama i vjerskim školama. Običaj je da se mevlud recituje (uči) i po privatnim kućama tokom cijele godine i to se kod muslimana smatra kao kućna vjerska svečanost” (Škaljić 1973: 462).

Mevlud se može posmatrati kroz tri najznačajnija aspekta:

- *mevlud* u značenju rođendana poslanika Muhameda¹⁰², a samim tim i svečanosti koja se u to ime organizuje;
- *mevlud* u značenju svečanosti koja se organizuje prilikom bitnijih događaja u životu jednog muslimana ili njegove porodice (mevlud pri rođenju deteta, mevlud prilikom useljenja u novu kuću, mevlud u povodu sklapanja braka, mevlud koji se organizuje na godišnjicama bitnih događaja u životu jedne porodice, kao i mevlud koji porodica organizuje nakon smrti svoga člana ili u sećanje na njega);
- *mevlud* u značenju speva o rođenju i najvažnijim događajima iz života poslanika Muhameda (Karić 2000: 21).

Bilo da se radi o obeležavanju mevluda, u značenju rođendana poslanika Muhameda, ili organizovanju mevluda u značenju mevludske svečanosti bilo koje vrste, recitovanje mevluda, kao pobožnog speva o životu poslanika Muhameda, je glavni i neizostavni ritual. Sve ovo upućuje na činjenicu da zapravo *mevlud* u životu i kulturi južnoslovenskih muslimana zauzima značajno mesto i predstavlja širok spektar društvenih institucija, folklornih izraza i slično. „Za razliku od većine zemalja islamskog svijeta, gdje je mevlud učen i proslavljan isključivo na dan rođenja Alejhisselama (12. rebiu-l-evvel), kod nas je, vjerovatno pod uticajem prakse iz Turske, učenje mevluda praktikovano prilikom raznih i mnogobrojnih prigoda u toku godine” (Čolaković 2000: 26). Na naše prostore mevlud je došao zajedno sa Osmanlijama, a da je nakon njihovog dolaska organizacija mevluda u mesecu rođenja poslanika Muhameda bila uobičajena, potvrđuje nam dokument „Gazi Husrev-begova vakufnama” iz 1531. godine, u kojem stoji: „Za učenje Mevluda u mjesecu rebiu-l-evvelu, te za podmirenje potreba oko učenja, određuje se godišnje 300 drahmi” (Nametak 1991: 15). Tradicija organizovanja mevluda kod Osmanlija, kako navodi Muhamed Filipović, nastaje „kada je sultan Murat III 1588. godine uveo u Carstvo svečanost mevluda” a kako smo i mi bili u sastavu tog carstva i kod nas je nastala tradicija „u prvo vrijeme prevođenja osmanlijskih, a zatim i pisanje sopstvenih mevluda, kao originalnih pjesničkih djela”

¹⁰² Poslanik Muhamed rođen je 12. rebiu-l-ewela, odnosno 20. aprila 571. godine.

(Filipović 2000: 15). *Mevlud* se obeležavao i pre dolaska Osmanlija, kod drugih muslimanskih naroda, ali je „od 1910. mevlud poštivan kao zvanični praznik u Osmanskoj carevini” (Kujundžić 2000: 34). Pretpostavlja se da su rođendan poslanika Muhameda prvi počeli proslavljati „Fatimovići u Egiptu (vladali od 909. do 1171. godine u sjevernoj Africi, osvojili Egipat 914. godine). To je bilo u IV stoljeću po Hidžri, X stoljeće naše ere” (Mulahalilović 1987: 588).

Osnovu svih svečanosti koje se organizuju u znak poštovanja odabranih dana ili noći,¹⁰³ te bitnih događaja u životu jedne porodice predstavlja *mevlud*, kao pesnički izraz o rođenju i životu poslanika Muhameda.

Kod južnoslovenskih muslimana *mevlud* je zauzeo istaknuto mesto koje je daleko šire od njegovog osnovnog značenja, rođendana poslanika Muhameda. On je prihvaćen kao neka vrsta verske obaveze jer se učenjem¹⁰⁴ ili slušanjem *mevluda*, te spominjanjem imena najodabranijeg božijeg stvorenja na zemlji¹⁰⁵ čovek približava Bogu. On se može posmatrati kao jedna kulturna pojava koja čuva tradiciju ljubavi prema poslaniku Muhamedu, zatim ljubavi prema Bogu, ali svakako, s obzirom na činjenicu da mevludskim svečanostima na kojima se recituje tekst *mevluda* prisustvuje porodica, prijatelji, komšije i rođaci, mevludski spev čuva i tradiciju međusobne ljubavi među ljudima. Ljubav prema poslaniku Muhamedu je obaveza svakog muslimana što je na više mesta navedeno u Kur'anu, muslimanskoj svetoj knjizi. „Ako Allaha volite, mene slijedite, i vas će Allah voljeti i grijehе vam oprostiti” (Kur'an, III: 31),¹⁰⁶ a Kur'an upućuje i na to da je muslimanima poslanik Muhamed važniji od njih samih: „Vjerovjesnik treba da bude preči vjernicima nego oni sami sebi” (Kur'an, XXXIII: 6). *Mevlud* svojim sadržajem, formom, načinom izvođenja, povodom svoga nastanka „ima za cilj da pouči, posavjetuje, uputi, opomene, upozori, nagna na razmišljanje [...] sa željom da prisutne oplemeni i obodri svojim poukama i porukama” (Obradović 2000: 110). Izučavanje Poslanikovog života, kao i pisanje njegovih životopisa se smatra velikim dobrim delom. Oni koji su obdareni pisanjem poezije želeli su da u toj ljubavi

¹⁰³ Kod muslimana postoje odabrani dani i noći u kojima su se desili najznačajniji događaji u istoriji muslimanske civilizacije, a koje i danas različitim svečanostima obeležavaju muslimanski narodi.

¹⁰⁴ Pri organizaciji različitih svečanosti mevludski spev se kazuje tako što ga izvođači, najčešće verska lica, pevaju uz utvrđenu melodiju. Takvo kazivanje mevludskih stihova se naziva *učenje mevluda*.

¹⁰⁵ Po islamskom učenju poslanik Muhamed je najodabranije Božije stvorenje.

¹⁰⁶ Za citiranje kur'anskog teksta korišćen je prevod Kur'ana od Besima Korkuta.

preteknu ostale, pa su život poslanika Muhameda pretočili u stihove. Tako su nastali mevludi, a jedan od najpoznatijih je *Mevlud* Sulejmana Čelebije. „Pesma o Muhamedovu rođenju (arapski *Mevlid*, ali Turci obično izgovaraju *Mevlud*) vrlo je raširena kod Turaka, a naročito u obliku koji joj je dao stari osmanlijski pesnik Sulejman Čelebi. On je živeo u doba sultana Bajazida I, čiji ga je sin Emir Sulejman držao na svom dvoru” (Bajraktarević 1927: 190). *Mevlud* Sulejmana Čelebije bio je osnova za pisanje mevluda na našem jeziku. Neki naši mevludi su prevod ovog turskog mevluda, iako su autori u njih ugrađivali stihove kojih uopšte nema u turskom originalu. Čelebijin *Mevlud* se smatra najlepšom pesmom o Muhamedovom životu, a „s obzirom na prijem na koji je Sulejman Čelebin *Mevlud* naišao kod turskih kritičara i književnih istoričara, a naročito s obzirom na popularnost koju je on uživao u čitavom Osmanskom carstvu, nije nikakvo čudo što su ga pojedini narodi te države prevodili na svoj jezik. Još pre nekih dvaest godina je Brusali Mehmed Tahir u svojim *Osmanskim piscima* (knj. II, str. 222) pomenuo pet raznih prevoda, i to jedan naš, jedan grčki, dva arbanaska i jedan čerkeski” (Bajraktarević 1937: 26). *Mevlud* Sulejmana Čelebije je ispevan u jedanaestercu, a „s obzirom na nepobitnu činjenicu da je prvi, Gaševićev, mevlud na ’bosanskom’ jeziku (nastao prije nešto manje od sto godina) u stvari imitacija daleko poznatijeg Sulejman Čelebijeovog mevluda (*Mevlid-i Nebi*, 1409.) napisanog također u istom jedanaestercu, onda će biti jasno odakle je jedanaesterac došao u ovaj vid muslimanskog književnog stvaralaštva” (Zbirka mevluda 1990: 13).¹⁰⁷

Iako je osnovno značenje reči *mevlud* „rođenje”, svaki mevludski spev opisuje i ostale važne događaje iz života poslanika Muhameda. „U kompozicionom ustrojstvu mevluda centralno mjesto pripada rođenju (odatle i naziv ove forme) ali ono kod nekih naših autora ima ne samo centralno nego početno mjesto u hronološkom nizanju životopisa, čak i proporcionalno izjednačen kompozicijski tretman u odnosu na druge događaje (miradž, oprosni hadž, Alejhisselamovu smrt) čime je pomućen izvornik forme” (Begić 2000: 53).

Mevlud je ispevan u čast rođenja najodabranijeg čoveka na zemlji, poslanika Muhameda, o čemu govore svi mevludski spevovi.

¹⁰⁷ M.H., M.B. i Dž.L.: *Mevlud – historijat i značenje*, „Zbirka mevluda: Sve stvoreno učini se veselo”, Sarajevo, 1990.

„I na duvar¹⁰⁸ vrata se otvoriše,
dok mi otud tri hurije¹⁰⁹ dođoše.

One sve tri oko mene sjedoše,
jedna drugoj muštuluk sve činiše.

Kažu takvog sina što ćeš roditi,
nit se dalo kome nit će se dati” (Sarajlija 1911: 12).¹¹⁰

I *Mevlud* Nazifa Šuševića, koji je kao i Sarajlijin *Mevlud* napisan na tlu Srbije, peva o tome da je poslanik Muhamed najdraži Božiji rob:

„Govore mi: 'Sretna majka bićeš ti,
sretnog sina ti ćeš sada roditi.

Muhammeda, milosnika Božjega,
Bogu nejma dražeg roba od njega.

Blago tebi kad si majka njemu ti.'
to rekoše te devojke – nesta ih” (Bačićanin, Šemsović 2011: 205, 206).¹¹¹

Kako smo već i istakli, dva mevluda nastala su na prostoru današnje Srbije. Jedan od njih je originalni mevludski spev Arifa Sarajlije kome je turski *Mevlud* Sulejmana Čelebije koristio samo kao osnova u pisanju, a koji je veoma popularan kod muslimana na našem prostoru, i obavezni je sadržaj mevludskih svečanosti kod nas, i drugi, *Mevlud* Nazifa Šuševića, alhamijado pesnika iz Novog Pazara, za koji se može reći da je prepis *Mevluda* Seida Zenunovića sa puno izmena koje je Šušević ugradio u ovaj spev.

¹⁰⁸ Duvar (pers.) = zid.

¹⁰⁹ Hurija (ar.) = rajska lepotica.

¹¹⁰ *Mevlud* Arifa Sarajlije štampan je na arebici u Istanbulu 1329. godine po hidžretskom – islamskom kalendaru, što odgovara 1911. godini.

¹¹¹ Šušević, N.: *Mevludi-šerif*, Novi Pazar, str. 8. (rukopis). Nije poznata tačna godina pisanja ovog *Mevluda*, ali se pouzdano zna da je nastao u Novom Pazaru. Rukopis sa transliteracijom objavljen je prvi put u monografiji: Bačićanin, F. i Šemsović, S.: *Rukopisna ostavština Nazifa Šuševića (1860-1923)*, Novi Pazar, 2011.

- **Mevlud Arifa Sarajlije**

Mevlud alhamijado pesnika iz Novog Pazara, Arifa Brkanića Sarajlije, štampan je u Istanbulu¹¹² 1329. godine po islamskom kalendaru, odnosno 1911. godine. Pun naslov ovog mevluda je: *Ovo je prevod mevluda plemenitog Verovesnika na jezik nežni bosanski*, ili kako skraćeno nosi naslov *Terđžuman mevludski*.¹¹³ Postoji mnogo prepisa ovog *Mevluda* od kojih se neki čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, Sarajevskom arhivu, a veliki broj prepisa se čuva i u privatnim bibliotekama.¹¹⁴ O ovom mevludu se do danas pisalo u više navrata, ali veoma površno. Mehmed Handžić, možemo slobodno reći usputno, spominje *Mevlud* Arifa Sarajlije ne navodeći ni jedan njegov stih. „Osim Gaševićeva Mevluda postoji i Mevlud nekog Arifa, sina Mustafina, unuka Muhamedova, a praunuka Salihova. Ovaj Arif je rodom iz Sarajeva, a bio se nastanio u Novom Pazaru, gdje je godine 1329. (1911) spjevao svoj Mevlud, koji je također prijevod Sulejman-Čelebinog Mevluda” (Handžić 1933: 99-100). Da su mevludi koji su ispevani na našem jeziku, pa i *Mevlud* Arifa Sarajlije, prevodi turskog mevluda Mehmed Handžić potvrđuje još u jednom svom radu „Ovaj je Mevlud na naš jezik u stihu preveo Hafiz Salih ef. Gašević i neki Arif efendija Sarajlija” (Handžić 1934: 394). Seid M. Traljić je kraćim osvrtom obeležio dvadesetpetogodišnjicu izlaska iz štampe ovog mevluda (Traljić 1936: 7). Zanimljivo je da je Traljić Sarajlijin *Mevlud* u naslovu svoga rada nazvao *Hrvatski mevlud*. O *Mevludu* Arifa Sarajlije veoma kratko je pisao i Fehim Bajraktarević sagledavši ga u kontekstu ostalih mevluda na našem jeziku. „Koliko god bi bilo korisno i interesantno pogledati i ovaj Mevlud izbliže, ja ovaj put ne mogu ulaziti ni u kakve detalje – dok se on eventualno ne objavi, ako je uopšte potpun –, nego ga ovde pominjem samo usput radi izvesne potpunosti” (Bajraktarević 1937: 17-18). Vehbija Hodžić u radu objavljenom 1974. godine daje nešto više podataka o Arifu Sarajliji u kome nam ukratko predstavlja oba dela ovog alhamijado pesnika iz Novog Pazara. Prema Hodžiću, Arif Sarajlija je „prepjevao turski

¹¹² Iako se tačno zna da je *Mevlud* Arifa Sarajlije štampan 1911. godine u Istanbulu gde je naznačena i 1329. kao hidžretska godina štampanja mevluda, u izdanju ovog *Mevluda* od strane Odbora udruženja uleme iz Novog Pazara (Sarajlija, A.: *Mevlud*, Novi Pazar, 1982.) na naslovnoj strani u podnaslovu stoji: „Spjevao Arif Sarajlija 1929. godine u Novom Pazaru”, što svakako ne odgovara istini i zbog činjenice da je Arif Sarajlija umro u Novom Pazaru 1916. godine.

¹¹³ Terđžuman mevludski (ar.) = *prevod mevluda*.

¹¹⁴ Autor ovog rada u svojoj biblioteci ima primerak štampanog *Mevluda* Arifa Sarajlije iz 1911. godine i jedan primerak ovog *Mevluda* u rukopisu.

Mevlud od Bursalije Sulejmana, čiji Mevlud smatraju prvim ili jednim od prvih mevluda uopće u čitavom islamskom svijetu. Kažu, takođe, da je merhum Arif efendiji ovaj Mevlud poslužio samo kao osnova, a da je on, Arif ef., dao mnogo originalnog u ovom svom Mevludu. Sam Arif ef. svoj Mevlud naziva 'terdžumanom' – prevodom, što vidimo i iz naslova istog" (Hodžić 1974: 110). Muhamed Huković je ovom pesniku i njegovom radu posvetio nešto više pažnje ali ipak nedovoljno prema činjenici koliko je ovaj alhamijado pesnik popularan kod nas. „*Mevlud* Arifa Sarajlije je bio popularan kod Muslimana koji žive u južnim krajevima naše zemlje u istom stepenu u kojem je to bio Gaševićev *Mevlud* u Bosni i Hercegovini. I danas se u tim krajevima recitira na mevludskim svečanostima" (Huković 1986: 152). *Mevlud* Arifa Sarajlije sadrži sve elemente jednog mevludskog speva u tradicionalnom smislu te reči. U njemu su opisani svi bitni događaji iz života poslanika Muhameda, ali se svakako po dužini izdvajaju opisi dva najznačajnija događaja koja se vezuju za njegovu ličnost i za koje postoje i zasebna pesnička ostvarenja: *mevlud*, kao poetski izraz rođenja poslanika Muhameda i *miradžija*, kao pesnički izraz noćnog putovanja poslanika Muhameda. Sarajlijin *Mevlud* je veoma popularan u Srbiji, delovima Crne Gore i Makedonije.

Arif Sarajlija je rođen u Sarajevu oko 1861. godine. Kao dečak se sa porodicom doselio u Novi Pazar nakon anektiranja Bosne i Hercegovine 1878. godine gde je živeo do kraja svog života. Radio je u Novopazarskoj mederesi kao profesor verskih predmeta i arapskog jezika. Umro je 1916. godine. Od njega je pored *Mevluda* sačuvan još i spev *Nasihahat*.

Iako mevlud predstavlja spev o poslaniku Muhamedu, Sarajlija nam pre prelaska na stihovani deo daje nekoliko kraćih tekstova u prozi preko kojih nas upoznaje sa čime će se čitalac u nastavku sresti, kakvim je jezikom mevlud ispevan, a daje nam i osnovne upute o tome kako se treba ponašati u toku učenja (recitovanja) mevludskog teksta.

Na naslovnoj strani *Mevluda* stoji autorovo obraćanje Bogu:

„Ja Rabbi molim Ti se Ti mi učini ovaj mevludski kitab¹¹⁵ kabul;¹¹⁶
Ja mi nije stalo kod nekije insane ako nije makbul"¹¹⁷ (Sarajlija 1911: 1).¹¹⁸

¹¹⁵ Kitab (ar.) = knjiga.

¹¹⁶ Kabul (ar.) = primljen, uslišan, prihvaćen.

Pored ovoga, Sarajlija je kroz mevludski tekst dao rešenja i za ostala naša slova koja ne postoje u arapskom pismu, kao što su: č, ć, đ, p i ž.

U vreme pisanja ovog mevluda još nije bila urađena reforma arapskog pisma i njegovo prilagođavanje našem jeziku koje bi bilo opšte prihvaćeno. Da bi se lakše čitao mevludski tekst napisan arebicom, pored svakog stiha u kom bi se pojavilo neko od slova čiju je modifikaciju sačinio Sarajlija (c, lj, nj, o) sa strane je napisano to slovo u modifikovanom obliku, kao podsetnik za njegovo izgovaranje pri čitanju.

Drugo poglavlje *Mevluda* su uputstva i napomene kako se mevlud uči i sluša.

„Pa ko ne zna neka zna, i ko zna da mu se napomene ako je zaboravio. Kad se mevlud-šerif uči i sluša kako se more dobiti i steći fazilet¹¹⁹ i sevab,¹²⁰ baš tako more se zaraditi đunah¹²¹ i azab¹²² (Sarajlija 1911: 2).

Arif Sarajlija dalje pojašnjava da se učenjem i slušanjem mevludskog teksta stiču saznanja o najodabranijem čoveku, njegovom životu, porodici i njegovim nadnaravnostima. Upućuje čitaoca da se mevlud uči pod posebnom melodijom i opominje na ponašanje u toku učenja mevluda. On poziva da se pre svakog recitovanja mevludskog teksta obnovi iman – verovanje.

U trećem poglavlju proznog dela *Mevluda* Sarajlija daje uputstvo kako se obnavlja verovanje. On je ovim želeo da se svi oni koji zajedno slušaju mevludski spev kolektivno pokaju za grehe koje su učinili i potvrde da ih više neće činiti. U sklopu ovog poglavlja je i deo koji je Sarajlija napisao na arapskom jeziku, a koji nam kazuje o osnovnim istinama islamske vere, kao i donošenje salavata¹²³ na poslanika Muhameda i njegovu porodicu. Ovaj prozni deo koji je napisan na arapskom jeziku, kao i još nekoliko podnaslova u sklopu mevludskog teksta, upućuju nas na činjenicu da je Arif Sarajlija poznavao i arapski jezik. Ovo potvrđuje i Vehbija Hodžić koji za Sarajliju kaže da je „predavao i neke predmete u Medresi, među kojima i arapski jezik” (Hodžić 1974: 109).

¹¹⁹ Fazilet (ar.) = *vrlina, odabranost*.

¹²⁰ Sevab (ar.) = *nagrada za dobro delo, dobro delo koje zashužuje Božiju nagradu*.

¹²¹ Đunah (ar.) = *greh*.

¹²² Azab (ar.) = *muka, patnja, kazna na budućem svetu*.

¹²³ Donošenje salavata = kazivanje reči mira. Po islamskom verovanju kada se god spomene ime poslanika Muhameda potrebno je doneti – izgovoriti reči salavata.

Mevlud Arifa Sarajlije je imao više izdanja na latinici ili ćirilici, ali ni u jednom izdanju nije objavljena transliteracija prva dva poglavlja mevludskog proznog teksta.

Drugi deo mevludske knjige Arifa Sarajlije je spev koji bi se mogao podeliti u sedam poglavlja. Pisan je u jedanaestercu i ima 502 stiha. Većina stihova je napisana na našem jeziku, dok postoji manji deo koji je na arapskom jeziku. Po Muhamedu Hukoviću Sarajlijin *Mevlud* ima manje stihova „Njegov Mevlud je duži od Gaševićeva, ima 462 stiha” (Huković 1986: 151), ali izgleda da Huković nije brojao stihove na arapskom jeziku, kao i završne stihove svakog poglavlja koji pozivaju na izgovaranje reči salavata. Ti stihovi kojim se završava gotovo svako poglavlje ili manji deo u sklopu jednog poglavlja su:

„Učite vi pejgamberu¹²⁴ salavat,
Od azaba vas će Allah sačuvati”

odnosno stihovi koji takođe pozivaju na učenje (izgovaranje, pevanje) reči salavata na poslanika Muhameda:

„Sunete¹²⁵ mu radi uči salavat,
pa će te šefa’atom¹²⁶ on darovati”.

U nekim rukopisima mevluda su napisane reči salavata koje svi prisutni na mevludskim svečanostima nakon recitovanja ovih stihova izgovaraju horski, dok u nekim nisu. Ovi salavati imaju tri stiha, a razlika među njima je samo u završnom delu poslednjeg stiha. Oni se izgovaraju na arapskom jeziku redosledom kojim su navedeni u *Mevludu* Sulejmana Čelebije.

Prvo uvodno poglavlje *Mevluda* je „Mukaddime” (ar. muḳadima) i ima 74 stiha. U njemu su navedeni razlozi zašto se mevlud uči i sluša, saveti kako se treba ponašati u toku recitovanja mevludskih stihova i osnovni podaci o poslaniku Muhamedu. Sarajlijin *Mevlud* počinje stihovima zahvale koji glase:

¹²⁴ Pejgamber (pers.) = *Božiji vesnik, Božiji poslanik*.

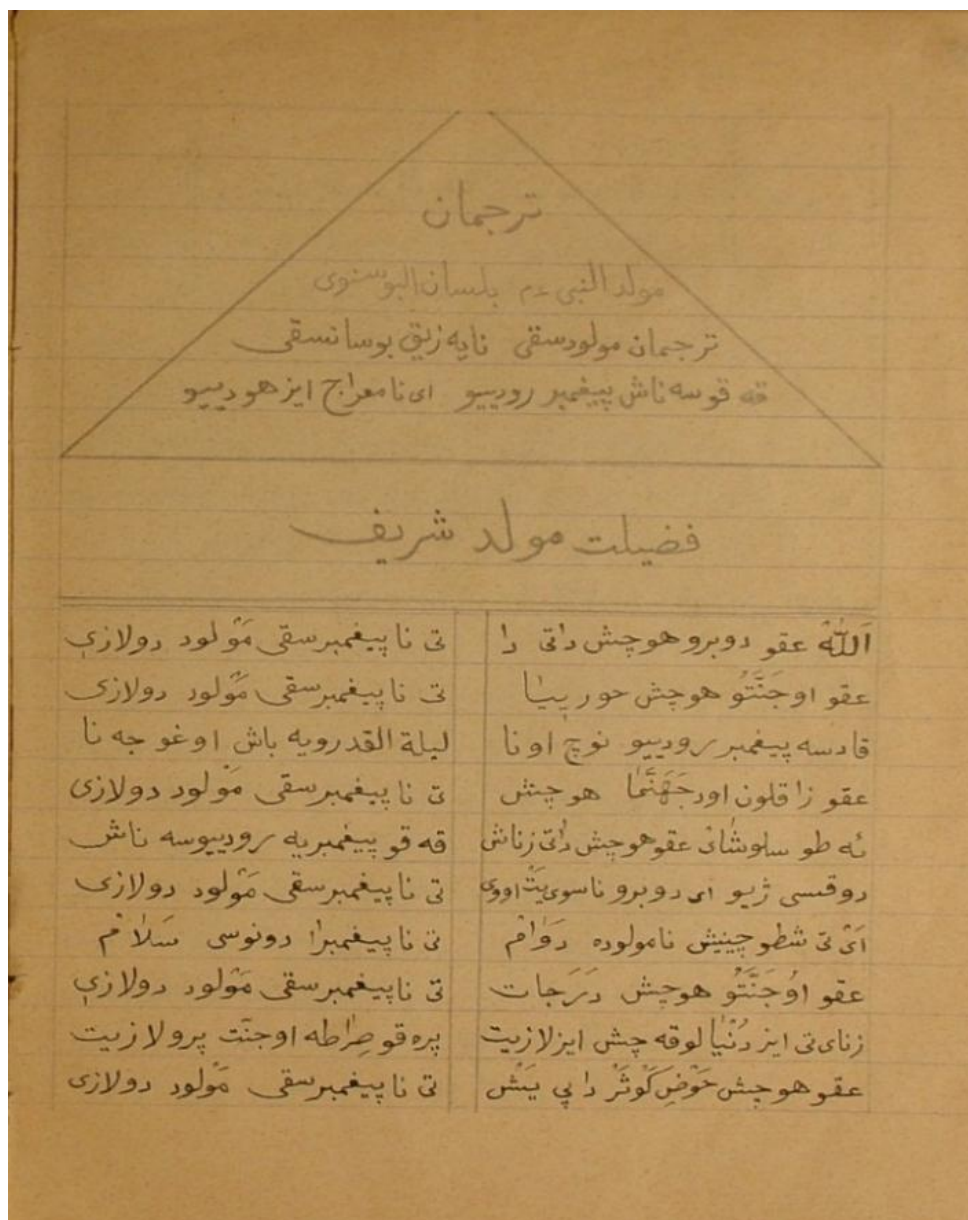
¹²⁵ Sunet (ar.) = sve ono što je poslanik Muhamed radio, preporučio ili odobrio da se radi.

¹²⁶ Šefa’at (ar.) = *zalaganje, zauzimanje na sudnjem danu*.

„Hamdulillah,¹²⁷ Bogu šukur¹²⁸ svakada,

Ka' smo mi od umeti¹²⁹ Muhameda” (Sarajlija 1911: 6).

Drugo poglavlje „Fadileti mevludi-šerifa” ima 20 stihova i govori o koristima koje čovek ima od slušanja mevludskog speva i prisustvovanja mevludskim svečanostima. Na narednim slikama je prikazano ovo poglavlje, a u nastavku je data transliteracija stihova.

Slika 3. Iz rukopisnog *Mevluda* Arifa Sarajlije „Fadileti mevludi-šerifa”.

¹²⁷ Hamdulillah (ar.) = hvala Alahu.

¹²⁸ Šukur (ar.) = hvala, zahvala.

¹²⁹ Umet (ar.) = narod, sledbenici.

Slika 4. Iz štampanog *Mevluda* Arifa Sarajlije „Fadileti mevludi-šerifa”.

*Allah ako dobro hoćeš da ti da,
Ti na pejgamberski mevlud dolazi.*

*Ako u džennetu hoćeš hurija,
Ti na pejgamberski mevlud dolazi.*

*Kad se Pejgamber rodio noć ona,
Lejletul-kadru je baš ugođena.¹³⁰*

*Ako zaklon od džehennema hoćeš,
Ti na pejgamberski mevlud dolazi.*

*Eto slušaj ako hoćeš da ti znaš,
Kako Pejgamber je rodio se naš.*

*Dok si živ i dobro na svijet ovi,
Ti na pejgamberski mevlud dolazi.*

*Ej ti što činiš na mevlude devam,¹³¹
Ti na Pejgambera donesi selam.*

*Ako u džennetu hoćeš deredžat,¹³²
Ti na pejgamberski mevlud dolazi.*

*Znaj ti iz dunjaluka ćeš izlaziti,
Preko sirata¹³³ u džennet prolaziti.*

*Ako hoćeš havdi-kevser¹³⁴ da piješ,
Ti na pejgamberski mevlud dolazi.¹³⁵*

¹³⁰ U štampanom *Mevludu* Arifa Sarajlije: *Hem mubarek, hem fadiletom puna.*

¹³¹ Devam (tur.) = *trajno nešto raditi.*

¹³² Deredža (tur.) = *stepen, položaj.*

¹³³ Sirat-ćuprija (tur.) = *most koji, prema islamskom učenju, vodi preko pakla u raj.*

¹³⁴ Havdi-kevser (ar.) = *rajska voda.*

U ovom delu ima dosta preterivanja, ali može pokazati kakav značaj mevlud ima kod onih koji ga čitaju, slušaju i prisustvuju mevludskim svečanostima. Ovde su dati odgovori na pitanja zašto se pisanje i recitovanje mevluda i organizovanje mevludskih svečanosti tako rasprostranilo u islamskom svetu i traje do današnjih dana. Arif Sarajlija je u iznošenju koristi prevazišao većinu autora mevludskih spevova.

Treće poglavlje predstavlja mevludski početak „Bidajeti Mevludi-šerifa”. Ovo poglavlje ima 28 stihova i govori o božijoj veličini i svojstvima Boga.

Četvrto poglavlje je oporuka „Vasijjet” (ar. wašiyat). Ono ima 8 stihova, a kako i sam naslov kaže daje oporuku:

„Ko se desi kad se mevlud uzuči,
neka nama Fatihu¹³⁶ on izuči” (Sarajlija 1911: 10).

Peto poglavlje nema naslov ali je centralni deo mevludskog speva. Počinje nakon što se prouči *Fatiha*, koja predstavlja početak,¹³⁷ tako da slobodno možemo kazati da sva prethodna poglavlja predstavljaju uvodne delove mevludskog speva. Kako je *mevlud* poema o rođenju poslanika Muhameda, a ovo poglavlje govori o svim događajima koji su vezani za njegovo rođenje, ono ujedno čini srž i suštinu *Mevluda* Arifa Sarajlije. U njemu se govori o nuru, to jest o svetlosti poslanika Muhameda koja je stvorena pre svih ljudi na ovom svetu, zatim o događajima koji su prethodili Muhamedovom rađanju, samom činu rađanja, dobrodošlici koja je upućena poslaniku Muhamedu, prvim susretom sa bebom Muhamedom, događajima koji su se dogodili pri činu rađanja i nadnaravnostima poslanika Muhameda. Sa ukupno 178 stihova ovo je najduže poglavlje *Mevluda*, a podeljeno je u šest delova od kojih svaki deo ima po jednu osnovnu temu. S obzirom da je ovo srž *Mevluda*, stihovi koji opisuju sam čin rađanja su centralni stihovi ovog poglavlja i centralni i najznačajniji stihovi *Mevluda*. Njih slušamo iz usta Amine, majke poslanika Muhameda, a Sarajlija je ovo rađanje opisao pristupačnim, jasnim i lako razumljivim govorom.

¹³⁵ Transliteracija ovog dela *Mevluda* uradio je autor rada prema rukopisu iz svoje biblioteke.

¹³⁶ *Fatiha* je prvo, uvodno, kuransko poglavlje od sedam stihova (ajeta).

¹³⁷ Značenje reči „fatiha” između ostalog je i *otvaranje*, pa i u *Mevludu Fatiha* može predstavljati početak, otvaranje.

„Amina kaže kada bi sve ’vako,
i da rodim vakat mi se primako.

Vel’ki hararet¹³⁸ mi i žeđ bijaše,
hurije me šerbetom¹³⁹ napojiše.

Studeno od snijega bijelije,
od meda i od šećera slađe je.

Pošto popih zapadoh ja sva u nur,
ne vidim se kol’ko mi sjajaše nur.

Dode jedna bijela ’tica s krilima,
dobro me pomilova po leđima.

Rodi mi se odmah toga časa sin,
nur se učini nebesa i zemini¹⁴⁰ (Sarajlija 1911: 12).

Šesto poglavlje *Mevluda* je „Miradž” (ar. mi’rāğ), odnosno noćno putovanje poslanika Muhameda. Podjeljeno je u dva dela, a ukupno ima 168 stihova. Noćno putovanje predstavlja put poslanika Muhameda od Kabe, odnosno Meke, svetog mesta u kom je rođen poslanik Muhamed, do džamije Al-Aksa u Kudsu (ar. Quds – Jerusalem), kao i put od Kudsa do obilaska svih sedam nebesa i razgovora sa Bogom. Miradž ili *miradžija* postoji i kao zaseban spev nekih pesnika i sastoji se iz dva dela „zemaljskog i onozemaljskog, a prati put Poslanika Muhammeda od Mekke do Mesdžida Aksa, i to je isra, nakon čega slijede beskrajni nebeskog prostranstva – miradž” (Memija 2000: 62). Noćno putovanje poslanika Muhameda bila je veoma privlačna i zanimljiva tema za književna pisanja. „U islamskom je svijetu najčuveniji i svakako najomiljeniji putnik na nebesa Poslanik Muhammed. Verzija njegova odlaska na nebo i povratka ima takvih i toliko da čine zasebnu književnu vrstu po imenu *mi’radž*. Riječ je arapska i označava

¹³⁸ Hararet (ar.) = vrućina, žeđ, groznica.

¹³⁹ Šerbet (ar.) = dobro zaslađena voda koja se pije radi osveženja, obično se pored vode i šećera dodaje još neki začim ili limun.

¹⁴⁰ Zemin (tur.) = prizemlje, zemlja.

uspeće, penjanje na nebo” (Gudžević 2007: 152-153). Jedna od najboljih poema o noćnom putovanju poslanika Muhameda nastala je u Užicu, a napisao je Sabit Alaudin. Mehmed Handžić kaže da je Sabit jedan od naših najboljih pesnika na turskom jeziku i da se njegova *Miradžija* do danas sačuvala u upotrebi „i kod nas, makar sasvim rijetko, u večer Pejgamberova (a. s.) Miradža recituje se na svečan način ova Sabitova pjesma” (Handžić 1940: 4). Osnovu ovog speva nalazimo u Kur’anu. „Hvaljen neka je Onaj koji je u jednom času noći preveo Svoga roba iz Hrama časnog u Hram daleki, čiju smo okolinu blagoslovlili kako bismo mu neka znamenja Naša pokazali” (Kur’an XVII: 1).

Sedmo poglavlje predstavlja završetak mevluda „Hatime” (ar. *hātima*), ima 26 stihova koji su u osnovi molba za oprost greha upućena Bogu. Iako ima zaseban naslov, početak ovog poglavlja je nastavak priče o noćnom putovanju iz prethodnog poglavlja, a zatim su stihovi kojima se od Boga traži oprost greha.

„Pošto je on sve ovako obiš’o,
opet Umihaninoj¹⁴¹ kući doš’o.

Šta je bilo i kuda je hodio,
kaza ashabima¹⁴² sve đe je bio.

Rekoše mu ti si dinski kazivač,
mubarek ti bio sad ovi miradž.

[...]

Đunahe nam magfired¹⁴³ učini Ti,
Sramote nam pokrivaj svakada Ti.

[...]

Rahmetom¹⁴⁴ af¹⁴⁵ nam učini grehote,
Pejgamberskim¹⁴⁶ hurmetom¹⁴⁷ molimo Te” (Sarajlija 1911: 19-20).

¹⁴¹ Umihana je bila supruga poslanika Muhameda.

¹⁴² Ashabi, drugovi poslanika Muhameda.

¹⁴³ Magfired (ar.) = *oprost*.

¹⁴⁴ Rahmet (ar.) = *milost*.

¹⁴⁵ Af učiniti (tur.) = *oprostiti*.

¹⁴⁶ Pejgamber (ar.) = *Božiji poslanik*.

¹⁴⁷ Hurmet (ar.) = *poštovanje, uvažavanje*.

Nakon mevludskog speva, a u sastavu ovog poglavlja stoji rečenica napisana na arapskom jeziku kojom Arif Sarajlija potvrđuje autorstvo i daje osnovne podatke o svom poreklu i vremenu pisanja *Mevluda*.

„Završen je ovaj *Mevlud* časni rukom poniznog roba Arifa, sina Mustafina, a ovaj sin hadži Mehmeda sina Salihova, rođen u Bosni u Sarajevu, a živi u Novom Pazaru, 1329. godine posle Poslanikove hidžre” (Sarajlija 1911: 20).

Poslednji deo *Mevluda* napisan je u prozi, a predstavlja dovu – molbu upućenu Bogu. Dova je na arapskom jeziku, a njen tekst je prilagođen kazivanju nakon mevluda, odnosno nakon mevludske svečanosti.¹⁴⁸

Mevlud se u našim krajevima dugo vremena učio na turskom jeziku. „Kod nas se mevlud proslavlja tako da se u džamiji na dan Alejhisselamova rođenja, 12. Rebi-ul-evvela, na turskom jeziku prouči 'mevlud', što ga je u stihu napisao Sulejman Čelebija” (Handžić 1934: 389). Vremenom je narod poželeo da, radi boljeg doživljaja, sluša mevlud na svom maternjem jeziku. Zbog toga su pojedini poznavaoici turskog jezika, koji su imali smisla za pisanje poezije, došli na ideju da jedan od najpoznatijih mevluda na turskom jeziku prepevaju na naš jezik i time mevludski tekst približe slušaocima. Arif Sarajlija je jedan od njih i on navodi osnovni razlog zbog kojeg je prepevao mevlud.

„Nije fajda¹⁴⁹ samo slušat sam avaz,¹⁵⁰

A šta mevlud kaže ne znat mu dokaz” (Sarajlija 1911: 6).

Muhamed Huković ističe da se „učenje na turskom jeziku smatralo jedino ispravnim” ali kada su se počeli učiti mevludi na našem jeziku Huković dalje kaže da „nekako kao da su nam se vidici i saznanja proširila, ali se izgubio onaj mistični doživljaj turskog mevluda, kao da smo iz viših sfera sišli na zemlju” (Huković 2000: 70).

Jezik Arifa Sarajlije je narodni, arahični jezik sa puno turcizama (orijentalizama), kakvim se govorilo u to vreme. Danas ovaj jezik nije u potpunosti razumljiv, jer su

¹⁴⁸ Dova, obraćanje Bogu nakon mevluda je uobičajeno kod muslimana. Zanimljivo je napomenuti da se ovakva ili molba slične sadržine, izgovara nakon svakog verskog obreda, jer se smatra da se tada čovek svojim obredom približio Bogu i da će mu upućene molbe biti uslišene.

¹⁴⁹ Fajda (ar.) = korist, dobit.

¹⁵⁰ Avaz (pers.) = glas.

vremenom mnoge reči prestale da se upotrebljavaju. Samo oni koji redovno prisustvuju mevludskim svečanostima mogu razumeti ove reči, ali ih i oni neznatno koriste u komunikaciji. Sarajlijin *Mevlud* karakteriše mešavina upotrebe ijekavice i ekavice, što je i danas odlika govora novopazarskog kraja. To je jezik vremena u kojem je autor živeo. A većina onoga što je Latić rekao za jezik Gaševićevog mevluda važi i za jezik *Mevluda* Arifa Sarajlije. „Ima mnogo turcizama i arabizama, možda više nego u ostalim narječjima našeg jezika, poznatog po fleksibilnosti na svim razinama; ima nešto ekavizama, premda je ijekavski izgovor u njemu dominantan; ima posebnu strukturu stiha, strukturu koja je nastala na obrascu razgovornog jezika; ima krnjavu padežnu deklinaciju...” (Latić 2000: 78).

Neke reči iz ovog *Mevluda* se više ni na jednom mestu ne mogu sresti. To su reči specifičnih značenja, kao reči *veseloć*, *hoća* i sl.

„Rodi se on dođe rahmet na svijet,

Svijetu je veseloć on i cvijet.

[...]

Svojom hoćom sve ovo stvorio je,

On je jedan sve ovo reklo mu je” (Sarajlija 1911: 9,12).

Za opis sreće i radosti nakon rođenja poslanika Muhameda, Sarajlija koristi nesvakidašnju reč *veseloć*, a reč *hoća* kojom opisuje snagu i volju božijeg stvaranja je izvedenica koju ne karakteriše upotreba ni u vreme pisanja *Mevluda*, a ni danas. Ona opisuje božiju moć. „Kada nešto odluči, On samo za to rekne: 'Budi!' – i ono bude” (Kur'an III: 47).

Štampani *Mevlud* Arifa Sarajlije ima dvadeset i jednu stranu, dok je rukopisni na devetnaest strana. Sadržaj proznog teksta rukopisnog mevluda je malo drugačiji, ali je stihovani deo gotovo identičan, sa veoma malim, neznatnim razlikama u odnosu na štampani Sarajlijin *Mevlud*. I rukopisni i štampani *Mevlud* je pisan u dva stupca sa obeleženim marginama. Tekst je čitak i pregledan. Središnji prostor između dva stupca je predviđen za numeraciju bejtova, ali ona u rukopisnom mevludu nije izvršena.

- *Mevlud Nazifa Šuševića*¹⁵¹

Mevlud Nazifa Šuševića pisan je čistim i jasnim arapskim pismom kao i jasnim narodnim jezikom. Za njega možemo reći da je prepis *Mevluda* hafiza Seida Zenunovića sa manjim izmenama. Ipak i ovaj *Mevlud*, odnosno prepis, nastao je u Novom Pazaru, a kako su gotovo svi mevludi na našem jeziku ustvari prevodi turskog mevluda Sulejmana Čelebije, a mi ih prihvatamo kao autorska izdanja, tako i ovaj prepis mevluda možemo prihvatiti kao autorsko izdanje. Nazif Šušević nije želeo da sakrije ime autora mevluda koji je koristio, pa je čak zadržao i stih u kom se navodi njegovo ime:

„I za moje ime koji budu pitali,
Hafiz Seid Zenunović Korajli” (Bačićanin, Šemsović 2011: 202).

Nazif Šušević je rođen u Novom Pazaru 1860. godine. Školovao se u Novom Pazaru i Istanbulu gde je naučio arapski, turski i persijski jezik, a stekao je i široko znanje iz islamskih nauka. Radio je kao predavač u Novopazarskoj medresi, a poznao je i kaligrafiju. Nekoliko sačuvanih kaligrafskih zapisa objavljeni su u monografiji o njegovoj rukopisnoj ostavštini.¹⁵² Pored ovog *mevluda*, Šušević je, između ostalog, napisao i dve *kaside nasihat* koje se ubrajaju u najduža poetska ostvarenja u alhamijado književnosti.

Mevlud Nazifa Šuševića ispevan je u jedanaestercu, ali su na nekoliko mesta primetna odstupanja. Svoj mevlud ili prepis mevluda on je nazvao *Mevludi-šerif*. Karakteristično za ovaj mevlud je da u njemu ima veoma malo turcizama. Ima 242 stiha i napisan je u tri poglavlja.

Prvo poglavlje je „Predgovor” i ima 32 stiha, od kojih su poslednja dva na arapskom jeziku. Kako i podnaslov ovog dela kaže, u njemu nas autor upućuje na sastav *Mevluda*, zašto je napisan, čemu nas uči i potrebu da se mevlud uči i sluša.

¹⁵¹ *Mevlud Nazifa Šuševića* je prepis *Mevluda* hafiza Seida Zenunovića, ali zbog razlika koje postoje i sigurnosti da je ovaj poznati alhamijado pesnik prepis sa svojim izmenama uradio u Novom Pazaru i on se može uvrstiti u rukopisnu ostavštinu Nazifa Šuševića.

¹⁵² Bačićanin, F. i Šemsović, S.: *Rukopisna ostavština Nazifa Šuševića (1860-1923)*, Novi Pazar, 2011.

„Učite ga, mila braćo, slušajte.
I najmanjem djetetu svome dajte

Tako ćete Božju milost privući,
I šefaat Pejgamberov svi steći” (Bačićanin, Šemsović 2011: 202).

Drugi, centralni deo *Mevluda* nosi naslov „Rođenje Muhameda alejhisselama”. Ima 164 stiha i u njemu je opise svoga stanja i rođenja poslanika Muhameda dala Amina, majka Poslanikova.

„Muhameda, našega Pejgambera,
Amina mu majka priča za njega” (Bačićanin, Šemsović 2011: 203).

Uvek su postojala tumačenja da je mevlud i organizovanje mevludskih svečanosti u suprotnosti sa islamskim učenjem. U toku života poslanika Muhameda nije bilo proslave njegovog rođendana. Nisu to činile ni prve generacije muslimana, a ni oni posle njih u naredna tri veka. Ipak ovde prema istoričaru književnosti Ševkiju Dajfu (Šawqī Dayf) moramo voditi računa, jer je „jedno mevlud kao pisana reč, odnosno spev, a drugo je mevlud kao praznik i manifestacija. Svi nesporazumi oko mevluda vezani su isključivo za to da li mevlud prihvatiti kao praznik i davati mu takvo obeležje. Što se tiče prvog, poznato je da su hvalospevi Poslaniku upućivani i u toku njegovog života” (Dayf 963: 63). Međutim, proslava mevluda se vremenom toliko proširila da su neki njegovi protivnici, u nemogućnosti da ga iskorene, zahtevali da se makar u mevludskom spevu „izbjegavaju pretjeranosti u opisu Muhameda i njegovih osobina, ali ni u tome nisu gotovo nimalo uspjeli, jer je spjev krcat takvim pretjeranostima” (Huković 1986: 162). U ovom delu *Mevluda* majka Amina daje detaljan opis poslanika Muhameda odmah nakon njegovog rađanja.

„Kad mu vidjeh čarne oči garave,
A kruže ih obrvice tanahne.

Okrugloga svoga lica bijelog,
Tanahnoga nosa, malo pov’jenog.

Obrazi mu kao ruža rumena,
Dvije usne k'o kadifa crvena.

Vedrog svoga čela i širokoga,
Podugoga vrata i bijeloga.

A podvoljak ima takvi cijeli,
Što izgleda kao golub bijeli.

Duguljastih gustijeh trepavica,
I dugijeh crnijeh obrvica.

Gusta kosa svu mu glavu prekrila,
Crna, duga, do pol' čela pokrila.

Oči krupne, svako bi se zareko,
Mislio bi da je surmu podvuko.

Tanki prsti i ruku podugijeh,
Prilično je grudi on širokijeh.

Visok nije, srednjega je on boja,¹⁵³

Nit' je nizak ko arapskoga soja¹⁵⁴ (Bačićanin, Šemsović 2011: 208-209).

Treći deo *Mevluda* sa naslovom „Dodatak Mevludi-šerifu” ima 46 stihova. Ovaj dodatak je ujedno i završetak *Mevluda* i opisuje kako će se na Sudnjem danu ponašati poslanik Muhamed i kako će nas i tada sakupiti i zalagati se za nas. Poslednji stihovi su pozivi na izgovaranje reči salavata, što je uobičajeno za sve mevludske tekstove.

„Pa ko želi Pejgambera videti,

On će na njegov' sve salavat učiti” (Bačićanin, Šemsović 2011: 212).

¹⁵³ Boj (tur.) = *visina*.

¹⁵⁴ Soj (tur.) = *poreklo*.

مولود شريف
 پرورد غوور

اَوْرَ نَائِرِدَ دَرَاغُوغْ بُوغَا سَوِي نَهْمَ
 اِي اَوْرَايَ مَوْلُوْدَ لِيَهِي پِي سَاتُ پُوچِي نَهْمَ
 دَرَاغُوغْ مَوِيُوِي بَرَاچِي شَهْلِيْمَ اَوْدُ سَرَجَا
 قَدَغَا اُوچَه زَا نِيْمَ سَرَجَه زَا قُوچَا
 يَرَايَ يَامَاْمَ بَرَاچُو پَاكُ قُو پِي شُوچِي
 اِي وَي چَتَه مِي سَلِيْمَ پَاكُ قَاتُ اُوچَه چِي
 اَوْرَايَ مَوْلُوْدَ نَائِي سُو سَامَ اُو قَرَاتَقُو
 نَقَا وَا مِيَه بَرَاچُو اُوچِي تَ بَاشِي سَالِدُ تَقُو
 يَامَاْمَ بَرَاچُو پَرُو اَوُو مِي سَلِيُو
 قَدَسَامَ اَوْرَايَ مَوْلُوْدَ پِي سَاتُ پُوچَه اُو
 قَا قُو دَايَا اَوْرَايَ مَوْلُوْدَ سَا سَتَا
 دَاشْتُو وَي شَه مَوِيُوِي بَرَاچُو زَا

67

Slika 5. Prva strana rukopisnog *Mevluda* Nazifa Šuševića.

Strane u rukopisu *Mevluda* Nazifa Šuševića su obeležene i ima ih devetnaest. Za razliku od *Mevluda* Arifa Sarajlije, Šuševićev *Mevlud* nema marginalne linije niti su stihovi numerisani, ali sadrži, doduše veoma jednostavna, likovna obogaćenja na početku i na kraju teksta. Kako naslov tako i podnaslovi *Mevluda* su izdvojeni i obeleženi dodatnim ukrasnim tačkicama.

„Karakter Vjerovjesnikov, njegova misija i htijenje vjernih da mu se približe, te želja onih koji znaju da svoju spoznaju ili meditaciju, svoje iskustvo nenametljivo prenesu drugima” (Šiljak-Jasenković 2000: 91), bili su motivi iz kojih su pesnici iskazivali svoju ljubav prema poslaniku Muhamedu, pisali mevlude, prepisivali ih, prevodili i prenosili na naš jezik.

Moralno – poučna poezija

Većina moralno-poučnih pesama koje su nastale na prostoru Srbije jednostavno su dobile naziv *nasihati*. Ove pesme svojom sadržinom upućuju na lepo ponašanje, dobar odgoj, ali svakako i na verske obaveze koje čovek na ovom svetu mora ispunjavati da bi u životu posle smrti imao veliku nagradu i uživao u raju. *Nasihati* su zapravo kaside u kojima se veliča neko ili nešto, ali im je osnova upućivanje saveta. *Kasida* je po rečima Džemaludina Latića „pjesnička vrsta, dosta slična odi u evropskim književnostima”, jer je pisac svoj „književni dar koji mu je Stvoritelj podario, stavio u službu vjere” (Latić 2009: 108). Kod nas kasida katkad preraste u pesničku didaktičku tvorevinu, pa zbog toga i dobije naziv *nasihat*.

Neke od moralno-poučnih pesma napisane su i upućene isključivo ženama, vrlo često samo deci, nekada se saveti ovih pesama odnose samo na muslimane, dok su nekada namenjene celokupnoj ljudskoj populaciji. U njima je čisti govorni jezik iz vremena u kojem su nastajale, pa se stiče utisak da su usmeno prenošene, a da ih je neko zabeležio i sačuvao od zaborava. Kako većina ovih pesama kod nas u naslovu ima odrednicu *kasida* ona je svoje osnovno značenje pesme koja hvali i slavi nekoga ili nešto, pesme

pohvalnice, „zamijenila u alhamijado literaturi na našem tlu pojmom poučne pjesme, svjetovnog karaktera, za razliku od ilahije, mada etika njenih savjeta u svoje općeljudske, općevremenske i općeživotne okvire uključuje i religioznu moralku kao dio suvremenog života” (Rizvić 2005: 224). Iz alhamijado kasida se pored vrednosti moralnih načela može sagledati i atmosfera društvene sredine, pa i ličnog i porodičnog života vremena u kojem je nastajala. Ona pored etičkih normi i kodeksa predstavlja i duhovno svedočenje jednog vremena. Poučne, moralne i didaktičke poruke, uglavnom verske sadržine, ostvarivane su u kasidama i spegovima koje alhamijado književnici najčešće nazivaju *nasihatima*. Ona usmerava na poslušnost prema roditeljima i starijima, pobožnost, sticanje znanja, napuštanje besposlice, obavljanje islamskih verskih dužnosti, ljubav prema Bogu i poslaniku Muhamedu. Neke kaside pevaju o strahotama koje čekaju one koji se ne budu pridržavali uputstava koje im kaside daju. Kao pesma koja ima za cilj odgoj, ova vrsta kasida je upućena svim generacijama. „Svojom sadržinom kasida se ne iscrpljuje na mladoj generaciji, nego teži da popravlja, upućuje i starije, da djeluje na njihov život kritički, kao regulator ponašanja, kao kritika hrđavih navika i loših uticaja” (Rizvić 2005: 224-225).

Neke kaside su pune pouka, saveta o veri, neke su saveti ženama, neke su ispevane da ukažu na štetnost pušenja, nekima su pouke o smrti osnova kazivanja, ali svaka sadrži nasihate, kako ih mnogi alhamijado književnici i nazivaju, koje upućuju na moralne vrednosti čoveka. Najduža pesma ove vrste, a verovatno i najduža pesma uopšte u alhamijado literaturi, nastala je na tlu Srbije, a napisao je Nazif Šušević. Ona nosi naslov *Nasihati kasida*, a u narodu je poznatija kao *Kasida o smrti*. Pored nje ovde ćemo spomenuti i još jednu *Nasihati kasidu* istog autora, *Nasihati dinski* Arifa Sarajlije i *Kasidu Ibrahim* od Sulejmana Tabakovića.

- ***Kasida Nasihat (Kasida o smrti) Nazifa Šuševića***

Uvidom u dosada transliterirane alhamijado tekstove sa sigurnošću možemo zaključiti da su dve *Kaside nasihat* Nazifa Šuševića najduže kaside u alhamijado književnosti na južnoslovenskom području. Njihova je zajednička odlika snažan moralno-didaktički

karakter, a uz to, ova kasida se bavi i pitanjem smrti. U njoj preovladava stih u jedanaestercu, ali postoje odstupanja. Ovaj tip stiha karakterističan je za većinu tradicionalnih mevludskih tekstova, od *Mevluda* Sulejmana Čelebije, preko Gaševićevog do Sarajlijinog *Mevluda*. Budući da ovakvi stihovi sa sobom nose određenu melodiku karakterističnu za učenje mevluda, i većina drugih alhamijado tekstova sa ovim stihom postaju karakteristične po zajedničkom, grupnom izvođenju. Rukopis obe kaside Nazifa Šuševića je čitak i pregledan. Linije margina su povučene, a prostor između dva stiha je odvojen i u njemu je izvršena numeracija bejtova.

Obe kaside Nazifa Šuševića su originalna dela alhamijado književnosti, a za njegovu ostalu građu se može reći da je prerada već postojećih tekstova.

U *Kasidi o smrti*¹⁵⁵ jasno se prepoznaje trenutak prelaska sa Ovoga na Onaj svet. *Kasida* peva o mnogim detaljima do kojih je autor verovatno došao duboko čitajući religijsku literaturu. Pesnik kroz poslednji čovekov trenutak na ovome svetu sagledava celokupan ljudski život. U *Kasidi* se prepliću slike, od onih strašnih koje slikaju pakao u koji će nakon smrti otići nevernici, do onih šarenih slika u opisima raja koji čeka sve vernike, odnosno one koji žive u skladu sa verskim propisima. Ova kasida ima 1530 stihova (765 distiha). Puna je turcizama, ali se poslanik Muhamed na više mesta, što je neuobičajeno za muslimane, naziva Svecem, za džehenem (ar. ğahanam) se kaže pakao, a dženet (ar. ğanna) se naziva rajem.

*I na Sveca ja donosim salavat,
Od svašta je on kod Boga odabrat.*

[...]

*Što je Allah rek'o da se ne radi,
Čuvaj se u pakao mjesto ne gradi.*

[...]

*I na Sirat ćupri' Ti nam pomagaj
Pomogni nam da prođemo mi u Raj.¹⁵⁶*

¹⁵⁵ Pored toga što je uobičajen naziv ove kaside *Kasida o smrti*, mnogi je nazivaju i po njenom autoru *Nazif efendijina kasida*.

¹⁵⁶ Za transliteraciju tekstova alhamijado pesnika Nazifa Šuševića autor ovog rada je koristio originalne rukopise koje poseduje u svojoj porodičnoj biblioteci.

بِقَصِيدَةٍ لَصِيحَةٍ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

<p>۱ زَاغَالُوَيْمِ تَبَّ وَازْدَا يَارَجِ ۲ اَوْدَسُو شَتَايَه اَوْن تُوْد بَرِغَا ۳ اِيْنَا قَرْچَنَه رُوْبَلَه سُوِيَه پُو ۴ دِيْن دَشْمَانَه دَا بَرِغ تُوْرِي سُوَه ۵ اَدَشْمَانَسَقَر اَوْ قُوْد اِيْمَا دَا پَاك ۶ اَوْلِيْقِيَه دَرَاغِي بُوْرَه قَصُوْرَه ۷ تَبَّ شَتُوِيَه لَدِيْق نِيَشَا اِيَا ۸ دَرُوْعِي خِيْر اَوْ مُوِي دَفْتَر نُوِي ۹ تَبَّ اِيْدَم يَا سَه نَادَا مِ سُوَه ۱۰ اِيْقُوْد تِيَه پُوَسْتُو شَانَسَا مِ ۱۱ اَوْچِي چُوْسَه يَا مَرْحَمَتِ اَوْزَلُو غَا زِي...</p>	<p>دَرَاغِي بُوْرَه تَبَّ فَالِد نَا اِيْمَانِ اِيْنَا سُوَه چَا يَا دُوْنُو سِيْم مِهَالِدَوَاتِ اِيْنَا اَصْحَابِ نَقِيَه مِهَالِدَتِ سَلَامِ سُوْرَه چَارُو سُوَا قَاذ دُوْرُو يَا چِيْمِ اِي نَفُوْرَا سَابِلَا دَا اِيْمَا دَا سَه چَه دَرَاغِي بُوْرَه يَا سَا مِ پِدَانِ رُو بِيچِي تُوِي نَا تُوْرُوِي قَا پِي پِي پَرَا زَانِ دُو شُو سَا مِ اَوْ سِيْمِ تَبَّ شَتُوْدَا اِيْمَا يَدِنُو چِيْمِ دَرَاغِي بُوْرَه رَقُوْسِي لَدِ تَا قَنَه لُو اَوْ مَرْحَمَتِ نَادَا سَه تُوُوِي رُو بِي تَلْفِيْفِ تُوْنِيچِي تِيْمَه اَوْ بَرَا دُوْرَا قِي رُو رُو لُو سَتُوُوُو لِيْقِي اِيْمَا يُو تَمَاحِ</p>
--	---

Slika 6. Prva strana *Kaside o smrti* Nazifa Šuševića.

Po rečima Lamije Hadžiosmanović „jezik Nazif-efendijine kaside plijeni. Upravo arhaičnost jezika tjera nas da kasidu iščitavamo do kraja i da je pamtimo” (Hadžiosmanović 2011: 17). Njegov jezik je narodni, govorni jezik novopazarskog kraja od kog pesnik nije bežao ni u opisima najljepših ali i najstrašnijih stvari, u opisima raja (dženeta) i pakla (džehenema). Latić sa sigurnošću ističe „da će naši jezikoslovci, posebno dijalektolozi, kada se domognu ovog mejdana, imati pune ruke posla dok istraže raskošnu arhaiku ovog spjeva” (Latić 2009: 107). Nazif Šušević je na svoj način prilagodio grafeme za glasove koji ne postoje u arapskom jeziku. Kako u ovoj tako i u drugim svojim rukopisima, Šušević bi ponekad isti glas obeležavao na više različitih načina, ali je bez obzira na to njegov rukopis lako čitljiv, uredan i jasan.

Smrt je osnovna tema ove kaside, to je zastrašujuća tema i sa njom se nije lako suočiti. Međutim, kako je po islamu smrt samo prelazak u stvarni život, Šušević sa lakoćom govori o smrti. U stihovima *Kaside* nema strahota, nema bola, nema nepoznatog, nema mraka. On naravno opominje, preti, ali i predlaže, ukazuje, upućuje, moli. On je uspeo da temu smrti uzdigne do maštovitih dvosmislenih pitanja:

*Ej, insanu, dal' ostavi ti dunja,
Ili dunja tebe danas ostavlja?*

*Il' je tebe danas kupio dunja,
Dal' on tebe ubi il' si ti njega?*

U *Kasidi o smrti* se smenjuju jaki slikoviti opisi Pakla, Raja, Sudnjeg dana, trenutka smrti, prelaska Sirat ćuprije. Pesnik nas provodi kroz svet posle smrti i ti opisi „svojom lucidnom metaforikom podsjećaju na neka od najupečatljivijih mjesta iz čuvene Danteove 'Komedije'. Nije slučajno da je i sam slavni Firentinac inspiraciju za svoj monumentalni spjev pronašao upravo u arapskim pjesničkim izvorima koji obrađuju predaju o Miradžu Božijeg poslanika Muhammeda s.a.v.s.” (Kujović 2011: 416).

Ono što je uobičajeno za alhamijado pesnike karakteristično je i za Nazifa Šuševića. On je pri samom kraju „autorizovao” *Kasidu o smrti*.

*Šuševiću ti risalu dopravi,
A pogledni kakvi su ti poslovi.*

*Probudi se poranije, ej Nazif,
Dobro vidi đe si poš'o i radif.*

A u skladu sa gotovo ustaljenom praksom alhamijado pesnika, Šušević naglašavajući da se *Kasidi* bliži kraj, da je rekao ono što je imao, u stihu kazuje datum okončanje pisanja ove pesme.

*Ja Allahu šukur¹⁵⁷ činim na temam,
Ovo nek' je kraj riječi vesselam.*

*Tarih¹⁵⁸ beše kad sam ovo gradio,
Po hiljadi trista i dvanaeste bio,*

*A dvades' i sedme noći dopravljen,
Ovi kitab u mubarek Ramazan.¹⁵⁹*

*Ovi kitab jeste građen u Pazar,
Ti ga čuvaj da ne bidne on bizar.*

Opisi života na drugom svetu su uglavnom u stihu ispevane predaje islamskih učenjaka, predaje poslanika Muhameda, ali i interpretacija islamskih filozofa. Međutim, ne baš retko, pesnik daje slobodu svojoj mašti pa do najjasnijih detalja opisuje život na drugom svetu kako dobrih ljudi, tako i onih loših koje je podelio u dvanaest frka, skupina grešnika, i prikazao njihovo kažnjavanje i njihov zastrašujući život posle smrti. Tu su i prvi razgovori koje će čovek voditi čim ga u grob spuste. Njegovo pisanje najpre dobrih, a potom i loših dela na ćefin,¹⁶⁰ koje umrli po nalogu meleka radi. Sram koji umrli izražava zbog loših dela koje je na ovom svetu činio. Odgovor meleka na pitanja koja mu umrli postavlja. A ove zastrašujuće opise pesnik često prekida molbama Bogu u kojima traži spas i milost u trenucima kad se duša od tela odvaja, kad se telo u grob mračni između četiri zida spusti, kada se grob zatrpa i svi ljudi polako svojim kućama

¹⁵⁷ Šukur (ar.) = zahvala.

¹⁵⁸ Tarih (ar.) = datum.

¹⁵⁹ Datum 27. ramazan 1312. godine po islamskom računanju vremena, odgovara 23. martu 1895. godine, što je prema pisanju autora vreme završetka pisanja ove kaside. Noć 27. ramazana, u islamu je poznata kao *Lejletul kadr*, noć sudbine, i u Kur'anu je spomenuta kao noć vrednija od hiljadu meseci.

¹⁶⁰ Ćefin (ar.) = belo platno u koje se umotava umrli.

odu i kada čovek ostane sam sa svojim dobrim i lošim delima. Ceo ljudski život Šušević smešta u tri dana i zar za tri dana života čovek sme izgubiti večnost.

*Od tri dana dunja više ne biva,
niko nema da na dunja propjeva.*

*Jedan dan je oni što ti je proš'o,
a jedan je što ti nije još doš'o.*

*Treći je što si u njega uiš'o,
sada oni što je tebi otiš'o.*

I na samom kraju *Kaside o smrti* su stihovi u kojima pesnik moli za Božiju milost, u svakom trenutku, sa posebnim akcentom na trenutke smrti i proživljenja. Čitava *Kasida* je prožeta islamskim duhom, od samog početka do poslednjeg stiha, a pesnik stalno moli za oprost.

*I tako Ti ko se Tobom zaklinje,
I ko Tebe vazdi plačom pominje.*

*I ko Tebe na sedždetu¹⁶¹ saminje,
I za Tvoj ibadet¹⁶² ko se sve brine.*

*Naša srca sa imanom¹⁶³ napuni,
I na smrti Ti nam iman pokloni.*

Pesnik moli za veru u srcu u poslednjim trenucima života na ovom svetu, moli za olakšanje na Sudnjem danu, za oprost greha, za prikrivanje greha, za otkrivanje lepota na budućem svetu. Moli za sva dobra i za spas od svega lošega. U jednom trenutku pesnik se obraća sebi, opominje sebe da je svet prolazan, da se smrt „čas po čas

¹⁶¹ Sedžda (ar.) = padanje ničice u toku molitve i čelom i nosom dotaknuti tlo; jedan od sastavnih delova u toku namaza (molitve) koju muslimani obavljaju pet puta u toku dana.

¹⁶² Ibadet (ar.) = molitva, bogoslužjenje, moliti se Bogu.

¹⁶³ Iman (ar.) = verovanje u jednog Boga.

primiče”. On izvanredno poređanim stihovima traži milost (rahmet) posebno u trenucima razdvajanja od ovog i prelaska na drugi svet.

*Rahmet čini kad se čelo oznoji,
svaki mili kad se od nas odvoji.*

*Rahmet čini kad se vudžud ukoči,
i šejtana ne daj da nas zakoči.*

*Rahmet čini na najzadnji izdisaj,
kelimei-šehadet nam poklanjaj.¹⁶⁴*

*Kad hekimi¹⁶⁵ od nas umid¹⁶⁶ okratu,
i tada se nadam Tvome rahmetu.*

*Rahmet čini kad se za nas zaplaču,
rahmet čini kad mi Kur'an zauču.*

*Rahmet čini kad nam rahmet pridadu,
i uzvovi¹⁶⁷ kad se nama ohladu.*

*Rahmet čini kad zaviju u kefin,
tu bi bio nama ikbal¹⁶⁸ veoma fin.*

*Rahmet čini kad mi namaz klanjaju,
i u grobu kad mi zemlju strpaju.*

[...]

*Rahmet čini kad nas opet poživiš,
i duše nam u vudžude¹⁶⁹ povratiš.*

¹⁶⁴ U smislu, neka nam na ovom svetu poslednje reči budu reči šehadeta: *verujem da je samo Allah bog i da je Muhamed Božiji rob i Poslanik Božiji.*

¹⁶⁵ Hekim (ar.) = doktor, lekar.

¹⁶⁶ Umid (pers.) = nada.

¹⁶⁷ Uzuv (ar.) = telesni organi.

¹⁶⁸ Ikbal (ar.) = sreća.

Rahmet čini kad pođemo na Mizan,¹⁷⁰

i kad Tebe mi stanemo na divan.

Rahmet čini kad nam dadnu deftere,¹⁷¹

i kad turu terazije da mjere.

Završni distih pokazuje snagu nasihata – pouka koje pesnik daje tokom teksta cele *Kaside*, ukazuje da su svi saveti upućeni samo iz jednog razloga, da je cilj samo jedan i da je pesnička želja jedna: ulazak u Raj.

I na Sirat ćupri' Ti nam pomagaj,

Pomogni nam da prođemo mi u Raj.

- *Kasida Nasihat (II) Nazifa Šuševića¹⁷²*

Kasida nasihat (II) pisana je u simetričnom osmercu sa čestim odstupanjima koja se kreću od sedmerca, deseterca, dvanaesterca pa čak i, što je zaista veoma retko, šesnaesterca. U *Kasidi* se osmerac ponekad, bez nekog formalnog razloga, menja sedmercem. Bavi se svim najznačajnijim postulatima vere i ima 1492 stiha (746 distiha). Rukopis *Kaside* je veoma čitak i jasan, margine su obeležene linijama, a između stihova je marginalnim linijama odvojen prostor za obeležavanje distiha. Urednost rukopisa Nazifa Šuševića upućuje na njegov odnos prema veri, književnosti, pisanoj reči, a svakako i na njegov odnos prema budućim čitaocima i njegovoj želji da se tekst njegovih dela lako iščitava. Iako u vreme pisanja *Kaside nasihat (II)* nije bio ustanovljen jedinstven način pisanja arebicom, Šušević je upotrebljavao normu koju je smatrao logičnom pa je ona veoma laka za čitanje. U obe svoje kaside on je koristio isti način pisanja.

¹⁶⁹ Vudžud (ar.) = *telo*.

¹⁷⁰ Mizan (ar.) = *vaganje dobrih i loših dela čoveka na Sudnjem danu*.

¹⁷¹ Defter (tur. od grč. diphthéra – „koža”) = *sveska (knjiga), beležnica*.

¹⁷² Kako obe kaside Nazifa Šuševića nose identičan naslov, *Kasida Nasihat*, prvu kasidu smo nazvali *Kasida o smrti*, jer je po tom naslovu poznata, a drugu smo obeležili kao *Kasida nasihat II*.

Slika 7. Prva strana Kaside Nasihat Nazifa Šuševića.

Kasida Nasihat (II) je prepuna jasnih i kratkih uputa. Savetuje da se ne laže, da se krivo ne zaklinje, da se čovek uvek drži pravde, da se pomaže sirotinja, da se čovek nikada ne prepušta svojim strastima, da se obara pogled, da se blud ne čini, da se ne uzima tuđa svojina, da se ne krade, da se ne ubijaju životinje, osim u meri potrebnoj za ishranu, da se ne ogovara, ne prenose tuđe reči, da se lepim glasom, „meko” obraća ljudima, da se ničija vera ne vređa i slično. Neki od ovih stihova zaista predstavljaju veličanstvene upute. Osnovu ovih stihova Šušević je sakupio iz Kur’ana i predaja poslanika Muhameda, a saveti da se ničija vera ne vređa i ne psuje predstavlja poziv na suživot koji Šušević upućuje svojim sunarodnicima:

*Nemoj psovati ništa nikom,
no govori lijepo svakom.*

*Svakad zbori riječ mekom,
te prolazi lijepo s halkom.*¹⁷³

*Nemoj psovati nikom vjeru,
Kitab*¹⁷⁴ *kaže u haberu.*¹⁷⁵

On u svojim savetima pita čitaoca, pita svakog čoveka, pita sebe:

*Što se rodi ti na dunja,
svaki insan, i ti i ja?*

U nastavku daje odgovor novim pitanjima i upućuje čoveka da trudom i zalaganjem mora tražiti znanje i nauku.

*Je l' da slatko dosta jedeš,
i da vode lijepe piješ?*

*I do hodiš kud god hoćeš
i da činiš šta god hoćeš?*

¹⁷³ Halk (tur.) = narod.

¹⁷⁴ Kitab (ar.) = knjiga, zakon, knjiga koja sadrži verska učenja i propise. U ovom stihu se odnosi na Kur’an.

¹⁷⁵ Haber (ar.) = vest.

*I da igraš, i da skačeš,
i da pevaš i da vičeš?*

*Nemoj tako vijek da prođeš,
te da u grob tako dođeš.*

*No se malo ti zamuči,
te ti što god ilma¹⁷⁶ nauči.*

Ono što pomalo unosi zabunu jesu stihovi kojima pesnik izražava sumnju u postojanje ljudi koji žele da primaju savete. Ovo su početni stihovi *Kaside* koji slede posle uobičajene zahvale Bogu i donošenja salavata na Poslanika i njegove najbliže.

*Da kažemo sad nasihat,
ako htedne kogod primat.*

Odmah nakon ovih stihova u kojima se izražava sumnja u želju ljudi da slušaju i primaju nasihate, slede stihovi osnovnih načela lepog odgoja.

Za ovu *Kasidu* bi se gotovo sa sigurnošću moglo reći da je ilmihal¹⁷⁷ u stihu. U njoj odmah nakon konstatacije da se čovek rodio i došao na ovaj svet da bi bio dobar i da bi sticao znanje, pesnik daje uputstva šta čovek mora naučiti, kako se prema islamskim propisima mora ponašati, i opisuje čovekov put od trenutka umiranja do ulaska u dženet ili džehenem. *Kasida* daje slikovite opise sudnjeg dana i duvanja u rog,¹⁷⁸ ali je zanimljivo da u završnim stihovima *Kasida* daje opis dženeteta (raja). Šušević „poznate kur’anske opise voćki koje se pružaju ’nadohvat ruke’ dodatno razrađuje u slike grozdova koji se ’prisanjaju uz pendžer’, dok se plodovi sami primiču ustima” (Kujović 2011: 417). Izvori meda, mleka i dženetske vode, raznovrsne hrane, ali i ptičijeg mesa, čekaju one koji su na ovom svetu živeli kao dobri ljudi i sticali znanje. Čovek se u dženetu neće nimalo mučiti oko pripremanja hrane već će se ona sama spremati. Čak će i ptice same sletati i pripremati se na tepsije glasno se stanovnicima dženeteta nudeći kao

¹⁷⁶ Ilm (ar.) = nauka, znanje.

¹⁷⁷ Ilmihal (ar.) = udžbenik osnovnog znanja islamske veronauke.

¹⁷⁸ Duvanje u rog po islamskom tumačenju predstavlja završetak ovog sveta, smak sveta, kada će svi ljudi na planeti umreti i time celokupan ljudski rod započeti nov, „onosvetski” život.

hrana, a nakon toga ponovo oživeti i poleteti. Niko ne zna, kako u *Kasidi* kaže Šušević, niti može zamisliti šta nas sve u dženetu čeka. U završnim stihovima daju se najljepši opisi i nada svakom čoveku da na drugom svetu uživa u nezamislivim i gotovo nestvarnim dženetским lepotama. Iako u stihovima *Kaside* opisi raja postoje, Šušević ipak kaže da niko osim Boga ne zna šta čeka stanovnike dženeta.

*Nisam kadar kazivati,
Šta će Allah dobra dati.*

[...]

*To ne more niko znati,
Osim Allah što će dati.*

[...]

*To ne more niko reći,
Zašto more kufur¹⁷⁹ steći.*

Prema Asmiru Kujoviću, Šušević je imao plemenitu nameru da uputi na pravi put i istinu Božije reči, ali pored toga „ove kaside imaju i izvanredno dragocjenu dokumentarnu vrijednost, kao autentično literarno svjedočanstvo o jednom vremenu i podneblju, njegovom bogatom i osobenom jezičkom i kulturnom naslijeđu, društvenim prilikama, ’življenim istinama i istinitom življenju’” (Kujović 2011: 417).

- ***Dinski nasihat Arifa Sarajlije***

Pored *Mevluda* koji je u narodu veoma poznat i popularan, Arif Sarajlija je sastavio još jedno delo koje pripada alhamijado književnosti, a koje sadrži osnovne verske upute. Pun naziv ovog dela je *Nasihat dinski na jezik bosanski*, koji je u rukopisu dat i na arapskom jeziku. U ovoj kasidi, na nekoliko mesta, Sarajlija ovo delo naziva *Dinski nasihat* što bi značilo *Saveti o veri*.

¹⁷⁹ Kufur (ar.) = neverstvo.

Dinski naishat Arifa Sarajlije ima 1026 stihova (513 distiha) u osam poglavlja, od kojih drugo poglavlje ima dodatnih sedam podnaslova, različite dužine, od 20 stihova koliko ima *Poglavlje o dovi*, koje je poslednje poglavlje *Dinskog nasihata*, do 286 stihova koliko broji *Poglavlje o lepoj naravi i moralu*. Adem Zilkić kaže da „djelo ima 936 stihova u osam poglavlja” (Zilkić 1991: 4), što ukazuje da *Dinski nasihat* Arifa Sarajlije ima više prepisa od kojih neki nisu potpuni. Naslovi osam poglavlja *Dinskog nasihata* su navedeni na arapskom jeziku. Arif Sarajlija je i ovo svoje delo pisao u jedanaestercu.

Prvo *Uvodno poglavlje* ima 78 stihova. Karakteristično za sve mevlude i nasihate, kao i druga dela poezije i proze alhamijado književnosti koji su slične verske sadržine, je da započinju zahvalom upućenom Bogu. Ni Arif Sarajlija nije odstupio od toga, pa i svoje drugo delo, *Dinski nasihat*, započinje zahvalom Bogu te u uvodu daje kratku sadržinu *Dinskog nasihata*.

*Besmeletom i sa hamdom započeh,*¹⁸⁰

Iz kitaba ja nasihate uzeh.

Dinski nasihat je ovo i govor,

*Ko nasihat ne kabuli biće hor.*¹⁸¹

*Dade Allah nama ove nimete,*¹⁸²

Da popišem ja ove nasihate.

Dinski biser ja zahajah nakitit,

Ne nakićen mogo bi se izgubit.

*Da dževahir*¹⁸³ *iz kitaba sastavim,*

*Da ja spomen iza sebe ostavim.*¹⁸⁴

¹⁸⁰ Besmeletom i sa hamdom započeh = Božijim imenom i sa zahvalom započeh.

¹⁸¹ Hor = bruka, grdnja; (biće hor = biće obrukan).

¹⁸² Nimet = Božija blagodat, Božiji dar.

¹⁸³ Dževahir (pers.) = dragocenosti, drago kamenje, skupoceni nakit.

¹⁸⁴ Za transliteraciju *Dinskog nasihata* alhamijado pesnika Arifa Sarajlije autor ovog rada je koristio originalni rukopis koji poseduje u svojoj porodičnoj biblioteci.

انصحتدي نبيهي ببلغة البوسنوي يه تب
 نصحتي ديلسقي نايه زيقي بوسانسقي

أحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلاة والسلام
 على سيدنا ونبينا محمد وعلى آله وصحبه
 أجمعين

بسملة توم اي سا حمدوم زايوچه	1	ايز كتا با يا نصحتته اور	1
ديلسقي نصحت يه او ووي غوووز	2	قو نصحت نه قبولي بيچه خور	2
دادة الله ناما او ولا نعمته	3	داپوي شم يا او ولا نصحتته	3
ديلسقي بيسر يا زاخا يا خ ناقينت	4	نه ناقينت مو غوي سه ايز غوي بيت	4
راجوا هر ايز كتا با ساستا و پم	5	داياسپو من ايز سه به اوستا و پم	5
دوستو و پما رادريو اوحي نيم	6	پامت ني پم راجوا هر بو قانو نيم	6
بوغوشكر نا او ولا نا نصحتته	7	پادار نامو دينو و پيشه قيمتته	7
قوهي اوحي سوه بيسه ري غوووروم	8	اون مبارك نا نصحتي بيسه روم	8
قواوز رادي از بر پيشه سوه اووو	9	اون يه سه به نا سلامت باش اووو	9
نا نصحتته ما قو خايش داملو شاش	10	طويه نيشان قاقو ايمان تي ايمان	10
اي دن اي نوبه قومه قره با اوحي ته	11	نا پامت هي اي نا از بر او زمي ته	11
اوچا مايقو اي براتا اي دي يه ته	12	نا نصحت دوبرو هي نا و دي ته	12

Slika 8. Prva strana Dinskog nasihata Arifa Sarajlije.

Nakon uvoda sledi Poglavlje *O verovanju* sa 72 stiha. Međutim, ako se njemu doda i sledećih sedam potpoglavlja koja predstavljaju imanske šarte,¹⁸⁵ a sastavni su deo Poglavlja *O verovanju*, onda ovo poglavlje ima ukupno 214 stihova. Iman (ar. īmān) prema Darku Tanaskoviću „odražava dubinsku, najintimniju istinu islamskog veroispovedanja” (Tanasković 2008: 67). U ovom poglavlju su, pored uvodnog, u stihu ispevana i predstavljena potpoglavlja koja predstavljaju temelje vere. O temeljima islamske vere, o kojima je i Sarajlija ispevao svoje stihove u *Dinskom nasihatu*, govori i Kur’an. „O vjernici, vjerujte u Allaha, i Poslanika Njegova, i u Knjigu koju On Svome Poslaniku objavljuje, i u Knjigu koju je objavio prije. A onaj ko ne bude vjerovao u Allaha, i u meleke Njegove, i u knjige Njegove, i u poslanike Njegove, i u onaj svijet – daleko je zalutao” (Kur’an IV: 136).

Prvi podnaslov je *Ovo je smisao verovanja u Boga Uzvišenog*. Ovaj deo ima 26 stihova i kazuje nam o osnovnim osobinama i karakteristikama Boga, a predstavlja prvi uslov čovekovog verovanja. „Temelj i potvrda istinske vere jeste i mora biti odanost beskompromisnom, iskrenom ubeđenju (ihlas) u postojanje samo Jednog, Jedinog i Jedinstvenog Boga” (Tanasković 2008: 73). I Kur’an potvrđuje ovaj temelj istinske vere. „Reci: ’On je Allah – Jedan! Allah je Utočište svakom! Nije rodio i rođen nije, i niko Mu ravan nije!’” (Kur’an CXII: 1-4).

*Bog je jedan, nema drugog sal Allah,
Svi velimo: la ilahe ilallah.*

*Nit je rođen, ni će On umrijeti,
Nema Allah sina, majku znadni ti.*

*Nit je posto, niti će Ga nestati,
I šta hoće more sve učiniti.*

Drugi podnaslov je *Verovanje u Božije anđele* koji ima 22 stiha. Verovanje u Božije anđele predstavlja drugi od šest temeljnih uslova islamskog verovanja. „Anđeli, bestelesni i bespolni, odlikuju se potpunom poslušnošću Alahu, a samim tim i nepogrešivošću” (Tanasković 2008: 77). Oni su „za razliku od čoveka, stvorenog od

¹⁸⁵ Imanski šarti = *uslovi verovanja*.

zemlje, sazđani od svetlosti (nura)” (Tanasković 2008: 77). Najpoznatija su četiri anđela i to: Džebrail, glavni glasnik preko koga je prenetā objava Poslaniku, Mikail koji bdije nad svetom i čovečanstvom, Azrail koji se još naziva i „anđeo smrti” i Israfil koji će duvanjem u rog označiti smak sveta i sudnji dan.

*I od nura meleke je stvorio,
i sve him je poslove odredio.*

*Niti jedu, ni’ piju ni’ spavaju,
ni’ srmota ni’ grehota imaju.*

Treći podnaslov je *Verovanje u Božije knjige*. Ovaj deo ima 14 stihova i u njemu su predstavljene sve velike Božije knjige. Verovanje u četiri velike knjige koje su čovečanstvu poslate od Boga jeste treći uslov ispravnog islamskog verovanja. „Velika četiri kitaba su došla: Tevrat – Musa a.s., Zebur – Davud a.s., Indžil – Isa a.s. i Kur’an – Muhamed a.s.” (Zilkić 1991: 23). Verovanje u Božije knjige je temelj islamske vere, a reč islam „ima značenje istinite svete religije upućene čovječanstvu preko niza poslanika, od kojih je svaki ostavio knjigu otkrovenja. Takve su bile Tora, Psalmi i Jevanđelje, a ostavili su ih Mojsije, David i Isus. Muhamed je bio posljednji i najveći poslanik, a knjiga koju je on donio, Kur’an, dopunjuje i zamjenjuje sve prethodne objave” (Lewis 1979: 29).

*Pa da svijet pravo Boga vjeruje,
i da svijet pravo Bogu robuje.*

Četvrti podnaslov je *Verovanje u Božije poslanike*. Ima 18 stihova, a imenom su spomenuta samo dva božija poslanika, Adem, koji je prema islamskom verovanju prvi čovek i poslanik od Boga i Muhamed koji je poslednji poslanik od Boga.

*Najprvi je Adem, a najposle naš,
Svi su pejgamberi bili pravi baš.*

Ovo je četvrti uslov vere. „Prvi Božiji poslanik bio je Adem od koga, zajedno sa ženom Havom, potiče celokupan ljudski rod. Kuran pominje još 25 Božijih poslanika: Adem, Nuh, Idris, Salih, Ibrahim, Hud, Lut, Junus, Ismail, Ishak, Jakub, Jusuf, Ejub, Šuajb,

Musa, Harun, El-Jese, Zul Kifl, Davud, Zekerija, Sulejman, Iljas, Jahja, Isa i Muhamed” (Novaković 2012: 39).

Peti podnaslov je *Verovanje u sudnji dan*. Ovaj deo takođe ima 18 stihova, a u njemu su ukratko opisani elementi kraja sveta i sudnjega dana. „U *Kuranu* se na blizu trista mesta govori o Sudnjem danu i načinu na koji će dobra dela vernika biti nagrađena, a rđava kažnjena” (Tanasković 2008: 89). Kur’an o Sudnjem danu govori na više mesta. „Kada Sunce sjaj izgubi, i kada zvijezde popadaju, i kada se planine pokrenu, i kada steone kamile bez pastira ostanu, i kada se divlje životinje saberu, i kada se mora vatrom napune, i kada se duše s tijelima spare, i kada živa sahranjena djevojčica bude upitana zbog kakve krivice je umorena, i kada se listovi razdijele, i kada se nebo ukloni, i kada se džehennem raspali, i kada se džennet približi – svako će saznati ono što je pripremio” (Kur’an LXXXI: 1-14). Iako je na mnogo mesta opisan, nekim od tih opisa prethodi pitanje iza koga odmah sledi i odgovor. „A znaš li ti šta je Sudnji dan, i još jednom: znaš li ti šta je Sudnji dan? Dan kada niko nikome neće moći nimalo pomoći, toga dana će vlast jedino Allah imati” (Kur’an LXXXII: 17-19).

Šesti podnaslov je *Verovanje da je sve što se zbiva, i dobro i loše, od Boga*. Ovaj deo ima 20 stihova i kazuje o sudbini i o tome kako čovek treba činiti dobro, a čuvati se činjenja loših dela. Verovanje u Božije određenje svega je šesti osnovni uslov ispravnog islamskog verovanja. Sarajlija u *Dinskom nasihat*u kaže:

*Od Boga je suđen takdir i kader,¹⁸⁶
dobro i zlo stvori Allah, hair i šer.*

*U kitabe dao nam je On haber,
nije razi da se radi šta je šer.*

Sve se dešava isključivo Božijom voljom. „Bog je izвориšte reda, skrovište mudrosti i volje što omogućava apsolutni nastanak svega i mogućnost održanja nezavisno od težine okolnosti u kojima odvija egzistencija” (Novaković 2012: 41).

¹⁸⁶U značenju: *Od Boga je suđeno sve što će se dogoditi.*

Sedmi podnaslov je *Verovanje u proživljenje nakon smrti*. Ko na ovom svetu radi samo dobra dela on će nakon proživljanja biti spašen. Ovo poglavlje ima 34 stiha i ukratko kazuje o istinitom životu nakon smrti.

*I po smrti da oživimo opet,
Daće Allah to se rekne ahiret.*¹⁸⁷

*Znamo mi baš nas je Allah stvorio,
U tijela duše nam On spremio.*

*I po smrti On će nas poživeti,
Istruhnuta tijela pomladiti.*

*Svakom svoju dušu sve povratiti,
Svako za poslove će se pitati.*

O ponovnom proživljenju i životu posle smrti na mnogo mesta govori muslimanska sveta knjiga. „Meni ćete se vratiti, pa ću vas Ja o onome što ste radili obavijestiti” (Kur’an XXIX: 8). U pozivu da ljudi što više čine dobra dela i Kur’an poziva na razmišljanje. „Kako ne pomisle da će oživljeni biti na Dan veliki, na Dan kada će se ljudi zbog Gospodara svjetova dići” (Kur’an LXXXIII: 4-6).

Treće poglavlje *Dinskog nasihata* Arifa Sarajlije je *Kur’an i suna u praktičnoj primeni*, koje ima 144 stiha. Kur’an i Suna su, po islamskom verovanju, dva osnovna izvora vere. „Osnovne izvore islama možemo podeliti na tekstualne i logično-metodološke. Prvi i neuporedivo najvažniji tekstualni izvor jeste, dakako, *Kuran*, dok je drugi, od osobitog značaja za teologiju i versko pravo, *Suna*, odnosno normativna Muhamedova tradicija koja se oslanja na korpus overenih izveštaja o rečima i postupcima Poslanikovim u određenim životnim i društvenim situacijama, tzv. *hadise*” (Tanasković 2008: 70). Kur’an kao Božija knjiga, odnosno božiji govor, a suna (ar. sunna), odnosno hadis (ar. ḥadīṯ) kao govor poslanika Muhameda, ili kao ono što je radio i preporučio drugima da rade.

¹⁸⁷ Ahiret (ar.) = *onaj svet*.

Četvrto je *Poglavlje o radu i zaradi* sa 62 stiha. Arif Sarajlija u ovom poglavlju kazuje kakve poslove čovek mora raditi da bi stekao zaradu na ovom, a i dobro na drugom svetu. Treba raditi samo one poslove koji nas neće odvrćati od pripreme za budući svet; Jer, po Sarajliji, mi boravimo na ovom svetu isključivo da bismo zaradili dobro na budućem.

*Kako ćemo ahiret¹⁸⁸ zaraditi,
mi na dunja došli za to, znaš li ti?*

Činiti dobro ljudima i samo one poslove koji nas vode ka raju, to su poruke *Dinskog nasihata*. U ime Boga se i voli i mrzi, kako kaže Sarajlija.

*Nemoj biti sa onijem ti ahbab,¹⁸⁹
Koji će te navoditi u azab.¹⁹⁰*

*Koga haješ, haj ga što sluša Boga,
koga mrziš, što ne sluša mrzi ga.*

*Insan će se za ahbapluk kajati,
za koji ga azab muka prifati.*

Pozivati na stalno činjenje dobra i odvrćanje ljudi od loših i zlih poslova. Sarajlija je to uradio u svom *Dinskom nasihatu*, ali je dao preporuke da i mi to stalno činimo jer se i mi, a i oni kojima pozive upućujemo, na taj način čistimo od greha i pripremamo za Sudnji dan.

Poglavlje o nauci i učenjacima, o dobročinstvu prema roditeljima i odgoju dece. Ovo je peto poglavlje *Dinskog nasihata* i ima 118 stihova. Arif Sarajlija je u jednom stihu spomenuo oca, majku i hodžu, odnosno učitelja. Odnos prema roditeljima je postavio u istu ravan sa odnosom prema onima koji poseduju znanje i od koga se znanje stiče. Na više mesta u ovom poglavlju, a i u celom *Dinskom nasihatu*, Sarajlija poziva na poštovanje i lep odnos prema onima koji se bave naukom.

¹⁸⁸ Ahiret (ar.) = *onaj svet, život nakon smrti.*

¹⁸⁹ Ahbab (ar.) = *prijatelj.*

¹⁹⁰ Azab (ar.) = *muka, patnja, kazna na budućem svetu.*

*Ocu, majki i hodži i ko je star,
nama treba da činima itibar.¹⁹¹*

*Ocu, majki, hodži dobro ko čini,
nikad on baš neće biti mučeni.*

*Ko ne sluša oca, majku i hodže,
teško li se u azabe kad dođe.*

Prve reči koje je Bog objavio poslaniku Muhamedu su reči poziva na učenje, izučavanje, odnosno poziv na bavljenje naukom u ime Boga. „Uči (čitaj), u ime Gospodara tvoga koji stvara, stvara čovjeka od ugruška. Uči, plemenit je Gospodar tvoj, koji poučava peru, koji čovjeka poučava onome što ne zna” (Kur’an XCVI: 1-5).

Poglavlje o namazu i onome koji namaz ne obavlja ima 104 stiha. Namaz – molitva, je obaveza svakog muslimana. Postoji pet dnevnih molitvi koje se obavljaju u tačno utvrđeno vreme: *sabah* – jutarnja molitva, *podnevna molitva* se obavlja kada sunce pređe zenit, *ikindija*, odnosno popodnevna molitva, *akšam*, večernja molitva koja se obavlja odmah po zalasku sunca i *jacija*, noćna molitva koja se obavlja kada se svaki trag dnevne svetlosti potpuno izgubi, oko dva sata nakon zalaska sunca.

*Zar bi bilo žita da se ne sije,
ko je turčin¹⁹² ne klanjati ne smije.*

*Kafir¹⁹³ biti najviša je mahana,
pa je ondar koji namaz ne klanja.*

*Ne klanjati, a selamet¹⁹⁴ čekati,
ne sijati, a da nikne misliti.*

¹⁹¹ Itibar (ar.) = čast, ugled, poštovanje, uvaženosť. Itibar činiti = iskazati poštovanje.

¹⁹² Pojam *turčin* ili *turci* Sarajlija, kao i još neki alhamijado pesnici, upotrebljava u konfesionalnom, a ne u nacionalnom značenju. *Turčin* u značenju musliman, čovek koji praktikuje islamsko verovanje. Zbog toga ove imenice pišemo malim početnim slovom.

¹⁹³ Kafir (ar.) = nevernik.

¹⁹⁴ Selamet (ar.) = spas, spasenje.

U ovom poglavlju se pored namaza govori i o ostale četiri najznačajnije grane vere. „Uobičajeno je smatrati da ima pet osnovnih individualnih verskih dužnosti, koje se skupno nazivaju 'stubovi vere'. To su *šehada* (posvedočenje vere), *ritualno molitveno obraćanje Bogu*, ramazanski *post*, *zekat* (propisani novčani doprinos zajednici) i *hadž* (hadžiluk, godišnje hodočašćenje svetih mesta islama)” – (Tanasković 2008: 122).

*Pet je grana najvišije za iman,
da se pozna ko je turčin, musliman.*

*Najprvo je za svoj iman kazati,
te šehade ašikare¹⁹⁵ učiti.*

*A druga je prvo namaz klanjati,
a treća je malski¹⁹⁶ zekat davati.*

*A četvrta da se posti Ramazan,
hadž učinit peta grana za iman.*

*Pa imanske grane nemoj da lomiš,
ako tražiš sa imanom da seliš.*

Poglavlje o lepoj naravi i moralu kod ljudi ima 286 stihova. Ovo je najduže poglavlje *Dinskog nasihata*, što govori o značaju koji je Sarajlija pridavao moralu i lepoj naravi. Puno je životnih saveta koji su u ovom poglavlju ispevani. Sarajlija počinje pozivom na dobar odnos prema drugima, poznavanje i potvrđivanje uslova verovanja, odbacivanje oholosti, varanja, izgovaranja laži, otkrivanja tuđih nedostataka i svađanja ljude. Nemoralan govor, čak i njegovo slušanje, prenošenje tuđih reči i uzdizanje sebe iznad drugih je velika mana čoveka.

*Sve je Allah zabranio ovo baš,
i još ima da ti kažem neka znaš.*

¹⁹⁵ Ašikare (tur.) = *s ljubavlju*.

¹⁹⁶ Mal (ar.) = *imovina, imetak*.

Blud, krivo merenje na kantar, kocka, zarada na nedozvoljen način, ispijanje alkohola, kamata, nepikladno oblačenje, glasno (grohotom) smejanje, okupljanje na nedozvoljenim mestima, loše društvo, dug, neizvršavanje osnovnih verskih obaveza, krivo zaklinjanje, nepoštovanje roditelja i učitelja. Održavanje higijene, mirisanje, čisto telo i odeća je obaveza svakog čoveka. Činiti greh je svakako zabranjeno, kaže Sarajlija u svom *Dinskom nasihatu*, ali je od toga gore javno činjenje greha i njihovo obelodanjivanje. Ko muči, maltretira i nanosi bol drugom čoveku čini najveći greh. Isti je greh i kada se životinji nanosi bol. Sve ove savete Sarajlija je uzeo iz Kur'ana.

*Nasihati se iz kitaba uzima,
Šta nam treba sve u Kur'an to ima.*

*Kur'an slušaj šta nam kažu ajeti,
Iz ajeta došli su nasihati.*

Poglavlje o dovi – kraj je poslednje poglavlje Dinskog nasihata Arifa Sarajlije. Kratko je, ima svega 20 stihova. Pored toga što nam Sarajlija u nekoliko stihova kazuje o značaju dove, drugi deo ovog poglavlja je kratka molba u stihu.

*Dragi Allah sačuvaj nam Ti iman,
Svakog časa i na smrtni naš zeman.¹⁹⁷*

*I kabur nam džennet bahčom učini,
Džennetskijem nimetima¹⁹⁸ začini.*

*Af učini¹⁹⁹ nam gunah, ja Kerim,²⁰⁰
U Tvoj rahmet²⁰¹ nadamo se, ja Rahim.²⁰²*

*Ahiretski nama azab Ti ne daj,
I hisabe²⁰³ nam učini Ti kolaj.²⁰⁴*

¹⁹⁷ Zeman (ar.) = vreme.

¹⁹⁸ Nimet (ar.) = Božija blagodat.

¹⁹⁹ Af učiniti (tur.) = oprostiti.

²⁰⁰ Kerim (ar.) = jedno od imena Gospodara Boga.

²⁰¹ Rahmet (ar.) = milost.

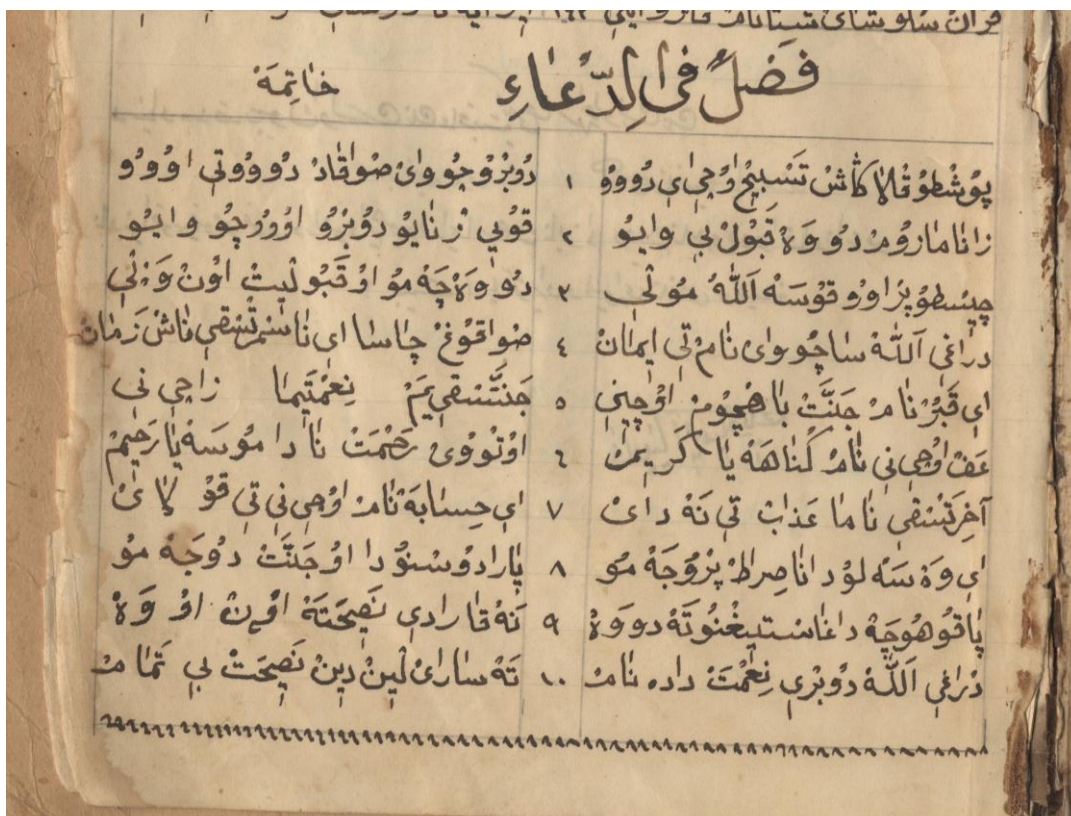
²⁰² Rahim (ar.) = Milostivi, jedno od imena Gospodara Boga.

*I veselo da na Sirat prođemo,
Pa radosno da u džennet dođemo.*

*Pa ko hoće da ga stignu te dove,
Neka radi nasihate on ove.*

Ni Arif Brkanić Sarajlija nije odstupio od karakteristike alhamijado pesnika da u stihovima autorizuju svoje delo, ili da pored imena, nadimka i pseudonima, navedu i vreme kao i mesto nastanka dela. On je doduše naveo samo svoj pseudonim i u poslednjem bejtu, nakon dove, uz zahvalnost Dragom Bogu na blagodatima, autorizovao svoj *Dinski nasihat*.

*Dragi Allah dobri nimet dade nam,
Te Sarajlin din-nasihata bi tamam.*

Slika 9. Iz rukopisnog *Dinskog nasihata* Arifa Sarajlije „Poglavlje o dovi – kraj”.

²⁰³ Hisab (ar.) = račun.

²⁰⁴ Kolaj (tur.) = lako.

Dinski nasihat Arifa Sarajlije je poučno delo u kome su u stihu predstavljeni gotovo svi bitni detalji od značaja za jednog muslimana. To je knjiga vere i verovanja, knjiga verskih obreda i ponašanja muslimana. Kao čovek koji je dugi niz godina radio u mektebu, držao osnovnu versku pouku, Sarajlija je, onima koji vole poeziju, ovim *Dinskim nasihatom* u stihu predstavio verovanje u jednog Boga.

- ***Kasida Ibrahim Sulejmana Tabakovića***

Pesma *Ibrahim terzija*, ili kako je u jednom od prepisa nazvana *Kasida Ibrahim*²⁰⁵ je jedna od didaktičko poučnih pesama koja je nastala na prostoru današnje Srbije. Napisao je Sulejman Tabaković iz Novog Pazara. Ova pesma je, zaista, jedna od najpopularnijih pesama alhamijado književnosti i imala je mnoštvo prepisa, a i usmeno je prenošena. Dugo se ona pripisivala Hamzi Sulejmanu Puziću koji je rođen u Pljevljima, a živeo i umro u Mostaru, ali se vremenom ispostavilo da je *Kasida Ibrahim* originalno delo Sulejmana Tabakovića iz Novog Pazara. Abdurahman Nametak navodi da kasida „*Ibrahim terzija* nije originalno djelo Puzićevo. On ga je napisao prema zapamćenju iz usmenog prenošenja djela *Kitab kasida kalem Ibrahim od Mula Sulejmana Tabakovića iz Novog Pazara i iz godine 1278. po Hidžri (1861/1862)*” – (Nametak 1981: 31). On dalje pojašnjava da je u Mostaru 1927. godine objavljen ovaj spev prema rukopisu koji je bio u vlasništvu Salihage Džokle iz Rotimlja, a koji je izgoreo u požaru kada su jula 1943. godine Nemci spalili kuće na Orašju u Rotimlju. „Na rukopisu, prema kojem je objavljen ovaj spev kao Puzićev 1927. godine u Mostaru Puzić je napisao: *Gradio Puzić Hamza u 1287. godini po Rumiji tarihu, kada je bio u ruždiji mektebu u četvrtom sunufu, za turske vlade*” (Nametak 1981: 31). Autorstvo ovog dela od strane Puzića je dovedeno u pitanje „otkrivanjem Sulejmana Tabakovića kao alhamijado pjesnika među čijim pjesmama je pronađena gotovo identična pjesma koja se pripisivala Puziću, a

²⁰⁵ Rukopis pod ovim naslovom autor ovog rada ima u svojoj porodičnoj biblioteci.

nastala je prije Puzićeve verzije. Ovu Tabakovićevu pjesmu pronašao je Abdurahman Nametak u Orijentalnoj zbirci Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod naslovom *Kitab-kasida kelam Ibrahim*” (Huković 1981: 169).

O Tabakoviću se osim veoma skromnih podataka koje je u stihovima svojih pesama dao o sebi, ništa više ne zna. „Ne zna se kako i gde se školovao, a sudeći po prezimenu da se naslutiti da je poticao iz porodice prerađivača koža (tabaci – kožari). To je bio tradicionalni i vrlo unosan posao u Novom Pazaru. Sebe je identifikovao Turčinom iako je bio Musliman, što je, s obzirom na vreme, kada se, usled velikoturskog hegemonizma, sve muslimansko smatralo turskim, odnosno kada se etničko gubilo kod konfesionalnog” (Mušović 1989: 84). Huković spominje Sulejmana Tabakovića kao veoma plodnog alhamijado pesnika iz Novog Pazar, kao i njegov spev *Ibrahim terzija*. „Sulejman Tabaković je ostavio iza sebe i *Ibrahima terziju*, didaktički spjev sličan *Abdiji* u 265 sedmeračkih rimovanih stihova, koji se nižu bez strofa” (Huković 1986: 169).

Kako je bio veoma popularan, dela Sulejmana Tabakovića su dosta prepisivana, jer su se tada sva dela prenosila ili prepisivanjem ili usmenim kazivanjem. U ovim prepisima ima dosta neujednačenosti i različitih verzija i ne može se sa sigurnošću zaključiti da li je neki od sačuvanih rukopisa originalni zapis Sulejmana Tabakovića.

Prepis koji je korišćen za analizu i pisanje ovog rada ima 216 stihova, odnosno 108 distiha. Na prepisu su uređene margine koje označavaju granične linije stihova. Između dva stiha su takođe margine, a prostor između njih je iskorišćen za numeraciju distiha. Prepis ima osam ispisanih strana. Kako je čuvan među ostalom rukopisnom ostavštinom alhamijado pesnika Nazifa Šuševića može se pretpostaviti da je on izvršio prepis ove kaside. Međutim, rukopis u ovom prepisu koji nosi naslov *Kasida Ibrahim*, razlikuje se od rukopisa ostale Šuševićeve rukopisne ostavštine. Vizuelno on liči na rukopise Nazifa Šuševića, pisana su dva stiha u redu koja se odvajaju marginama između kojih su upisani brojevi distiha (bejtova), ali je činjenica da su na isti način pisani i *Mevlud* kao i *Dinski nasihat* Arifa Sarajlije, pa se može izvesti zaključak da je ovo samo bio način pisanja mevluda i kasida alhamijado pesnika iz Novog Pazara, a da bi ovaj rukopis mogao biti originalni zapis Sulejmana Tabakovića.

ٖٖ قصيدۂ ابراهيم ٖٖ

١	غور و رستي دوبرو چوي	١	ابراهيمه براته موي
٢	نموي پر پيات روژ نه حوي	٢	دراغوم بوغوتي رو بوي
٣	سراموتايه براته موي	٣	پسوات نيقوغ تي نموي
٤	اورد بولغسه ناسلو شاي	٤	دوبرا پوسالد پوسلو شاي
٥	اوچي براته نه چوساي	٥	قرمن شتويه دوبروزنای
٦	پاسه بوغوپر پقلد ناي	٦	ابدست او ز جي پا قلد ناي
٧	قوتې سقر پوي پوقلد ناي	٧	توجو سراموتو ز قلد ناي
٨	انه ميسلي تي بالدي	٨	دوبرو ميسلي ايقولدي
٩	اورد غريه حاسه او قلد ناي	٩	ديزغن نفسوتې ندای
١٠	وازرا اپيای ابدستا	١٠	ترک نجيني سنتا حال
١١	سواقوغرادې صوره تا	١١	پروي سه يذوغ عارتا
١٢	تي سي يدنا سي روتا	١٢	تپنه مادشي قدره تا
١٣	صيرالمه لنقا کو پرييا	١٣	ابراهيمه ترزي يا
١٤	اورد دلدقيه تان شيا	١٤	اورد صابليه اوسترييا

Slika 10. Prva strana *Kaside Ibrahim Sulejmana Tabakovića*.

Bećović spominje još dva prepisa ove Tabakovićeve kaside. Jedan, sa 159 stihova, na koji upućuju Abdurahman Nametak, a koji se čuva u biblioteci JAZU u Zagrebu, i drugi iz porodične biblioteke Saliha Tahirovića koji je nešto duži i ima 360 stihova koji se

nižu jedan za drugim bez odvojenih strofa. Za ovaj prepis iz porodične biblioteke Saliha Tahirovića Bećović kaže da „je izvršen arabicom koja je utvrđena jedinstvenim sistemom Čauševića, nije vokalizovan” (Bećović 1992: 61), pa nas to može uputiti na zaključak da je prepis koji je korišćen za ovaj rad, a koji je pronađen među rukopisnom ostavštinom Nazifa Šuševića, stariji od ostalih prepisa i da je sačinjen pre utvrđivanja Čauševićeve forme arebice. Još jedan prepis ove pesme koji nosi naslov *Ibrahim terzija*, a koji je za analizu koristio Alen Kalajdzija, ima 145 stihova, a sačinio ga je Ibrahim Balić iz mesta Ustirama kod Prozora. Svi ovi prepisi koji se nalaze u različitim krajevima našeg govornog područja upućuje na podatak da je ova kasida bila veoma popularna i široko rasprostranjena.

Kasida Ibrahim Sulejmana Tabakovića je puna saveta koji se nižu jedan za drugim. Autor se ovde obraća Ibrahimu krojaču kome upućuje savete o ponašanju i odnosu prema veri. Saveti su jasno izraženi, otvoreni i direktni, a *Kasida* počinje pozivom na slušanje.

*Ibrahime, brate moj,
govorim ti dobro čuj.*²⁰⁶

Poenta pesme su stihovi poziva na poštovanje islamskih propisa, ali su ispevani i drugi saveti koji će čoveka učiniti srećnim i zadovoljnim i na ovom i na drugom svetu. Osnovni savet koji otac upućuje sinu Ibrahimu je pokornost Bogu, a zatim se jedna za drugom nižu poruke o lepoti i istrajnosti u molitvi, o štetnosti grešenja i potrebi pokajanja, o moralnom ponašanju, o posledicama lažnog govora i lažnog zaklinjanja, o zabrani iznošenja tuđih nedostataka i izrugivanju drugima, o zabrani psovanja i štetnost bespotrebnog govora, ali i o prijateljstvu, sticanju znanja, poslušnosti prema majci. U jednom se trenutku pesnik Ibrahimu obraća rečima:

*Ibrahime terzija,
nemoj biti kadija,
mala tuđa avdžija.*²⁰⁷

²⁰⁶ Za transliteraciju ovog speva alhamijado pesnika Sulejmana Tabakovića autor ovog rada je koristio originalni rukopis koji poseduje u svojoj porodičnoj biblioteci.

²⁰⁷ Avdžija (tur.) = *lovac*.

Po rečima pesnika, kadije su ljudi koji dušu gube grabeći tuđu imovinu. Za donošenje presuda, po Tabakoviću, kadijama nisu osnov zakoni i propisi koji postoje, već neproverljive priče, pa pesnik savetuje Ibrahima da se nikada ne prepusti sudijskom poslu. Pesnik na ovaj način prikazuje loše stanje u društvu, polazeći naravno najpre od onih koji čine vlast. On govori o sudijama kao ljudima koji su spremni sve učiniti zarad imetka; kazivanje zaključuje stihom da će oni pojesti čak i imetak siročeta, što se prema islamskom učenju ubraja u najveće grehe.

*Dušu gube sve za mal,
oni jedu ko halal.*

*Izeli bi da je kal,
izedošje jetim²⁰⁸ mal.*

Po Muhamedu Hukoviću, zbog tako jasno izraženih kritika upućenih vlastima i sudskim činovnicima, ovaj spev „ostaje vredan dokument i ilustracija kritičkog stava muslimanskih intelektualaca prema devijacijama i zloupotrebama u političkom i upravnom aparatu Turske” (Huković 1986: 170).

Za Sulejmana Tabakovića, analizirajući njegove stihove, možemo reći da je primer narodnog prosvetitelja. On govori razumljivim narodnim jezikom, obraća se prvenstveno deci, ali preko njih i širim slojevima društva. Saveti koje upućuje imaju izrazito širok spektar poruka, od onih osnovnih verskih, o verovanju u jednog Boga i izvršavanju osnovnih islamskih propisa kako bi se zaštitio od pakla i mučenja na drugom svetu, do saveta o lepom vaspitanju i uzornom ponašanju u svakodnevnom životu. Ipak, osnovu svega čini verovanje u jednog Boga, pa molbu koju upućuje Bogu pesnik ukrašava najlepšim Božijim imenima. Zbog toga i Tabaković svoje delo *Ibrahim terzija* završava molbom Bogu za oprost greha, za poklon bez obzira na ljudske grehe, a Ibrahima savetuje da uvek svedoči Božije jedinstvo i svoje srce okiti ljubavlju prema Njemu.

*Ti poklanjaj, ja Hanan,²⁰⁹
naše grijehe, ja Menan,²¹⁰*

²⁰⁸ Jetim (tur.) = siroče.

²⁰⁹ Hanan (ar.) = Premilostivi, jedno od 99 Božijih imena.

*Vazda reci ilallah,
dertli srcom čini „ah”.*

Prema Alenu Kalajdziji, *Ibrahim terzija* se po svom sadržaju uklapa u korpus moralno-didaktičkih pesama, a u XIX veku je ovo bila tematika većine alhamijado pesama. „I pored toga što ove pjesme, nerijetko, ne predstavljaju izuzetan oblik umjetničkog književnog stvaralaštva, one su važne za izučavanje historije književnosti i historije literarnog jezika, kao i za druge humanističke discipline” (Kalajdzija 2007: 108).

Divan Sulejmana Tabakovića

Jedan od alhamijado pesnika koji je iza sebe ostavio pesme koje pored svoje književne vrednosti imaju i istorijsku, jer se iz njih može dosta saznati o vremenu nastanka tih pesama, je Sulejman Tabaković. Pored njegove poznate pesme *Kasida Ibrahim*, koju su neki prepisivači potpisivali kao autorsku, on je napisao još jednu pesmu, ili zbirku pesama, koja bi se mogla posmatrati sa više aspekata. Na prvom mestu ovo je versko-poučna pesma koja je, opisujući trenutno stanje u društvu, prepuna verskih saveta koji se upućuju radi popravljavanja tog stanja. Celokupan ovaj pesnički izraz nosi naslov *Ovo je na bosanskom nasihat Sulejmanov*. Stihovi u kojima Sulejman Tabaković opisuje društvene pojave, analizira ih, priželjkuje popravljavanje stanja, je zapravo zbirka kratkih pesama, ili *Divan Sulejmana Tabakovića*. I Ejup Mušović je naziva *zбирkom pesama*. „Ovog puta pažnju poklanjamo Sulejmanu Tabakoviću koji nam je ostavio divan – zbirku pesama iz 1853. godine s potpisom autora i navodima da je pravi Pazarac” (Mušović 1989: 84). Kako u stihovima ovih pesama autor iznosi društvene prilike, kritikuje ružne pojave, izražava neslaganje i ispoljava bunt, ovaj se pesnički izraz može svrstati u grupu *buntovnih alhamijado pesama*. Preko ovakvih pesama se može dosta saznati o stanju u društvu jer je ono bilo povod njihovog pisanja. Ove vrste pesama,

²¹⁰ Menan (ar.) = *Dobročinitelj, jedno od 99 božijih imena*.

buntovne pesme, u kojima se izražavao otvoreni otpor prema nepravdi koju je vlast činila svome narodu, pretežno su na našim prostorima nastale u periodu kraja XVIII i u XIX veku. Ona je dokaz da je u narodu uvek postojala svest, i da su učeni ljudi, ili pesnici, glasno iznosili taj narodni bunt. „Ova poezija, sa svim svojim manjkavostima, značajna nam je po probuđenoj svijesti koja se odvažno opire svakojakom zlu” (Huković 1997: 154).

Tabaković je živeo u zaista teško vreme, vreme u kome su do izražaja došle mnoge slabosti vladajućeg sistema, od onog lokalnog, na koje pesnik pretežno upućuje, do mnogo šireg. On kritikuje slabosti i nedostatke kod mesnih lokalnih upravnika i službenika, ali u svojim kritikama ide i do bliskih saradnika osmanskih sultana. Alhamijado pesnik ustaje protiv loših pojava, iskazuje svoj otpor, iznosi bunt. On sve to vidi, kritički reaguje na te pojave, savetuje, opominje. Njegova reč je katkad oštra i konkretna, ali je češće blaga i umerena. Ovaj *nasihat* i buntovni pesnički izraz omogućava nam „da prikažemo Sulejmana Tabakovića kao tumača i kritičara svoga vremena” (Mušović 1989:84).

Na mnogo mesta ova Tabakovićeve pesma, ili čitav *Divan*, nosi naslov prema prvom stihu pesme *Dobar zeman prokasa*, a pesma je prvi put objavljena u listu *Gajret* 1927. godine.²¹¹ U pesmi „*Dobar zeman prokasa*” pesnik se žali na tadašnje prilike kako javnog, tako i privatnog života po maniru alhamijado pjesnika: preuveličavanje pozitivnih karakteristika vremena koje odlazi i dramatična zabrinutost nad vremenom koje dolazi” (Huković 1986: 167). Alhamijado pesnici kritički se izražavaju, osuđuju nasilje onog vremena svog života, jer su živi svedoci, oni svojim očima vide kako se ljudi mogu izopačiti i kako ih i ona najmanja vlast može pokvariti. Oni zbog tih ružnih ljudskih pojava idu u prošlost koju ne poznaju, ili su je zbog protoka vremena zaboravili i opisuju je kao vreme pravde i boljeg života. Tabaković, kao i mnogi drugi alhamijado pesnici, prošla vremena predstavlja boljim, lepšim, pravednijim. Početni stihovi ove njegove pesme upravo nam prenose takav pesnički izraz i odnos prema prošlosti i sadašnjosti. Pesnik ne pravi nikakav uvod, ne priprema čitaoca za osude koje u pesmi iznosi, on nam direktno, već prvim stihom pesme prikazuje stvarnost nepravde, onako kako je on svojim očima vidi. Sve dobro prolazi, iza nas je, nestalo je. Dobro vreme je

²¹¹ Čokić, A. A.: „Dobar zeman prokasa”, *Gajret* (Sarajevo), XI (1927), br.12, str. 189-190.

prošlo, udoban život je otišao, a došlo je mučno vreme. Dolazi zulum, zlikovac se namnožio, nepravda se proširila.

„Dobar zeman prokasa,
mučan zeman dokasa,
zulum svijet opasa,
a jaramaz azdisa,
dobri turčin batisa,
zlikovac se nanoži,
te zulume pomoži,
dobrome se snemoži,
rahatluk sve odlazi,
mnogi zulum dolazi...” (Tabaković 1992: 13).

Sulejman Tabaković je, prema usmenim prenošenjima, svoj život provodio robujući Bogu i čineći dobra dela. Bio je verski obrazovan, što nam pored usmenih prenošenja može potvrditi i potpis na kraju jednog njegovog rukopisa „Mula Sulejman Tabaković” (Bećović 1992: 56).²¹² Ovo *mula* (ar. mawlā) je „titula koja se dodaje ispred imena čovjeka koji je učio vjerske škole” (Škaljić 1973: 472), ali je predstavljalo i titulu koju je sultan dodeljivao verskim licima, odnosno učenim ljudima kao odlikovanje. Ako je bio učen i ako je živio moralnim životom njegova se reč poštovala i on je imao potpuno pravo javno i glasno iznositi svoje mišljenje, opominjati, kritikovati, ne slagati se. On je svoj bunt i neslaganje iznosio i stihom. Ova pesma nastala je u XIX veku kada je snaga osmanskog društva brzo slabila, kada je počela vladati kriza, a islamski učenjaci su želeli sačuvati društveni moral od slabljenja i duhovne stagnacije. Pesnik otvoreno ukazuje na svaku ružnu pojavu u društvu, a na prvom mestu izraženu klasnu i materijalnu raslojenost. Siromašan čovek gotovo da nema mogućnosti da popravi svoj materijalni položaj, nego se čak nema kome ni požaliti na svoje teško stanje.

„Sirotinju svako gazi,
zenginome hatar pazi.
Siromahu muka svakat,
mesta neima đe će plakat,

²¹² Radi se o prepisu rukopisa koji je pronađen u biblioteci JAZU u Zagrebu.

veli mu se: nemoj lagat” (Tabaković 1992: 14).

Međutim i neki koji su sebe nazivali ulemom, po Tabakoviću su zapostavili islam i moralno vladanje. Kako kompletno pesničko delo Sulejmana Tabakovića prožima islamski duh tako on primećuje sva dešavanja u društvu koja se sa tim duhom kose. On pre svih proziva one učene ljude, ulemu, verska lica koja se ne pridržavaju religijskih moralnih normi već iznad njih stavljaju svoje materijalne interese.

„Mlogi nose saruke,²¹³

što him dođe do ruke,
ne sramu se od bruke.

Šta him hote saruci,
tuđe hote ka vuci,
taki jesu neki turci.

[...]

Neka neka uleme,
dosta bruke goleme,
koja neima amele.²¹⁴

Grijehe znadu i sevap,²¹⁵
sve se grabu za ćevap,
a gledaju u ćitab.²¹⁶

[...]

Turska deca ne uču,
a hodže se ne muču,
na kapiju sve čuču” (Tabaković 1992: 15-17).

Pored verskih lica i učenih ljudi, Tabakovićevo nezadovoljstvo se ogleda u glasnom i otvorenom kritikovanju sudija koji ne sude po Božijim zakonima već uzimaju poklone, odnosno mito.

²¹³ Saruk (tur.) = *zavoj oko kape, čalma*.

²¹⁴ Amel (ar.) = *posao, rad, postupak*.

²¹⁵ Sevab (ar.) = *dobro delo koje zaslužuje božiju nagradu*.

²¹⁶ Ćitab (ar.) = *knjiga, zakon, knjiga koja sadrži verska učenja i propise*.

„Sada neima kadija,
koi neće hedija,
dok ne dođe Mehdija” (Tabaković 1992: 16).

Pesnik komentariše mnoge negativne pojave u društvu. Velike su razlike u materijalnim mogućnostima ljudi, i dok jedni oskudevaju u osnovnim životnim potrebama, drugi uživaju u bogatsvu do kojeg su na nedozvoljen način došli, zaboravljajući i zapostavljajući izvršavanje osnovnih islamskih propisa.

„Maldarima mila para,
veći tamah sve otvara,
dunjavija sviju vara.
Svi miluju dunjaviju,
od fukare pare kriju,
te him idu u miriju.
Ne harči hi u hajrat,
eksik daju u zekat,
sami sebi lomu vrat.
Silom idu na salat,
te klanjaju ka zinat,
sve misleći tidžaret” (Tabaković 1992: 17-18).

U društvu je nestalo srama, a privikava se na grešenje i činjenje loših dela. Došlo je vreme da pesnik nema koga da pohvali, jer su moralne norme ponašanja pale na nisku lestvicu.

„Sad se svijet pomamio,
Te sramote sve otkrio,
Na grehote nakrivio.
Sad neimamo koga falit,
Kad se hoće svud uvalit,
Kako ću ga ja pofalit” (Tabaković 1992: 23-24).

Pesnik iznosi sve ove probleme koji su se javili u društvu. On polaže nadu na novog osmanskog sultana koji je došao, ali je nada bila uzaludna i malo je bilo radosti. A teško vreme, prema pesniku, dolazi i za islam, odnosno tursku veru kako je pesnik naziva.

„Sultan Medžid car je bio,
Sultan Aziz po njim sio,
Da bil turke veselio.
Malo nama bi radosti,
No da vidiš sad pakosti,
Turskoj veri sad žalosti” (Tabaković 1992: 29).

Iako Tabaković u svom *Divanu* iznosi brojne probleme sa kojima se suočava društvo, on i daje nadu, jer ona uvek postoji, a naš glavni zadatak u životu je da se pripremimo za budući svet. On stalno upućuje, daje savete. Njegovi saveti i u ovom delu se kreću od ponašanja u svakodnevnom životu, do uputa za bolji život na budućem svetu.

„Ovo piso Sulejman,
razaber se ti insan,
od gafleta nedozvan.
Ti ne gradi sve isjan,
stani Bogu na divan,
danji noću čini aman.

[...]

Da klanjamo mi namaz,
da učini rahmet nas.
Da učimo mi Musaf,
da dođemo na insaf,
da nijesmo u israf.
Da gledamo u ćitab,
kad dođemo na hisab,
kako ćemo dat dževap” (Tabaković 1992: 20-21).

Tabaković je o Novom Pazaru pevao onako kako ga je on na svoj način doživeo. O njemu piše prema dešavanjima iz svakodnevnog života. Kroz opise stanja društva on

prikazuje i Novi Pazar, posebno na moralnom i duhovnom planu. Novi Pazar je bio grad blistave prošlosti, a postao je grad neznanja, grad neizvršavanja verskih obaveza, nepoštovanja učenjaka, laži i korupcije.

„Šeher bio ovaj Pazar,
a danas je veliki bizar” (Tabaković 1992: 14).

Sulejman Tabaković negde po sredini *Divana* autorizuje svoju pesmu stihovima:

„Ovo piso Sulejman,
razaber se ti insan,
od gafleta²¹⁷ nedozvan” (Tabaković 1992: 20).

U završnom delu *Divana*, on daje neke osnovne podatke sebi, o razlozima pisanja *Divana*, o mestu i vremenu njegovog nastanka. Ovu uobičajenu praksu alhamijado pesnika je ispoštovao i Sulejman Tabaković.

„Ovaj ćatib²¹⁸ što je bio,
u Pazar se baš rodio,
od derta je sve zborio,
što se svijet iskrivio.

Kad sam ovo telifio,
i tarih je ovo bio,
1278. hidžretska”²¹⁹ (Tabaković 1992: 29).

Sulejman Tabaković je živeo u jednom teškom i dramatičnom vremenu. On je kao reprezent alhamijado književnosti u tom vremenu „izraženog mentalnog i duhovnog meteža, u svojim stihovima, u svojevrsnom žalu za prošlim, sumornom, pesimističkom iscrtavanju stvarnosti predimenzionirao pozitivne vrijednosti bliske prošlosti i vremena koje je neumitno prošlo, iskazujući kao obrazovan i talentiran pjesnik nemirenje sa postojećim i nezadovoljstvo i brigu za budućnosti i neizvjesnosti koje su se naslućivale” (Bandžović 1992: 5-6). Kao čovek koji je imao versko znanje, ali kojem nije falilo ni

²¹⁷ Gaflet (tur.) = *nemar, indolencija*.

²¹⁸ Ćatib (ar.) = *pisar*.

²¹⁹ Hidžretska 1278. odgovara 1853. godini n. e.

znanja iz ovosvetskih nauka, nije se mirio sa činjenicom da društvo propada i ide silaznom linijom. On je u *Divanu* glasno iznosio probleme koji su se rasprostranili u zajednici, od onih najmanjih, lokalnih, preko većih, do globalnih problema i nevolja društva. A kao čovek od nauke i morala njegove su kritike najviše usmerene prema njemu najbližim ljudima, prema Novom Pazaru, prema njegovoj sredini.

Ilahija, pobožna pesma

Sve pesme koje su ispevane u znak veličanja Alaha (ar. Al-lāh), u znak slave i sećanja na Njega, možemo nazvati zajedničkim imenom *ilahije*. Ove su pesme ispevane sa ciljem da se čovek približi Alahu i zadobije njegovu milost. Kroz istoriju je među muslimanskim pesnicima uvek postojala želja da napišu najlepšu pesmu u slavu Alaha, dostojnu Božije veličine, ali je istovremeno postojala bojazan kako rečima tu veličinu iskazati i potvrditi kur'anske reči „Tebe, Allaha, Gospodara svetova hvalimo” (Kur'an I: 1), odnosno kako svojim pesničkim umećem odgovoriti na poziv „Zato hvali ime Gospodara svoga Veličanstvenog” (Kur'an LVI: 96). Muhamed Huković kaže da su ove vrste pesama najčešće nastajale u osami, kada je pesnik želeo da nahrani svoju dušu. „One su žive i danas i prijemčive su savremenom čitaocu i slušaocu, pošto je ljubav za Jedinoga svevremeno ljudsko svojstvo” (Huković 1996: 58). Gotovo sve pesme alhamijado poezije na našem jeziku vremenom su poprimile verski karakter. „Većina tih radova – što je potpuno i razumljivo – religioznog je karaktera, jer je religija predstavljala njihov životni parametar, izvor spoznaje i istine iz kojeg su crpili svoju moralnu, životnu i stvaralačku snagu” (Kadić 1980: 6). To su pesme kojima se savetuje, kojima se daju uputstva o moralnom načinu života, pesme o verskim obavezama, o njihovom izvršavanju, o životu u skladu sa islamskim propisima kako bi se postiglo Božije zadovoljstvo na ovom i Raj kao nagrada na drugom svetu. Međutim, mnogi naši pesnici toga vremena su najlepše pobožne pesme napisali na orijentalnim jezicima, ipak, iako je književni rad naših književnika bio mnogo skromniji na maternjem jeziku, neke su se pesme izdvojile svojim sadržajem i veličinom iskazanih stihova nadmašile ostale.

Dve pesme ove vrste, na srpskom jeziku, napisao je Muhamed Hevajja Uskufija „nesumnjivo najveći pjesnik alhamijado književnosti” (Huković 1986: 89). Jedna nosi naslov *Ilahija* ili *Molimo se Tebi, Bože*, prema prvom stihu pesme, a za drugu bi se pre moglo reći da je *nasihat*, poučna pesma, ali zbog svoje sadržine smo je uvrstili u verske, pobožne pesme, a nosi naslov *Poziv na veru*. Obe ove pesme u rukopisima, u nastavku naslova, imaju dodatak *na srpskom jeziku*, pa prva nosi naslov *Ilahija na srpskom jeziku*, a druga *Poziv na veru na srpskom jeziku*. „U turskim naslovima rukopisa dviju pjesama Muhameda Hevajije *Ilahi bezebani srb* (Ilahija na srpskom jeziku) i *Beray daveti iman bezebani srb* (Poziv na vjeru na srpskom jeziku), koje su objavili Kemura i Ćorović, nalazi se, međutim, naziv ‘na srpskom jeziku’ (bezebani srb)” – (Rizvić 1997: 20). Rizvić izražava sumnju da naslov potiče od Hevajije, i smatra da je to kasnija, tuđa intervencija iznad teksta ovih pesama, da naslov potiče od ruke prepisivača, a ne autora, jer je on svoj jezik u rečniku nazvao bosanskim, ili je „možda zavičajna inercija samog prepisivača koji je mogao biti porijeklom iz Srbije, ili je možda bio stranac, Turčin, koji je brkao regionalne nazive jezika” (Rizvić 1997: 20). Međutim, prema rečima Psunjskog „pesnik i književnik Muhamed Hevajji Uskjufi, ostavio je početkom 17. veka iza sebe između ostalog i ciklus pobožnih pesama zaista pisanih arapskim pismom, ali srpskim a ne hrvatskim jezikom, jer pisac tim pesmama daje sam naslov ‘Ilahije na srpskom jeziku’ i ‘Poziv na vjeru na srpskom jeziku’. (‘Ilahi be zebani srb’ i ‘Beran daveti iman be zebani srb’). (Povelja Matije Ninoslava strana 69)” – (Psunjski 1944: 87). Rukopisi ovih pesama su se čuvali u Orijentalnom institutu u Sarajevu, ali na žalost, danas nemamo sačuvane primerke ovih rukopisa. Mi ćemo svakako obe pesme predstaviti u ovom radu.

- *Ilahija (na srpskom jeziku)*

Veoma poznata alhamijado pesma koju je napisao Muhamed Hevajji Uskufi je *Ilahija*, kojoj u prepisu stoji: *na srpskom jeziku*. Ovaj pesnik se zasigurno može uvrstiti u najplodonosnije i najtalentovanije alhamijado pesnike našeg govornog područja. *Ilahije* su pobožne pesme, a ova ujedno predstavlja i molbu koju pesnik upućuju Bogu *Ukaži*,

smili se nami, u značenju: *ukazi nam na pogreške, pokaži nam pravi put i smiluj nam se*. Ovo *ukazi* može imati značenje i molbu Bogu da se pokaže, da se otkrije, jer je vrhunac Božije milosti sastanak sa Njim. On za taj sastanak upućuje molbu da nas ne muči rastankom i obraduje sastankom, susretom. Pjesma ima dvadeset stihova podeljenih u pet strofa. Ona započinje molbom i rečima.

Molimo se Tebi, Bože:

ukazi, smili se nami!

Lik ištemo sebi, Bože,

ukazi, smili se nami!

Kako je ova pobožna pjesma prilično kratka predstavljemo je celokupnu u ovom radu. A kao i ostale, i ovu pesmu u poslednjoj strofi pesnik autorizuje.

U ruci nam – nije ništa,

već molidba jedna isto,

omiluj nas lipo, čisto,

ukazi, smili se nami!

Ne muči nas Ti rastankom,

oveseli srca sastankom,

i javi nam još i sankom,

ukazi, smili se nami!

Za Tobom srce nam tuži,

milostim uvezav uži,

ne odbijaj i ne ruži,

ukazi, smili se nami!

Život odhodi dan po dan,

ne zaborav', Bože jedan,

moli ti se Hevo jedan:

Ukazi, smili se nami!

„Ova ilahija spada u grupu pjesama kojima se utiče na razvijanje emotivnih doživljaja, te na približavanje Bogu putem osjećajne komponente ljudske ličnosti” (Huković 1986: 85). Sve pesme Muhameda Hevajje Uskufije imaju veoma mali broj turcizama što potvrđuje i Abdurahman Nametak. „Dosta karakteristično za njegove pjesme je upadno mali broj turcizama sa nešto većim brojem arhaizama i njegovih vlastitih neologizama” (Nametak 1981: 21). Ovu konstataciju potvrđuje i Isaković, naglašavajući da je jezik Hevajjinih pesama veoma čist i da je gotovo bez turcizama. Napisane su ikavskim govorom, a retke su reči koje su napisane ekavski ili ijekavski „a i to su sigurno iz pera prepisivača” (Isaković 1972: 255).

- *Poziv na veru (na srpskom jeziku)*

Još jedna pesma koja je obeležila alhamijdao književnost na srpskom jeziku, i uopšte alhamijado književnost na našem prostoru je *Poziv na veru* pesnika Muhameda Hevajje Uskufije. Mehmed Handžić ističe da su tri pesme ovog alhamijado pesnika veoma poznate. „Između pjesama na našem jeziku naročito se ističu: Ilahija na srpskom jeziku, Poziv na vjeru na srpskom jeziku i Savjet ženama” (Handžić 1933: 88). Ipak pesma koja je i u pesničkom i u sadržajnom izrazu daleko ispred ostalih je njegova pesma *Poziv na veru* (Kemura – Ćorović 1912: 3-6). Za *Ilahiju* Muhameda Uskufija možemo reći da je pobožna pesma koja je upućena prvenstveno muslimanima, međutim pesma *Poziv na veru* je pesma verske sadržine, pobožna pesma, koja je prvenstveno upućena nemuslimanima. Takođe, možemo je odrediti i kao misionarsku pesmu koja uverava, savetuje i daje upute. Ova pesma ima sto stihova podeljenih u dvadest pet strofa. Svaka strofa se završava stihom *Hod'te nami vi na viru*.

„Ja, kavuri, vami velju:
hod'te nami vi na viru!
Po neviri što se kolju,
hod'te nami vi na viru!

Nismo vami mi zlotvori,
Bog nas jedan jer satvori,
bud'te Bogu bogodvori,
hod'te nami vi na viru" (Nametak 1981: 121).

Posebno je karakteristično da pesnik ovaj stih nije napisao u obliku *Hod'te nami vi u viru*, odnosno što hrišćane i ostale nemuslimane pesnik nije pozvao *u veru već na veru*. Istraživači imaju različita tumačenja u vezi sa misaonom sadržinom ove pesme. Ozbiljni poznavaooci alhamijado književnosti smatraju da je ovim stihom, odnosno ovom pesmom, Muhamed Hevajja Uskufija uputio poziv hrišćanima da prihvate islam i da se na taj način ostvari jedinstvo i prestanu međuverški sukobi, dok drugi istraživači i takođe ozbiljni poznavaooci alhamijado književnosti smatraju da je ustvari Uskufija uputio poziv na veru, odnosno na verovanje, na saradnju, na poštovanje, na zajednički život u miru i toleranciji.

Muhsin Rizvić, jedan od dobrih poznavalaca alhamijado poezije, misli da je Hevajja uputio poziv hrišćanima da prihvate islam. „Hevajjin poziv na vjeru, iz kojeg su dugo vremena navođeni stihovi kao primjer isticanja nadreligijskog narodnog jedinstva istog bosanskog zavičajnog porijekla, pružanje ruke pomirnice hrišćanskim saplemenicima, te vjerske snošljivosti, predstvalja, u stvari, pjesmu u kojoj Hevajji poziva nemuslimane da prime islam, želeći i tom zaslugom za širenje vjere da spase svoju dušu" (Rizvić 1973: 31-32). Rizvić dalje daje tumačenje da zajedničko poreklo koje Uskufi naglašava jeste učenje svih monoteističkih religija, odnosno religija Knjige, da su svi ljudi na ovom svetu postali od istog oca i iste majke, Adama i Eve. Karakteristično je da je Muhsin Rizvić, kada je branio svoj doktorski rad, govorio potpuno suprotno, promenio je svoj stav po ovom pitanju, i potpuno je zastupao mišljenje da ova pesma predstavlja poziv na verovanje, slogu i zajednički život „i to kategorički i jakim argumentima obrazložio" (Huković 1986: 90). I Alija Nametak smatra da je Uskufi uputio poziv za prelazak na islam tvrdeći da ovi stihovi ne predstavljaju poziv na toleranciju i zajednički život „nego naprotiv, nakon svaka tri stiha u kojim bi Hevajji htio pokazati da je sve ludost što nije islam veli: *Hod'te nami vi na viru!* Hodi na viru nije ono čemu mi sada kažemo 'na

vjeru', na poštnu riječ. To je poziv na vjeru, a ta vjera u koju Hevaji poziva jeste islam" (Nametak 1968: 238).

Abdurahman Nametak u svojoj *Hrestomatiji* kaže da pesma „*Poziv na vjeru*, koju objavljujemo, oprečno je tumačena ili kao poziv 'u vjeru islam' ili kao poziv 'na vjeru' tj. na časnu riječ, besu, što i jeste njena osnovna ideja" i nastavlja da bez obzira na to što se kroz neke stihove pesme nazire ideja o pozivu „u veru" ova pesma predstavlja „prvi primjer poziva na toleranciju da se živi u bratskoj slozi bez razlike na vjeru" (Nametak 1981: 125). Po Abdurahmanu Nametku ta ideja je glavna vrednost ove pesme. Hamza Humo takode govori o velikom značaju ove pesme i ukazuje na pomirljivost koju pesnik ovom pesmom zastupa. U to vrijeme gotovo niko nije govorio o toleranciji. „Naročito kod njega treba spomenuti vjersku toleranciju na što u njegovo doba nije niko pomišljao i izričitu svijest o njegovom nacionalnom porijeklu i nacionalnoj zajednici svih triju vjera" (Humo 1928: 15). Svi, kada komentarišu ovu pesmu, govore o značenju predloga „na" i na osnovu njega donose svoje zaključke i smislu Hevainog kazivanja stihova. Međutim, potrebno je sadržajnije sagledati kompletnu pesmu i njeno celovito značenje. Ako se pesma tako sagleda možemo slobodno zaključiti da je Hevaija uputio poziv na verovanje, toleranciju, suživot. I Muhamed Huković daje sličan zaključak. On kaže da „ako je pjesnik pozivao na promjenu vjerske pripadnosti, tj. prelazak sa kršćanstva na islam, uz ovaj glagol, u ovako konstruiranoj rečenici, očekivali bismo prije prijedlog 'u', a ima puno osnove pretpostaviti da bi pjesnik u tom slučaju upotrijebio i neki drugi glagol koji bi tražio iza sebe samo prijedlog 'na' (preći, obratiti se)" – (Huković 1986: 91). Huković dalje navodi da ova pesma zaista predstavlja poziv na poverenje, na poštenje, a nikako ne poziva na promenu verske pripadnosti.

Smail Balić nedvosmisleno ističe da je ova pesma poziv na verovanje, jer se po njemu reč 'vera' (ar. *īmān*) u vreme kada je živeo Hevaija, upotrebljavala u značenju 'časne reči', a u tom smislu je navodi i Evlija Čelebija (Balić 1973: 107).

Pesnik dalje navodi da ostavimo međusobna ubijanja i porobljavanja, da ostavimo rušenje domova, međusobno nepoverenje, jer smo svi postali od jednog oca i jedne majke i na ovaj način jasno poziva na toleranciju i zajednički život.

„Je li slika bit se, robit,
po neviri sići, morit,
jedno drugom kuće orit?

Hod'te nami vi na viru!

[...]

Otac jedan, jedna mati,
prvo bi nam valja znati,
jer ćemo se paski klati,
hod'te nami vi na viru!

[...]

Dosta se je zla činilo,
paski klalo i svinjilo,
i bezumno još kinjilo
hod'te nami vi na viru” (Nametak 1981: 121-124).

I poslednje strofe, koje se po smislu i sadržaju malo razlikuju od ostalih, završavaju se stihom „hod'te nami vi na viru”. U njima Uskufija, na osnovu svega izrečenog u pesmi, daje jedinstven zaključak kao potvrdu stihu koji je ponavljao na kraju svake strofe. On kaže da je ova pesma, nakon što je u njoj predstavljeno do čega nas vodi razjedinjenost, međusobno nepoverenje i verska netolerancija, dala rešenje, odnosno „pamet” da se samo u poverenju, bratskoj slozi i suživotu možemo izbaviti pakla, biti nagrađeni rajem, a na ovom svetu živeti životom dostojnim čoveka. Karakteristično za Muhameda Uskufija je da u završnim stihovima autorizuje svaku svoju pesmu. U pesmi *Poziv na veru* Hevaija je pored svog imena napisao vreme i mesto njenog nastanka.

„Valja viru opraviti,
od pakla se izbaviti,
duše raju sve zaviti,
hod'te nami vi na viru!

[...]

Kad hiljada i šedeset,
i još jedan god bi uzet,²²⁰
pismo ovo dade pamet:
hod'te nami vi na viru!

Dobrinjatin Doljnu Solan,²²¹
radi Hevaji je viran,
pomoć čini, Bože jedan!
Hod'te nami vi na viru" (Nametak 1981: 124-125).

²²⁰ U ova dva stiha je navedena godina nastanka pesme, to je 1061. godina po hidžretnom kalendaru što odgovara 1650/1651. godini n. e.

²²¹ Dobrinja kod Donje Tuzle je rodno mesto Muhameda Hevaije Uskufije.

VI Prozni alhamijado tekstovi na tlu Srbije

Pored poezije, na tlu Srbije su se pisali i prozni alhamijado tekstovi. Većina ovih tekstova je verske sadržine, a ogleda se kroz poučna predavanja, najverovatnije verskih lica, ali i na, što je posebno zanimljivo i karakteristično za jednu vrstu književnog pisanja, prevode kur'anskog teksta gde je i kur'anski tekst i prevod napisan istim arapskim pismom, ali na dva različita jezika. Analizom do sada pronađenih rukopisnih alhamijado prozних tekstova, došli smo do zaključka da obrađuju različite teme i pitanja ljudskog života. Njihovu podelu na žanrove je veoma teško izvršiti jer je islamska dogma osnova svih prozних alhamijado tekstova. U većini tekstova su citirani kur'anski ajeti ili hadisi poslanika Muhameda koji se nakon toga pojašnjavaju. Na taj način se i ovi rukopisi mogu svrstati u grupu didaktičko-poučnih tekstova alhamijado književnosti. Prema Abdurahmanu Nametku „početak prozne alhamijado književnosti pada znatno kasnije od poezije” (Nametak 1981: 35), ali ni to sa potpunom sigurnošću ne možemo tvrditi jer postoje primeri prozних alhamijado tekstova koji datiraju iz XV veka. Možemo međutim tvrditi da su se oni pisali i nakon prestanka pisanja alhamijado poezije, do polovine XX veka, a i kasnije u veoma retkim slučajevim. U ovom radu će biti predstavljen verovatno prvi pisani prozni alhamijado tekst, kao i najverovatnije poslednji prozni alhamijado sastav. Gotovo svi ovi tekstovi su bez oznake autora ili prepisivača, pa se samo može nagađati ko ih je pisao. Međutim, za jedan broj možemo sa sigurnošću konstatovati da je nastao dosta kasno, u drugoj polovini XX veka i da ih je napisao Abdulah Kačapor, imam jedne od novopazarskih centralnih džamija. Za neke se pretpostavlja da su dela poznatog alhamijado pesnika Nazifa Šuševića, ali nismo uspeli pronaći dokaz za to. Prema kazivanju starijih sugrađana, većina imama novopazarskih džamija, kao i druga verska lica, u prvoj polovini i sredinom XX veka su koristili isključivo arapsko pismo, odnosno arebicu, a tek su verski službenici iz druge polovine XX veka počeli upotrebljavati ćirilčno i latinično pismo.²²² Neki rukopisi su

²²² Hafiz Abdulah Kačapor je bio imam Hajrudin džamije u Novom Pazaru. Pouzdano se zna da je pri pisanju na našem jeziku koristio isključivo arebicu. Rođen je 1903. a umro 13. decembra 1993. godine u Novom Pazaru. Iza njega je ostalo dosta rukopisa pisanih arebicom.

dosta stariji, što se može uočiti na osnovu papira, kao i na osnovu izbledelosti mastila kojim su pisani. I ako su prozni alhamijado tekstovi daleko slabije književne vrednosti od poezije, oni ipak imaju svoje mesto u proučavanju jezika, istorije, kulture, ali su i svedočanstvo postojanja obrazovanih ljudi koji su prevodili sa arapskog, persijskog i turskog jezika.

Mnogi prozni alhamijado tekstovi su kratke beleške ili podsetnici, pa se može pretpostaviti da su i njihovi autori bili verski službenici kojima su ove beleške koristile za verska predavanja (propovedi) koje su održavali u džamijama ili na verskim svečanostima.

Pored ovih prozних tekstova, od posebnog značaja za srpski jezik, kao i za alhamijado književnost na srpskom jeziku uopšte, su i dva četvororojezična rečnika koja se čuvaju u biblioteci džamije Sulejmanije u Istanbulu.

Arapsko-persijsko-grčko-srpski rečnik

Težnja ljudi da upoznaju tuđu kulturu i običaje, kao i stalna težnja da uspostavljađu međusobnu komunikaciju, izaziva potrebu za učenjem stranih jezika, što je opet nekima dalo ideju da sastavljaju rečnike čime bi olakšali učenje tih stranih jezika. Za pisanje rečnika nekada nisu postojali nikakvi standardi, već su to bili katkad obostrano prevedene reči, sa jednog jezika na drugi i obrnuto, nekada pojašnjavane sa strana, ali i ispisivani prevodi ispod reči ili kratkih rečenica. Jedan od poznatijih rečnika koji pripada alhamijado literaturi je svakako rečnik *Potur šahidija*, Muhameda Hevajje Uskufije. Ovaj rečnik je nastao 1631. godine i o njemu smo ukratko već govorili u ovom radu. Pored njega, dosta kasnije otkriveni, ali mnogo ranije sastavljeni su rečnici koji se čuvaju u biblioteci džamije Sulejmanije u Istanbulu, a do 1969. godine čuvali su se u biblioteci muzeja Aja Sofija. To su dva četvororojezična rečnika u kojima je jedan od jezika i srpski. U svom kratkom članku Olga Zirojević kaže da ova dva rečnika predstavljaju pravo blago koje se čuva u biblioteci. Zirojević ove rečnike naziva

udžbenicima konverzacije, te konstatuje da je gotovo neočekivano da se ovakvi rukopisi napišu u XV veku. „Arapsko-persijsko-grčko-srpski udžbenik konverzacije, ko bi očekivao da takva knjiga bude napisana u 15. veku” (Zirojević 2011). Ahmed Džaferoglu (tur. Caferoğlu) je prvi skrenuo pažnju na ovaj rečnik i u svom kraćem radu koji je objavio 1936. godine kaže: „U ovom malom članku pokušaću da opišem rukopis koji niko do sada nije pomenuo, a može imati značaja za srpski jezik” (Džaferoglu 1936: 185). On u kratkim crtama samo na nekoliko pisanih strana predstavlja ovaj rečnik i konstatuje da on može biti od velikog značaja za proučavanje istorije srpskog jezika. „Ovaj zanimljivi rukopis iz Aja Sofije ustvari je rečnik pisan arapskim pismom na četiri jezika od kojih je jedan srpski. Iako nema naznaka o autoru i vremenu knjige, veoma lako postaje jasno, a sudeći po papiru, rukopisu i oznakama na njemu da je u pitanju jedan od najstarijih spomenika srpskog jezika koji je pisan na arapskom sa ciljem da se Turcima u ono vreme olakša učenje ovih jezika” (Džaferoglu 1936: 185). Na naslovnoj strani rečnika koji se čuva pod brojem 4749 stoji: „Luġati fārisī ‘arabī rūmī we srfi” što bi u prevodu značilo „Persijsko-arapsko-grčko-srpski rečnik”, a ispod ovog naslova je podnaslov „Luġati alsinā’i arb‘a” dok je kod rečnika pod brojem 4750 „Luġati ‘arabī we luġati fārisī we luġati rūmī we luġati srfi” što bi se prevело kao „Rečnik arapski i rečnik persijski i rečnik grčki i rečnik srpski”. Ispod naslova je kod oba rečnika u pet redova ispisan tekst na arapskom jeziku koji u prevodu znači: „Ovaj veličanstveni primerak zaveštao je naš najveći sultan, sultanski sin, sultan gazi Mahmud Han i to kao šerijatski vakuf za one koji će ga čitati, proučavati, učiti i ispitivati. Neka mu Tvorac Večni podari obilatu sreću. Napisa siromah princ Ahmed, čuvar vakufa Meke i Medine. Neka im obojici Bog oprosti” (Rečnik 4749 i 4750 XV: 1).²²³ O ovim rečnicima dosta opširno, u nekoliko navrata, pisao je Verner Lefeldt, predstavio ih, analizirao i istakao njihov značaj za proučavanje istorije srpskog jezika. Najznačajniji i najopširniji prikaz rečnika Lefeldt je objavio 1989. godine.²²⁴

²²³ Kod citiranja iz rečnika umesto prezimena autora naveli smo naslov knjige jer je autor nepoznat, a umesto godine izdanja naveli smo vek sastavljanja, odnosno izdanja rečnika, jer je i godina sastavljanja ovih rečnika nepoznata.

²²⁴ Berger, T. and Lefeldt, W.: *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte: ein arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache*, Köln, 1989.

Iako imaju gotovo identičan tekst, rečnik pod brojem 4749 ima 104 strane osnovnog teksta, a u dodatku ima još 92 strane teksta različitog sadržaja koji nema prevod na srpski jezik. Rečnik pod brojem 4750 ima samo osnovni tekst na 125 strana.

Strane su paginirane, ali je kod oba rečnika paginirana svaka druga strana, pa je broj strana duplo veći od broja koji je upisan na poslednjoj strani rečnika. Ovo nas upućuje na zaključak da je paginacija izvršena kasnije, najverovatnije prilikom bibliotečke obrade jer su dve strane rečnika obeležene jednim brojem.

Na jednoj strani rečnika nalazi se šesnaest redova, po četiri reda na svakom jeziku. Crnim mastilom i dosta krupnijim slovima od ostalih ispisan je najpre red teksta na arapskom jeziku. Ispod je prevod na persijski jezik ispisan crvenim mastilom, zatim grčki tekst zelenim i srpski narandžastim mastilom. S obzirom na to da se sa sigurnošću može reći da su oba rečnika nastala na dvoru u Istanbulu, zanimljivo je da nema uporednog teksta na turskom jeziku. Međutim „intelektualna elita je gotovo bez izuzetka poznavala i druga dva istočna jezika – arapski i persijski” (Marinković 2010: 282). Putanec čak smatra da je najpre sastavljen dvojezični arapsko-persijski rečnik, a da je kasnijim osvajanjem Balkana dodat još grčki, a zatim i srpski jezik. „Dakle možemo zaključiti da je ovakva četvorjezična redakcija Lugata nastala tek iza 1453. (osvojenje slavenskog dijela Balkana i pad Grčke), a to se slaže i sa postavkama A. Caferoglua, pa i Lehfeltda, da je ova knjiga prvobitno služila za učenje Mehmedu Osvajaču (1451–1481)” – (Putanec 1990: 239). Kada su dve varijante srpskog jezika u pitanju, može se izvesti zaključak da je prvo sastavljen rečnik čija je srpska varijanta ispisana ekavicom, odnosno *Rečnik 4750*, a zatim, osvajanjem Bosne, a nakon nje i Hercegovine 1482. godine, nastala je ijekavska varijanta odnosno *Rečnik 4749*. Nakon osvajanja Balkana ojačao je uticaj Grka i Srba u Osmanskoj državi. „Turci Osmanlije su osećali poštovanje prema nadmoćnoj kulturi osvojenih naroda. [...] Osmanski sultani učili su strane jezike, među kojima su bili arapski, persijski, grčki pa i srpski jezik” (Marinković 2010: 282).

Ako uporedimo srpski jezik ova dva rečnika dolazimo do konstatacije da je *Rečnik 4750* rukopisno ostvarenje, a da je *Rečnik 4749* njegov prepis, jer je arapski tekst kod oba rečnika identičan, a u prevodima na srpski jezik postoje izvesne razlike. Pored toga što

je izvršena delimična ijekavizacija primetno je da je jezik u *Rečniku 4749* malo bliži današnjem srpskom jeziku i lakše se može razumeti.

Obe ove knjige su rečnici, tako su i naslovljene, ali bismo ih mogli nazvati i knjigama konverzacije, odnosno konverzacijskim priručnicima jer sadrže kratke rečenice u formi razgovora, pitanja i odgovora, o svim temama iz različitih sfera ljudskog života. Tekst počinje zahvalom Bogu, nastavlja uvođenjem u tekst i sadržaj knjige u kom se komunikacija odvija najčešće preko kratkih i jasnih rečenica. Teme kojima se rečnik bavi su dosta raznolike, od Boga, čoveka, preko trgovine, škole, pisanja, jela, porodice, Kur'ana, verskih obreda, sticanja znanja i slično. I pored toga što je u osnovi ovo knjiga konverzacije, ili konverzacijski rečnik, u jednom delu, na tri strane, prevode se doslovno reči sa arapskog na ostala tri jezika. I ovaj deo knjige je uklopljen u konverzaciju dve osobe gde jedna diktira, a druga piše reči po diktatu. Na strani 16a u *Rečniku 4750* dve reči nisu prevedene na srpski jezik. Na strani 40a takođe nije preveden ceo jedan red *Rečnika*, dok na 60a strani uopšte ne postoji prevod na srpski jezik. Ne može se reći da je ovo namerno izostavljeno, jer se ne radi ni o kakvom specifičnom delu za koji bi se moglo reći da nije za prevođenje.

U nastavku ćemo, radi što potpunijeg sagledavanja oba primerka rečnika, uporedo postavljati transliterirane tekstove oba rečnika (4749 i 4750) i njihove faksimile,²²⁵ i bukvalan prevod teksta sa arapskog na današnji srpski jezik. Kako su po dve strane pri paginaciji obeležene jednim brojem, strane teksta ćemo označavati sa *a* i *b*.

²²⁵ Transliteraciju oba rečnika autor ovog rada je uradio na osnovu njihovih digitalizovanih snimaka koji su u toj formi dostupni korisnicima biblioteke džamije Sulejmanije.

Slika 11. Strana 2a rukopisnog *Rečnika 4750*.

„Sa imenom Božijem poklanjajemi milostiv,
 slava Bogu Gospodu svetom,
 i blagoslovljanije na Proroka jeho
 Muhameda i na čeljati jeho čistih vse.

Slika 12. Strana 2b rukopisnog Rečnika 4750.

Reče tvorac ovaj knjige:
 'Rečne u rabotanu takoj, koja se otvaranim
 jezici počenicom, razumej onoj
 i jer rabotaj š nim i sabludaj toj, bit ćeš razborit š nim,

Slika 13. Strana 3a rukopisnog Rečnika 4750.

ako volja Gospod Višni.' Dođi, što govoriš?

Govorim tebe nešto. Koje nešto govoriš mene?

Govorim tebe nešto da se raduješ. Nemoj govorit mene

nešto, jere ja ne ištem da govoriš mene,

Slika 14. Strana 3b rukopisnog Rečnika 4750.

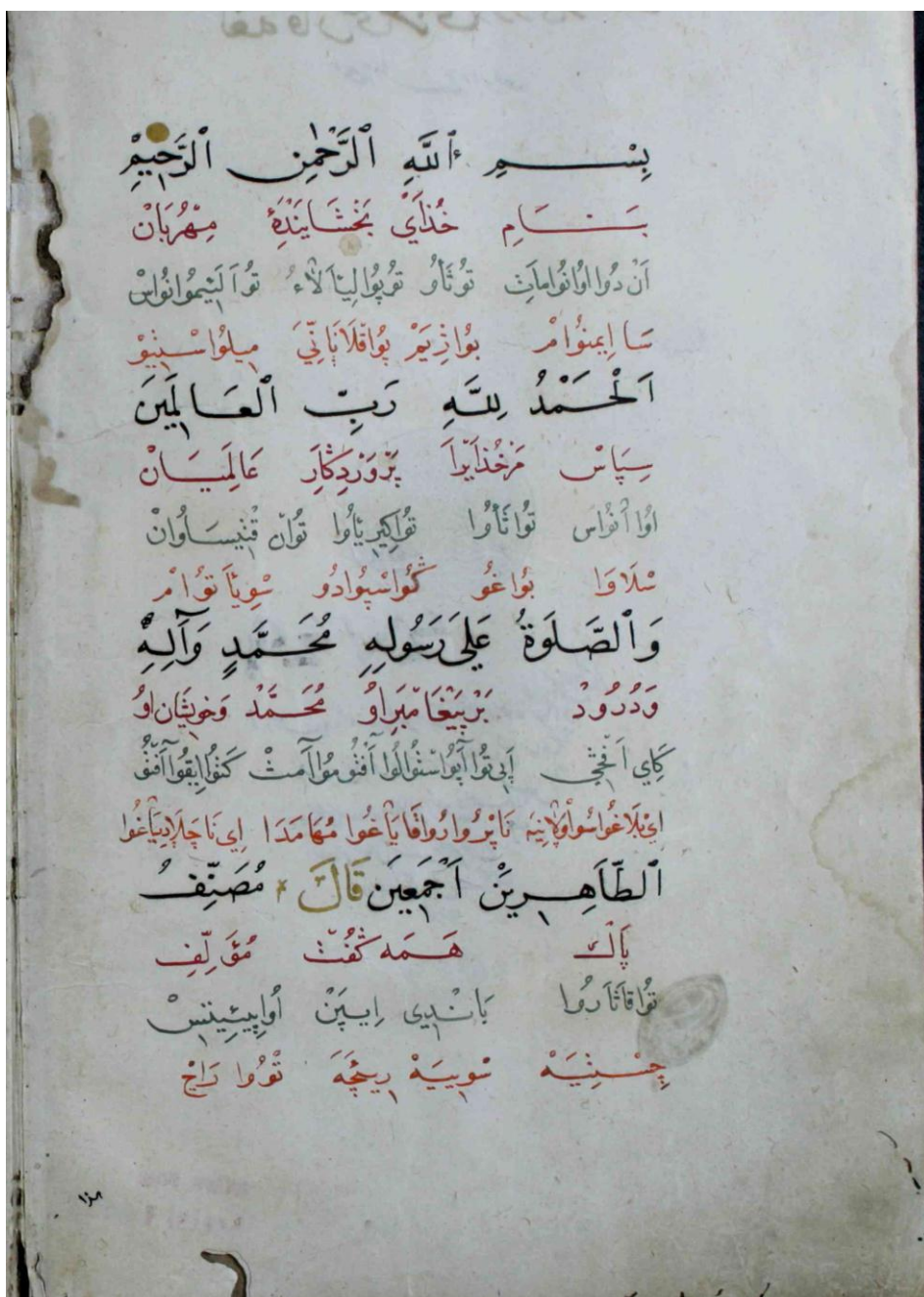
ili gledaš k mene? Koje nešto reče tebe?

Oni ne reče mene nešto. Aj,

reče tebe reči duge.

Jesi ču što je rekil mene? Aj, ču sim” (Rečnik 4750 XV: 2a-3b).

Kako su u *Rečniku 4749* slova malo zbijenije ispisana to na prve četiri strane ima i nešto više teksta.

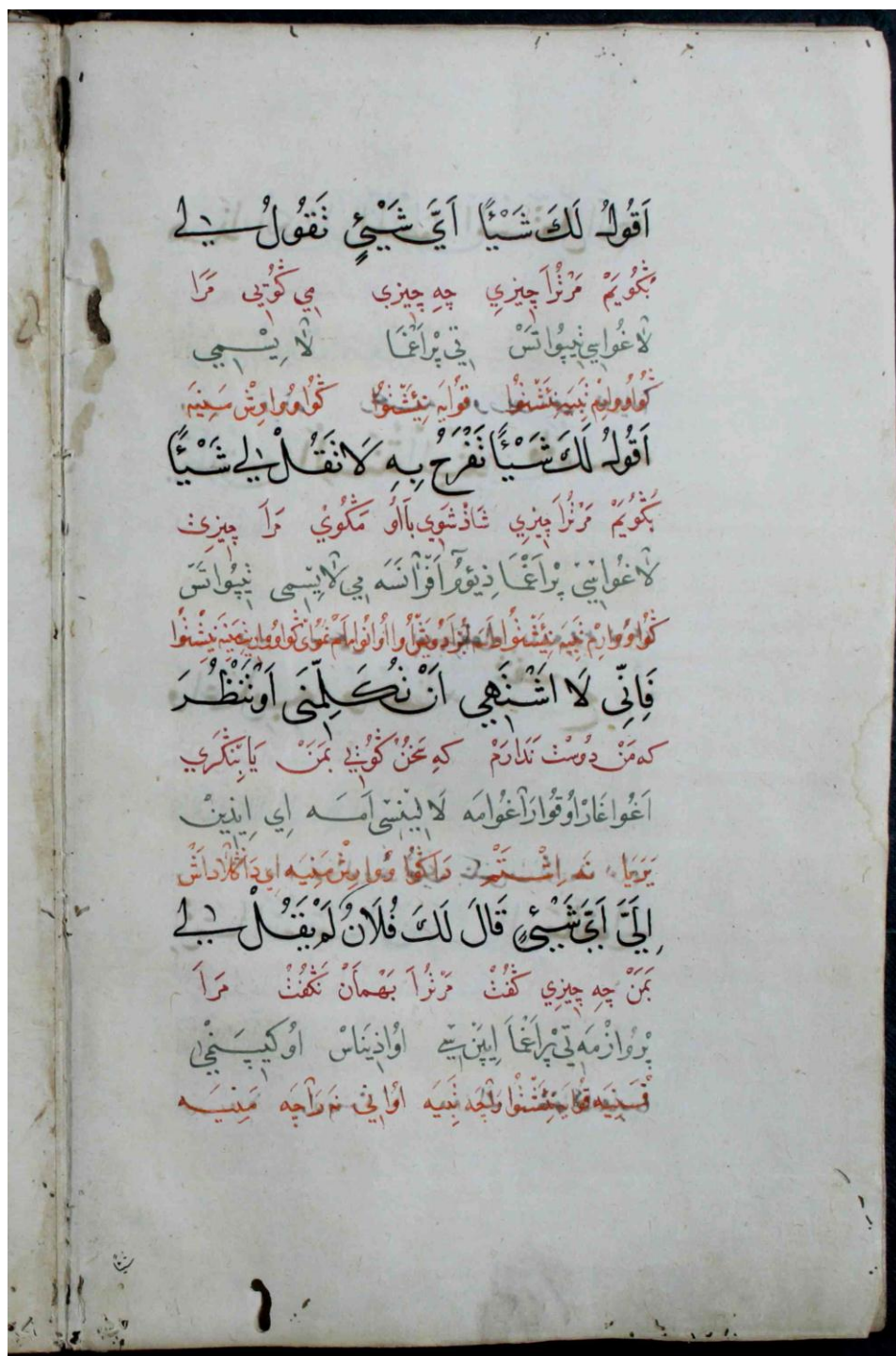
Slika 15. Strana 2a rukopisnog *Rečnika 4749*.

„Sa imenjom Božijem poklananije milostiv,
slava Bogu Gospodu svijetom,
i blagosovljanije na Proroka jego Muhameda i na čeljadi jego
čistijeh svijeh. Riječe tvorac

Slika 16. Strana 2b rukopisnog Rečnika 4749.

ovaj knige: 'Riječne u rabotanu, koja se
 otvaranom jezici počenicom, razumije toj
 i rabotaj njom i sabludaj toj, bit ćeš razaboriti njom,
 ako bude volja Gospoda Višnjijega.' Dođi, što govoriš?

Slika 17. Strana 3a rukopisnog Rečnika 4749.

Govorim tebi je ništo. Koje ništo govoriš meni je?

Govorim tebi je ništo da se obraduješ o onomem. Nemoj govoriti meni je ništa jere ja ne ištem da govoriš meni je i da gledaš

k meni je. Koje ništo reče tebi je? Oni ne reče meni je

Slika 18. Strana 3b rukopisnog Rečnika 4749.

ništo. Ha istina reče tebi je riječ dugo.

Jesi li čuo ti što je rekao meni je? Ha, istina čuo sam

što je rekao tebi je, ali ne ištem da čuju

onoj od usta tvoja. Koliko mi dosaduješ! Ko ti dosaduje?" (Rečnik 4749 XV: 2a-3b).

Prevod prve četiri strane rečnika na današnji srpski jezik glasi:

*Sa imenom Božijim, Milostivim, Samilosnim,
sva hvala Bogu, Gospodaru svih svetova,
i potpuni blagoslov na poslanika Njegova
Muhameda i na porodicu njegovu čistu sveukupnu.*

Kaže autor ove knjige:

*'Način izgovora upotrebnog, kojim govore njime
jezici početnika, pa shvati ga
i radi po njemu i zapamti ga, razborit (rečit) ćeš njime postati,*

*ako bude hteo Bog Uzvišeni.' Dođi, šta kažeš?
Kažem tebi nešto. Šta to kažeš meni?
Kažem tebi nešto, radovaćeš se time. Ne govori meni
ništa, jer zaista, ja ne želim da se obraćaš meni,*

*ili gledaš prema meni. Koju stvar je rekao tebi
taj i taj?²²⁶ Nije rekao meni ništa. Dakako,
rekao je tebi govor dug.*

Jesi li čuo šta je rekao meni? Da već sam čuo

*šta je rekao tebi, ali ja ne želim da slušam
to iz usta tvojih. Koliko dosađuješ meni? Ko dosađuje tebi?²²⁷*

Kako smo videli kod prikazivanja prvih strana oba rečnika, razlika u njima je veoma mala. Tekst na arapskom jeziku je identičan, a na srpskom jeziku je razlika samo u narečjima. Po rečima Olge Zirojević „posebno se u njima znatno razlikuje slovenski deo teksta, jer njihovi prevodioci pripadaju dvoma različitim narečjima; u jednom je štokavsko-ijekavski, a u drugom štokavsko-ekavski” (Zirojević 2011). Na samom

²²⁶ U značenju: *Šta je rekao tebi neko?*

²²⁷ Poslednja dva reda su prevod na srpski jezik koji je kod *Rečnika 4749* na strani 3b, odnosno četvrtoj strani *Rečnika*, a kod *Rečnika 4750* se ovaj tekst nalazi na sledećoj 4a, odnosno petoj strani *Rečnika*.

početku teksta smo naznačili da jedan rečnik ima više strana od drugog iako im je sadržina teksta ista. To nas upućuje na zaključak da je prepisivač rečnika, prvenstveno arapskog dela teksta, a potom svakako i ostala tri jezika, malo više zbio tekst, pa iako vizuelno deluju isto, oba imaju po šesnaest redova na strani, u četiri su boje i slično, ipak posoji formalna razlika između ova dva rečnika.

Može se primetiti da se odmah na samom početku teksta knjige, već na trećoj i četvrtoj strani, i svakako, do samog kraja, vodi dijalog dve osobe o različitim temama, pa zbog toga ove rečnike nazivaju knjigama, odnosno udžbenicima konverzacije. Rečenice su najčešće kratke da bi se iz njih mogle lako izdvojiti reči i prevesti bukvalno njihovo značenje nezavisno od ostatka teksta. To se može postići samo u slučajevima gde su rečenice kratke i jasne. Većina teksta je kroz pitanja i odgovore da bi se reč ista ponovila i zapisala više puta. U nastavku teksta je još nekoliko strana ovih rečnika u slobodnom prevodu na današnji srpski jezik.

...Ti dosađuješ meni. Ostavi me. Idi

*ka (prema) svome poslu. Ne zadržavaj me kod tebe
jer zaista sam ja u žurbi žestokoj. Što je
žurba tvoja? Poslao me je otac moj. Gde je poslao tebe
otac tvoj? Poslao je mene na pijacu. Reče,*

*požuri i ne usporavaj na putu, kao da je
vreme već tesno. Na glavu
i na oko,²²⁸ neću kasniti. Jesi li video danas
tog i tog (nekog)? Da video sam ga. Gde si video njega? Na pijaci,*

*kod dućana prodavca platna. Šta je bio
radio u njemu? Bio je kupovao platno.
Je li oprano ili neoprano? Je li tanko
ili debelo? Ne, već tanko. Šta će napraviti od njega?*

²²⁸ „Na glavu i na oko” je fraza koja se u arapskom jeziku u narodnom govoru često upotrebljava, a njeno značenje je *slušam i pokoravam se*, odnosno *u redu je*. Ova se fraza upotrebljava kada se želi nekome iskazati potpuno poštovanje i poslušnost.

*Uzeće ga za košulju. Ko će skrojiti ga i sašiti ga?
Sašiće ga taj i taj (neko). Kakav je on u poslu svom?
On je stručan i vredan. Nisam znao da je on stručan.
Da, on je vredan u poslu svom. Odakle si došao,*

*o mladiću? Došao sam iz mekteba. Jesi li naučio
danas nešto? Da naučio sam domaći svoj
i zapamtio sam ga. Zaista si uporan, o mladiću.
Jesi li pisao danas? Da, pisao sam domaći svoj.*

*Dođi kod mene da diktiram tebi.
Daj diktiraj meni. Piši i ulepšaj
pisanje (rukopis) i naglasi slova,
i izravnaj redove, i nemoj kriviti ih, i ne greši.*

*Ja ne grešim u tome. Pripremi pribor tvoj.
Pripremio sam pribor moj i pribor moj je spreman. Rekao je pesnik:
kada mi naslovimo (započnemo) tebi pismo,
prolijemo suzama koje teku, tako da kada bi znao*

*papir šta je u srcu našem, žalio bi
i plakao, ali on ne zna. Zareži pero
zarezanjem pravilnim. Zarezao sam pero moje. Već se polomilo pero moje.
Ko je polomio njega? Polomio ga je taj i taj (neko).*

*Gde je pernica, o brate moj? Već se je izgubila.
Gde se izgubila? Bila je u vreći
pa je ukradena i ne znam ko je ukrao nju.
Ustani pa je traži i pitaj za nju kod dečaka.*

O brate moj, o dušo moja, zašto si usporio danas?

Bio je meni posao. Koji posao je bio

tebi? Bio sam služio goste.

Jesi li ručao danas nešto?

Nisam ručao još. Idi pa ručaj

i vrati se brzo. Evo

već sam se vratio k' tebi. Ne igranj se

na putu. Ne igram se. Dakako,

ti si dečak koji se puno igra. Ne prestaješ

se igrati i gubiti dane svoje. Kajaćeš se

napokon. Približi se meni. Ja sam blizu

od tebe. Sedi evo ovde...²²⁹

Sve knjige ove vrste imaju svoju jasnu namenu. Ona u ovom slučaju može biti da, kroz ove rečnike, poznavalac arapskog jezika ili pripadnik društvene elite u Istanbulu nauči jezike naroda na novoprosirenim balkanskim teritorijama Osmanskog carstva – grčki i srpski jezik. I Ahmed Džaferoglu potvrđuje ovu konstataciju i smatra da je ovaj rečnik „pisan na arapskom sa ciljem da se Turcima u ono vreme olakša učenje ovih jezika” (Džaferoglu 1936: 185). Ka ovom zaključku vodi nas i vreme pisanja rečnika. Džaferoglu ide i dalje i konstatuje da je ovaj rečnik sastavljen „da služi sultanu Mehmedu II lično, koji nije mogao da ignoriše jezik svojih novih podanika” (Džaferoglu 1936: 187). Tekst rečnika je napisan čitko i pažljivo, sa svim dijakritičkim znacima, verovatno iz razloga što je bio namenjen najvišim dostojanstvenicima Osmanskog carstva, po mišljenju Džaferoglua lično Sultanu, kako bi im bilo olakšano učenje i omogućen pravilan izgovor. Međutim, namera sastavljanja rečnika može biti i da stanovnik Carstva, Grk, Srbin ili neko treći, nauči arapski jezik. Na ovakav zaključak nas upućuje deo teksta rečnika koji o tome govori. Ova knjiga je, prema tome, prvenstveno knjiga za učenje arapskog jezika. Pisac, nakon teksta koji govori o nauci i o

²²⁹ Originalni tekst ovog prevoda na srpski jezik nalazi se u *Rečniku 4749* na str. 4a-9a (5-15), a u *Rečniku 4750* na str. 4a-10a (5-17). Raspored strana i redova u tekstu odgovara rasporedu iz *Rečnika 4750*.

tome da će se kajati svako ko ne uči i uzalud troši svoje dane, poziva na učenje arapskog jezika.

„Dođi da govorimo arapski, jere učitel
istina, obistavil nas od glagolanije hvarezmiski
tere istina zaboravil sim arapski i parsiski
i ostahmo na kurdski
i na turski. Brzo da učinimo
onoj sa pomaganijem Bo(ga) Višnago” (Rečnik 4750 XV: 11b-12a).

I *Rečnik 4749* ima gotovo identičan prevod na srpski jezik.

„Dođi da govorimo arapski, jere učitel
istina, zaprijetio nas je od glagolanije hvarezmiski
jere istina zaboravio sam arapski i parsiski
i nastahmo na kurdski i na turski.
Brzo da učinimo onoj sa pomaganijem božijem Višnagom” (Rečnik 4749 XV: 10a-10b).

*Dođi da govorimo arapski, jer je učitelj
zaista, zabranio nam govoriti hvarezmijski
jer, istina je, zaboravio sam arapski i persijski
i ostasmo na kurdski i na turski.
Brzo da učimo ovo uz pomoć Boga Svevišnjeg.*

I ovaj deo rečnika nas upućuje da je njegova osnova arapsko-persijski rečnik, jer se u stihovima spominju samo ova dva jezika, a srpski i grčki se ne spominju, a da su prevodi teksta na ova dva balkanska jezika dodati kasnije. Prvobitni rečnik je najverovatnije sastavio neki Hvarezmijac čiji je jezik zabranjen, a da ljudi ne bi ostali samo na kurdski i turski jezik, sastavljen je jedan arapsko-persijski rečnik konverzacije.

Ova knjiga konverzacije ima mnogo tema, ali tema iz oblasti sticanja znanja, nastave, pisanja i učenja u njoj zauzima značajno mesto. Kroz čitavu svoju sadržinu rečnik se ovoj temi iznova vraća.

„Od kuda si došil?
Došal sim od diječnicu. Jesi li naučil ti
danas nešto? Aj, naučih se čitani
svoje na usta. Istina ubriza ti.
Jesi pisal ti danas? Pisal sim
čitanije” (Rečnik 4750 XV: 6a-7a).

„Od kude si došao
a momče? Došao sam od djačinu. Jesi li naučio
danas nešto? Ha, naučio sam čitanije svoje
i na usta uzeo sam. Hitar si učinio, a momče.
Jesi li pisao danas? Ha, pisao sam čitanije svoje” (Rečnik 4749 XV: 5b-6a).

*Odakle si došao (o mladiću)? Došao sam iz mekteba. Jesi li naučio
danas nešto? Da naučio sam domaći svoj
i zapamtio sam ga. Zaista si uporan (o mladiću).
Jesi li pisao danas? Da, pisao sam domaći svoj.*

Postoji izvesna razlika u prevodu na srpski jezik u ovom delu rečnika. U *Rečniku 4750* neke reči uopšte nisu prevedene, a prevod kod *Rečnika 4749* je bliži današnjem srpskom jeziku.

Kao i svaka knjiga koja nosi neke pouke i poruke, oba ova rečnika imaju savete o verovanju u Boga, o načinu jela, načinu trgovine, potrebi sticanja znanja, urednosti i slično. Oni pripadaju poučno-didaktičkoj alhamijado književnosti. Njihove poruke su okrenute sticanju znanja, a završavaju se jednom velikom, korisnom i poučnom predajom koja se prenosi od poslanika Muhameda.

Slika 19. Strana 62a rukopisnog Rečnika 4750.

„I reč Prorok,
na njega blagoslovanje: ostavljannik saboru,

Slika 20. Strana 62b rukopisnog Rečnika 4750.

proklet je u Palau i u Evangeliju
 i u Psaltiru i Furkanu. I ne zakrismuj
 poklanjanije od vremena i nastoj
 na umivanije i išti pomoć od Boga

Slika 21. Strana 63a rukopisnog Rečnika 4750.

u vsaki čas i u vsake rabote.

I ne oglašaj se što ne umeš. I budi

učitel, naučitel ili slušannik

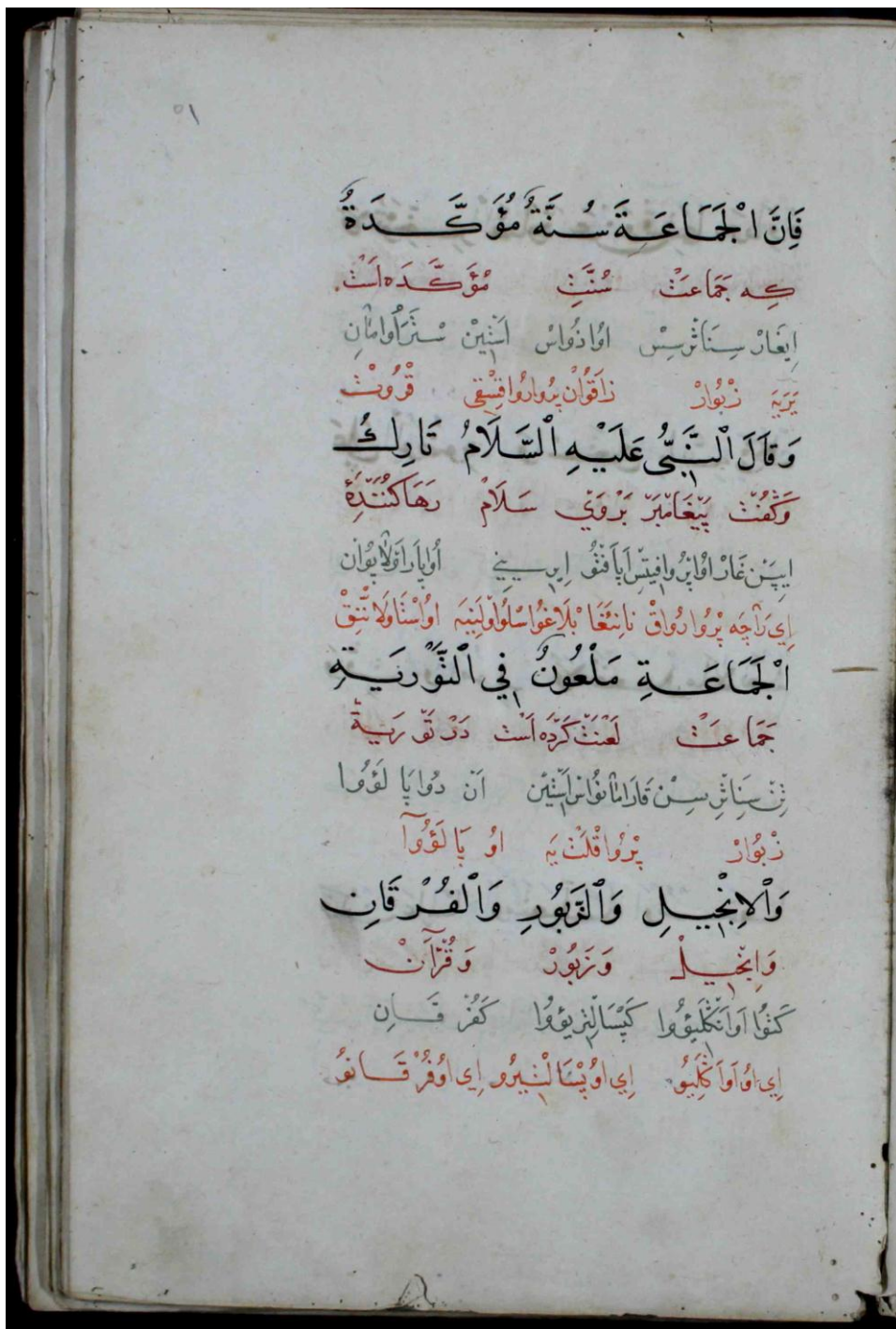
znannikom, ljubnik nim, i ne budi

Slika 22. Strana 63b rukopisnog Rečnika 4750.

indeh ovoj, razumej onoj jere su
jako drva. I velikost znannikom
na neznannikom jako velikost mesecu
ne na zvezde” (Rečnik 4750 XV: 62a-63b).

Istu predaju prenosi i *Rečnik 4749*.

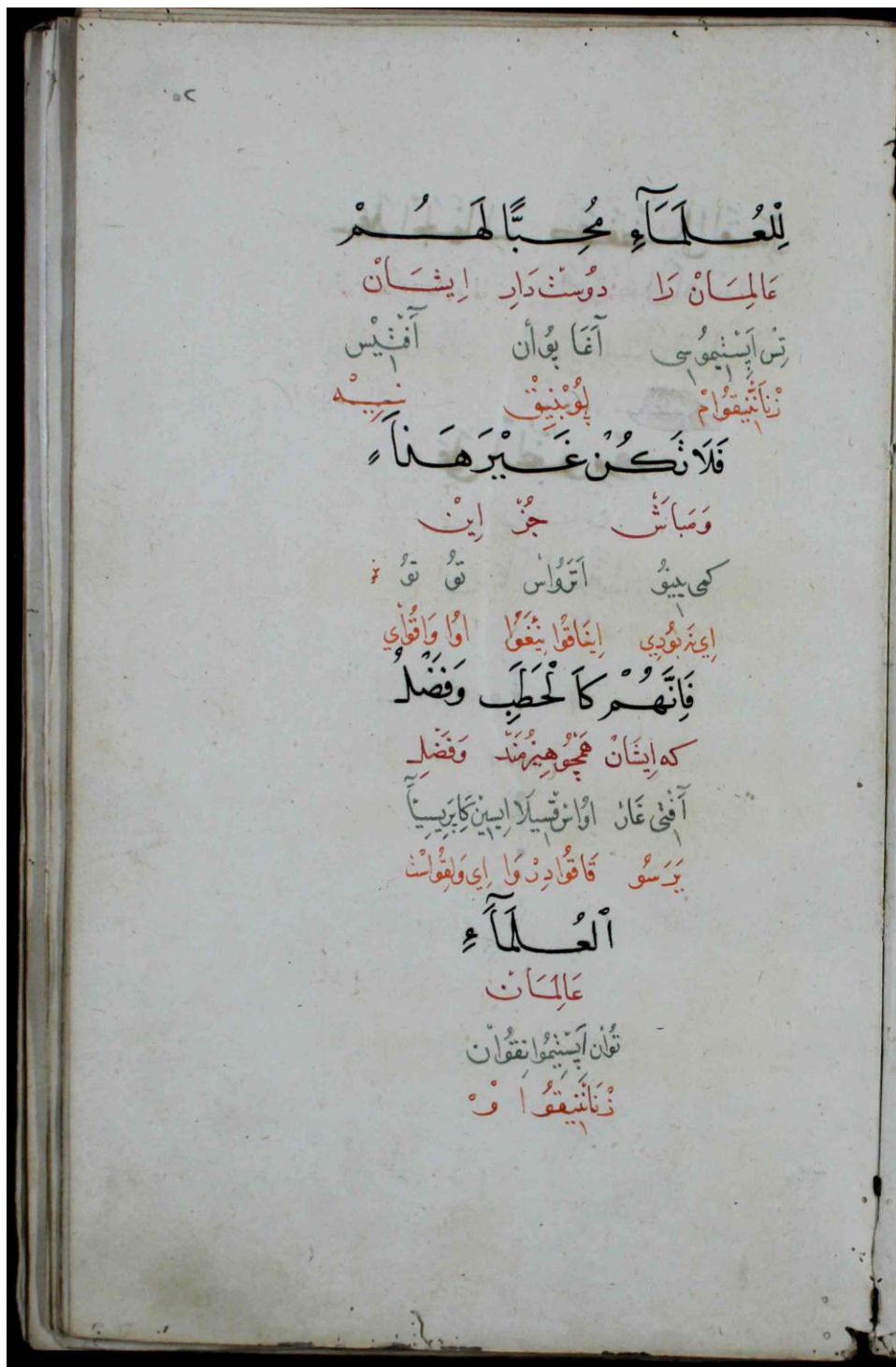
Slika 23. Strana 51b rukopisnog *Rečnika 4749*.

„I reče Prorok, na nijega blagoslovljenje: ostavljenik
zbor proklet je u Paleu,
i u Evangeliju, i u Psaltiru, i u Furkanu.

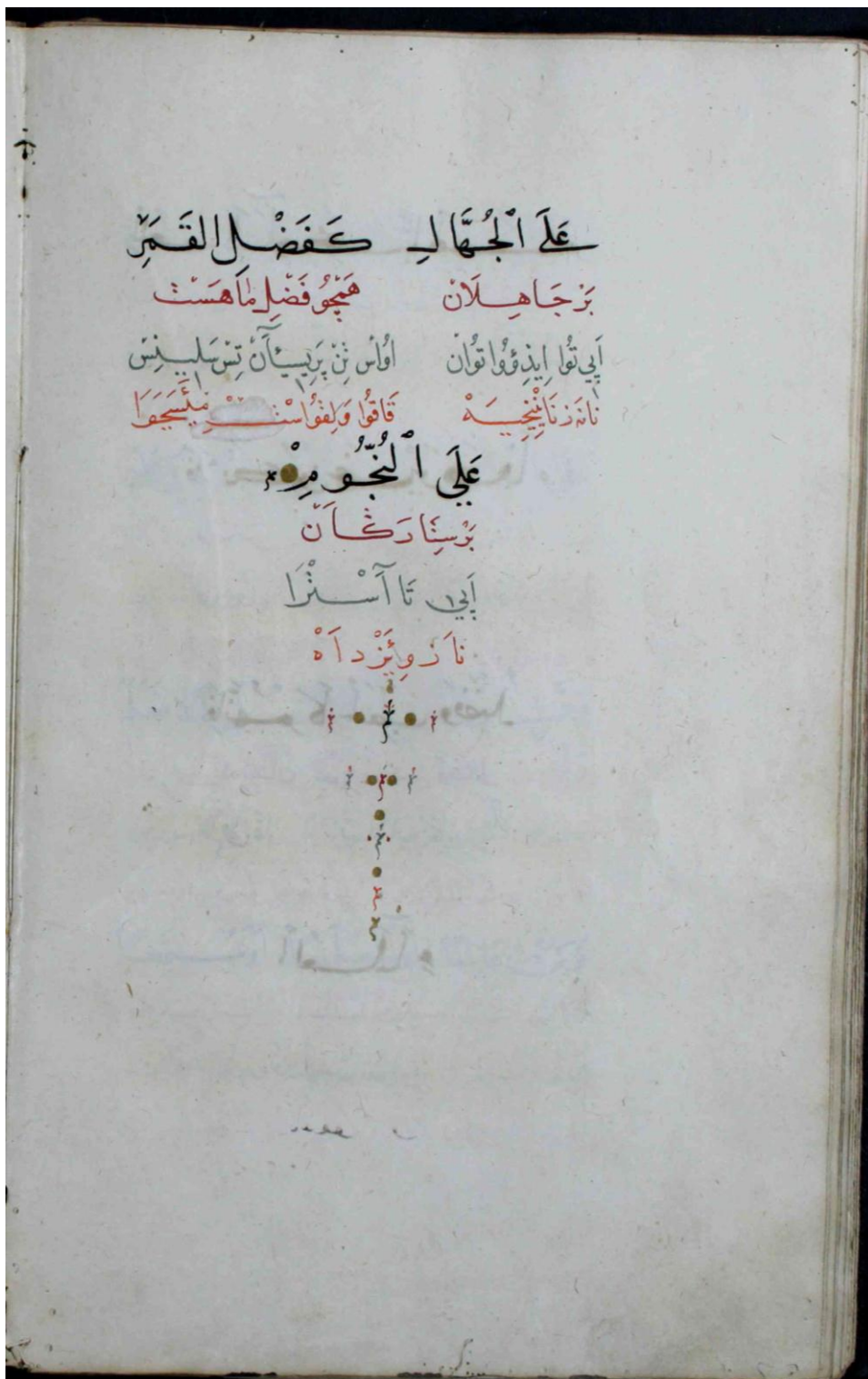
Slika 24. Strana 52a rukopisnog Rečnika 4749.

I ne zakrismuvaj poklanjanije od vriemena i nastoj
na umivanije i išti pomoć od Boga u svaki
čas i u svaki rabotje. I ne učini što ne umiješ.
Ili budi kniževan ili učitelj ili slušannik

Slika 25. Strana 52b rukopisnog Rečnika 4749.

znannikom, ljubnik nih,
i ne budi i nako nijego ovakoj,
jere su kako drva. I velikost
znannikov

Slika 26. Strana 53a rukopisnog *Rečnika* 4749.

na neznannicije kako velikost mijeseceva
na zvijezde” (Rečnik 4749 XV: 51b-53a).

Ako ovaj tekst prevedemo na današnji srpski jezik dobićemo predaju koju je Božiji poslanik Muhamed ostavio čovečanstvu, da pripadamo ili grupi učenjaka, ili učenika, ili slušalaca ili zaljubljenika.

*I reče Poslanik, na njega mir: ostavljač
zajednice,²³⁰ proklet je u Tori,
i u Jevanđelju, i u Psalmu, i u Kur'anu.
I ne odlaži molitvu od vremena njenog i ustraj
na abdestu²³¹ i traži pomoć od Boga u svakom
vremenu i svakom poslu. I ne radi šta ne znaš.
I budi učenjak, učenik ili slušatelj
učenjaka, zaljubljenik u njih,
a ne budi mimo ovoga
jer zaista su oni poput drva. A vrednost
učenjaka
nad neznalicama je poput vrednosti meseca
nad zvezdama.*

Valentin Putanec, oslanjajući se na zaključak Lefeldta, kaže da kada je autor teksta na srpskom jeziku u pitanju „sa sigurnošću bi se moglo tvrditi da se radi o nekom pravoslavnom svećeniku koji vlada crkvenoslovenskim jezikom i njegovom terminologijom” (Putanec 1990: 240). Autor teksta na srpskom jeziku je na primer arapsku reč „mesdžid” (ar. masđid) preveo kao „crkva”, iako se tačno zna da mesdžid znači *muslimanska bogomolja*.²³²

Ovi rečnici su puni naših starih zaboravljenih reči koje odavno nisu u upotrebi. Mnogosmejač, naučitelj, neznannik (znannik), ostavljannik, primitelj, premamitel, ljubnik, strašnik, bogostrashnik, bogobojnik, velikost, zaboravnjač, dalekost, jestija, rabota, kalamar, ulomiti, lepost, hotenije, pospešanije, porablenije, postnik i još mnoge

²³⁰ U značenju: *Onaj koji napusti zajednicu.*

²³¹ Abdest (pers.) = *pranje (ritualno umivanje) šaka, ispiranje usta i nosa, pranje lica, ruku do laktova, potiranje mokrim rukama glave, ušiju i vrata i pranje nogu do članaka. Kod muslimana je ovo pranje obavezno pre obavljanja molitve.*

²³² U oba rečnika je prevedeno na isti način. U *Rečniku 4749* citat u kom je upotrebljena ova reč nalazi se na strani 30b, a u *Rečniku 4750* na strani 37b.

druge arhaične reči koje rečnicima daju draž i privlačnost za detaljnija jezička proučavanja.

Prevod kur'anskog teksta

„Alif, lām, mīm. Ova Knjiga, u koju nema nikakve sumnje, uputstvo je svima onima koji se budu Allaha bojali” (Kur’an, II: 1-2), su reči kojima započinje muslimanska sveta knjiga. Pre njih je „jedno kratko poglavlje od sedam ajeta koje je objavljeno u Meki, a koje sačinjava kur’ansku jezgru” (Čaušević 1972: 841). Ova je knjiga izazov brojnim istraživačima da dokazuju njene objave, mnogim islamskim vernicima: nekima da je uče napamet, nekima da je prepisuju ili štampaju, a mnogim poznavacima arapskog jezika da je prevode. Do danas je „prema raspoloživim podacima, *Kur’an* preveden na sedamdeset jezika, s tim što na mnogima ima više prevodnih verzija” (Tanasković 2008: 55). Prvi prevod na srpski jezik uradio je Mićo Ljubibratić 1895. godine.²³³ Po Muhamedu Hadžijahiću još 1868. godine je postojala realna ideja da se *Kur’an* prevede na srpski (srpskohrvatski) jezik. Čak su i pojedini listovi obavještavali da se priprema izdanje tog prevoda na srpski jezik. „Po svemu se čini da je ovaj poduhvat bio motiviran prije svega političkim razlozima s tendencijom da se izdanjem prijevoda Kur’ana postignu kod Bosanskih muslimana određeni nacionalno-politički efekti. [...] Od ove prve akcije pa do pojave Ljubibratićevega prijevoda bilo je prošlo skoro 30 godina, pa kao što je spomenuto, ni Ljubibratić nije doživio izdanje Kur’ana. Ideja ipak nije napuštena. Imamo i iz 1875. godine obavještenje za koje, istina, za sada ne znamo kako je do njega došlo, ali koje upućuje, da je i tada bila aktuelna ideja o izdanju Kur’ana kod nas. ’Revue Britanikue’ iz 1875, sv. 6, str. 243-244, pod brojem 237 spominje prijevod Kur’ana namijenjen Srbima muslimanima” (Hadžijahić 1967: 44-45). Mnogi su se kritički odnosili prema ovom prevodu, a sve iz razloga što su bili mišljenja da se *Kur’an* ne može prevoditi.

²³³ *Koran*, preveo Mićo Ljubibratić, Biograd, 1895.

Godine 1937. u Sarajevu izlazi iz štampe prevod *Kur'ana* sa originalnim arapskim tekstom pod naslovom *Kur'an časni*.²³⁴ Pevodioci su bili Džemaludin Čaušević i Muhamed Pandža, a iste godine se pojavljuje i drugi prevod koji je uradio Ali Riza Karabeg.²³⁵

U izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu 1977. godine izlazi *Prevod Kur'ana* Besima Korkuta.²³⁶ Za Korkutov prevod Husein Đozo kaže da se može „sigurno reći da će ovo biti najbolji i koliko je to moguće najadekvatniji prevod Kur'ana, kao Božje riječi, na srpskohrvatski jezik” (Đozo 1970: 6). Godine 1995. iz štampe izlazi prevod Kur'ana od Enesa Karića.²³⁷

Pored ovih prevoda postoje i prevodi delova *Kur'ana*, odnosno pojedinih kur'anskih poglavlja. Za nas su najzanimljiviji oni prevodi koji su sačuvani u rukopisu, a pisani su arapskim pismom što ih svrstava u alhamijado literaturu. Neki od tih prevoda sadrže i tumačenja, pa je to očit dokaz da se radi o pripremama za predavanja koja su imami održavali u džamijama ili profesori u medresama. Jedan od takvih je rukopis kur'anskog teksta sa prevodom, gde je i kur'anski tekst i prevod napisan arapskim pismom. Ovakve prevode, u nedostatku prevoda *Kur'ana*, sačinjavali su poznavaoi arapskog jezika koji su na taj način tekst svete muslimanske knjige približavali prvenstveno islamskim vernicima.

Kur'an je podeljen na poglavlja, sure, kojih ukupno ima 114 i različite su dužine. Neke od sura su objavljene u Meki, a neke u Medini. Prema Tanaskoviću „Mekanskih sura je 90, a medinskih 24” (Tanasković 2008: 56). Džemaludin Čaušević navodi da su u Meki „objavljena 93 poglavlja Kur'ana, a u Medini dvadeset i jedno poglavlje” (Čaušević 1972: 840). Neke sure, međutim, objavljene su delimično u Meki a delimično u Medini, pa se zbog toga javljaju različiti podaci oko broja mekanskih i medinskih sura. Sura, odnosno poglavlja su podeljena na ajete. „Iz praktičnih bogoslužbenih razloga, a bez ikakve veze s podelom na sure i ajete, tekst *Kur'ana* je docnije razvrstan i na trideset *džuz'ova*, tj. delova” (Tanasković 2008: 57).

²³⁴ *Kur'an časni*, preveli Muhamed Pandža i Džemaludin Čaušević, Sarajevo, 1937.

²³⁵ *Prevod Kur'ana*, preveo Ali Riza Karabeg, Sarajevo, 1937.

²³⁶ *Kur'an s prevodom*, preveo Besim Korkut, Sarajevo, 1977.

²³⁷ *Kur'an s prijevodom na bosanski jezik*, preveo Enes Karić, Sarajevo, 1995.

Poslednji, trideseti deo, džuz (ar. ğuz') čine i najkraće kuranske sure pa se zbog toga i najčešće uče napamet. Ovaj džuz, poslednjih dvadeset strana Kur'ana, sadrži trideset sedam sura (poglavlja), a u rukopisu koji ćemo u ovom radu predstaviti, a koji pripada proznoj alhamijado književnosti je dvadeset šest poglavlja ovog džuz. U njemu nedostaju prve dve kao i poslednjih devet sura ovog džuz.

Rukopis je dosta star, ali ne postoji nikakv podatak na njemu, niti iz koje godine potiče niti ko ga je sačinio. Analizirajući jezik prevoda, odnosno tumačenja ajeta, može se sa sigurnošću zaključiti da je nastao u novopazarskom kraju. Rukopis ima 32 strane, koje su najverovatnije naknadno numerisane, jer numeracija ne odgovara redosledu poglavlja u Kur'anu. Osamdeseto kur'ansko poglavlje *Namrštio se* (ar. 'Abasa) počinje na trećoj strani rukopisa i redom su ispisana poglavlja sve do stoprvog *Smak sveta* (ar. Al-Qāri'a), koje je na trideset drugoj strani. Sto drugo i sto treće poglavlje se nalaze na prvoj strani rukopisa, a sto četvrto i sto peto na drugoj strani rukopisa. Prva dva i poslednjih devet kur'anskih poglavlja tridesetog kur'anskog džuz, koja su izostavljena u ovom rukopisu, najverovatnije su bila njegov deo, ali su vremenom nestala.

Rukopis sadrži i originalni kur'anski tekst na arapskom jeziku ispod koga je ispisan tekst na našem jeziku. Tekst na arapskom jeziku je ispisan u jednom redu crnim mastilom ispod koga je deo na našem jeziku u jednom ili dva reda u sivoj boji. Na većini strana je šest redova arapskog teksta.

Da bi rukopisni kur'anski tekst sa prevodom pregledno bio bolje predstavljen, prikazaćemo njegova kraća poglavlja, a da bi se sagledao sadržaj prevoda upoređićemo ga sa nekim prevodima Kur'ana na naš jezik.

Devedeset četvrto poglavlje *Širokogrudnost* (ar. Al-Inširāḥ) ima osam ajeta i objavljeno je u Meki.

Rukopisni prevod devedeset četvrtog poglavlja glasi:

*U ime Alaha Milostivog Svemilosnog!*²³⁸

*Zar ti nisam rasprostranio Muhammede tvoja prsa,
i mako od tebe tegobe,
koje su na tvojim plećima teške,
i uzvisio sam tvoje ime sa mojijem imenom!
Zaista, iza svake teškoće ima lakoba,
a za svake lakoće ima tegoba!
A kada saopštiš, ti se robovanja drži
i tvome Gospodaru moli se!*²³⁹

Ovo poglavlje prevedeno od Miće Ljubibratića čiji je naslov preveden kao *Nijesmo li otvorili* glasi:

„U ime Boga blagoga i milosrdnoga!

Nijesmo li mi otvorili tvoje srce,
i skinuli breme
koje tištaše tvoja ramena?
Nijesmo li mi visoko podigli tvoje ime?
Ali pored nesreće je sreća;
Zaista, pored nesreće je sreća.
Kada budeš svršio posao, potrudi se i sam,
i traži je žudno” (Koran XCIV: 1-8).²⁴⁰

²³⁸ Sve sure u Kur'anu, sem devete, počinju formulacijom „U ime Alaha, Milostivog, Svemilosnog” (ar. Bismi-l-lāhi-r-Raḥmāni-r-Raḥīm). Ova formulacija je u rukopisu napisana pre svakog poglavlja na arapskom jeziku.

²³⁹ Transliteraciju ovog i ostalih kur'anskih poglavlja napisanih arebicom uradio je autor ovog rada prema rukopisu iz svoje biblioteke.

²⁴⁰ Za upoređivanje rukopisnih prevoda kur'anskih poglavlja sa zvaničnim prevodima Kur'ana na naš jezik koristili smo Koran, prvi prevod Kur'ana na naš jezik iz 1937. godine od Ljubibratića i Kur'an s prevodom, najčitaniji prevod iz 1977. godine od Besima Korkuta.

A isto ovo poglavlje u prevodu Besima Korkuta bliže je prevodu iz rukopisa nego prevodu Miće Ljubibratića.

„U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog!

Zar grudi tvoje nismo prostranim učinili,
i breme tvoje s tebe skinuli,
koje je pleća tvoja tištilo,
i spomen na tebe visoko uzdigli!
Ta, zaista, s mukom je i last,
Zaista, s mukom je i last!
A kad završiš, molitvi se predaj
i samo se Gospodaru svome obraćaj” (Kur’an s prevodom XCIV:1-8).

Iako kod šestog ajeta ima razlike u prevodu, rukopisni prevod je sličniji prevodu Kur’ana Besima Korkuta, dok Ljubibratićev prevod pomalo odskače od ostala dva. Sledeće kur’ansko poglavlje koje započinje na prikazanoj strani rukopisa nosi naslov *Smokva* (ar. Al-Tīn) i ima osam ajeta. U rukopisu koji predstavljamo, prevod devedeset petog poglavlja je sledeće sadržine.

U ime Alaha Milostivog Svemilosnog!

*Tako mi smokve i masline zejtintane,²⁴¹
i planine Turi Sina
i tako mi grada ovog slobodnog, Meketu Mukereme,
Ja sam stvorio čoveka u najboljem stasu,
poslen ga povratim pa nema niko gori no on,
osim onija što veruju Boga i radu dobre poslove, za njih ima nagrada koje nije poželeo.
Šta te natera da poričeš din pošto si verovao,
zaista je Svemogući Allah od najmudrija najmudriji!*

²⁴¹ Zejtintana (ar.) = *plod od masline, maslina*. Tane (tur.) = *komad*. Zejtintane je uobičajeni naziv za maslinu i u novopazarskom kraju.

„U ime Boga blagoga i milosrdnoga!

Zaklinjem se smokvom i maslinom,
brdom Sinajskim,
svetom zemljom mečanskom,
mi smo stvorili čovjeka na najljepši način;
Potom ćemo ga strmoglaviti na najniži stepen ljestvice,
izuzimajući one koji budu vjerovali i činili dobro; jer će ti imati savršenu nagradu.
Šta to može sada navesti da istinsku vjeru nazivaš neistinom?
Nije li Bog najbolji sudija” (Koran XCV: 1-8).

„U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog!

Tako mi smokve i masline,
i Sinajske gore,
i grada ovog, bezbjednog,
mi čovjeka stvaramo u skladu najljepšem,
zatim ćemo ga u najnakazniji lik vratiti,
samo ne one koji budu vjerovali i dobra djela činili, njih čeka nagrada neprekidna.
Pa šta te onda navodi da poričeš onaj svijet,
zar Allah nije sudija najpravedniji” (Kur’an s prevodom XCV: 1-8).

٢٧
 مَهْمُونٍ فَمَا يَكِدُّ بِكَ بَعْدَ بِاللَّيْلِ أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ
 قویانیہ پڑاوا شتاتہ ناتہ را داپوری چش دین زایستایہ سوہ موغویچہ اللہ اور
 پوشتوسی وہ رووؤ
 نایچوری پانایچوری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ
 اوچی پو موچو اچہ نا موغنا او نایچہ شتویہ ستووردیو ستووردی پوچو چورہ ترا اور او سیرہ نہ
 بوغنا الله
 محمدہ قروی

اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ
 اوچی تا قوی موغنا شتویہ او نایچہ شتو پورا اوچی چورہ ترا ای پورا اوچی چورہ ترا
 بوغنا نای اور برای پی سات او نو شتو نزا

كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَافٍ لِيَطْفَأَ أَنْ رَأَاهُ اسْتَفْضَىٰ إِنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ أُنْحَبُ
 ماہی نہ سہ زایستایچو موغق اولیہ نہ پو قوران دایمہ سووریہ پوتربہ زایستای موغق چورہ ترا
 ورا تیبہ پور بوغنا
 جلد شان

أَرَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَىٰ عَبْدًا إِذَا صَلَّىٰ أَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ عَلَمَ الْآلِهَةِ
 یہ سید وی ددیو اوزہ تورہ شتو زایر انویو یہ سید ویدہ و قوی یہ ناپرا اووم پوتو
 واسہ قالانا
 محمدہ

أَوْ أَمَرَ بِالْقَوَىٰ أَرَأَيْتَ إِنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّىٰ أَلَمْ يَعْلَمِ بِأَنَّ اللَّهَ يَرَىٰ
 ای پور شاوا پور پو یہ سید ویدہ و او نای قوی نہ وہ قویہ نزالی اون داخا سوہ موغویچہ
 پو پور توست ای پوری چا دین اسلام اللہ ویدی سوہ شتار لای

Slika 28. Rukopisno kur'ansko poglavlje Ugrušak sa prevodom.

Na strani rukopisa koji je prikazan na prethodnoj slici nalazi se prvi deo još jednog poglavlja čiji početni ajeti prema islamskom učenju predstavljaju prvu objavu poslaniku Muhamedu od Boga. Poslanik je često imao želju da odlazi i osamljuje se u pećini Hira nadomak Meke gde jednog dana „dolazi do dramatičnog čina primanja prve Alahove objave, kojim otpočinje Muhamedova verovesnička misija. Prema muslimanskom verovanju, Poslaniku se u magnovenju prikazao arhanđel Džibril (Gavrilo, Gabrijel) i preneo mu Božije reči. Prema pretežnom mišljenju, kratka prva objava, kojom se Izabranom nalaže da poučava Alahovu istinu, saopštena mu negde oko 610. godine n. e. jeste ona s početka 96. poglavlja (sure)” – (Tanasković 2008: 26). Ovo poglavlje nosi naslov *Ugrušak* (ar. Al-‘Alaq) i ima 19 ajeta. U radu ćemo predstaviti prvih četrnaest ajeta poglavlja koja su prikazana na drugoj strani rukopisa.

U ime Alaha Milostivog Svemilosnog!

*Uči, Muhammede, pomoću imena tvoga Boga, on ti je Allah što je stvorio,
stvorio čoveka od usirene krvi!*

*Uči, Muhammede, tako mi tvoga Boga što je najizabrani,
on ti je što poduči čoveka pisat,
i poduči čoveka ono što ne zna.*

*Mazi se zaista čovek, on je nepokoran
da vidi svoje potrebe,
zaista svaki će se čovek vratiti pred Boga džellešanuhu!*

*Jesi li vidio one ljude Muhammede
što zabranjuju da se klanja?*

*Jesi li video koji je na pravom putu,
i ne izvršava Božiju pobožnost,
jesi li video ona koji ne veruje i poriče din islam,
ne zna li on da ga Svemogući Allah vidi sve što radi.*

Prva reč objave je uči (ar. Iqra’), može da se prevodi „kao ’uči’, ’čitaj’, ’recituj’ ili, čak, ’propovedaj’, što je sve, sa stanovišta slojevitog značenja ovoga glagola i njegove

potonje funkcionalno-semantičke evolucije u arapskom jeziku, opravdano” (Tanasković 2008: 27). Ljubibratić je ovo poglavlje u prevodu nazvao *Usirena krv*.

„U ime Boga blagoga i milosrdnoga!

Čitaj, u ime tvogega Gospoda koji je sve stvorio,

koji je čovjeka stvorio od usirene krvi.

Čitaj, jer je tvoj Gospod najplemenitiji.

On je naučio (čovjeka) da se služi perom (kalemom):

On je čovjeka naučio onom što čovjek ne znadijaše.

Jest. Ali čovjek se odmeće

čim se obogati.

Sve treba da se vrati Bogu.

Šta ti misliš o onom koji smeta

sluzi, da se moli Bogu?

Šta ti se čini, da on ide pravijem putem,

da preporučuje pobožnost?

Šta ti se čini, kada čovjek naziva neistinom istinu, i okreće leđa?

Ne zna li on da ga vidi Bog” (Koran XCVI: 1-14).

A Besim Korkut je poglavlje prema prevodu nazvao *Ugrušak*.

„U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog!

Čitaj, u ime Gospodara tvoga koji stvara,

stvara čovjeka od ugruška!

Čitaj, plemenit je Gospodar tvoj,

koji poučava peru,

koji čovjeka poučava onome što ne zna.

Uistinu, čovjek se uzobijesti

čim se neovisnim osjeti,

a Gospodaru tvom će se, doista svi vratiti!

Vidje li ti onoga koji brani

robu da molitvu obavi?

Reci mi ako on misli da je na pravom putu,
ili ako traži da se kumirima moli,
reci mi, ako on poriče i glavu okreće –
zar on ne zna da Allah sve vidi” (Kur’an s prevodom XCVI: 1-14).

Poslednje poglavlje u ovom rukopisu je sto peta kur’anska sura koja nosi naslov *Slon* (ar. Al-Fīl). Posle nje u Kur’anu ima još devet sura kojih nema u ovom rukopisu.

Verska predavanja – propovedi

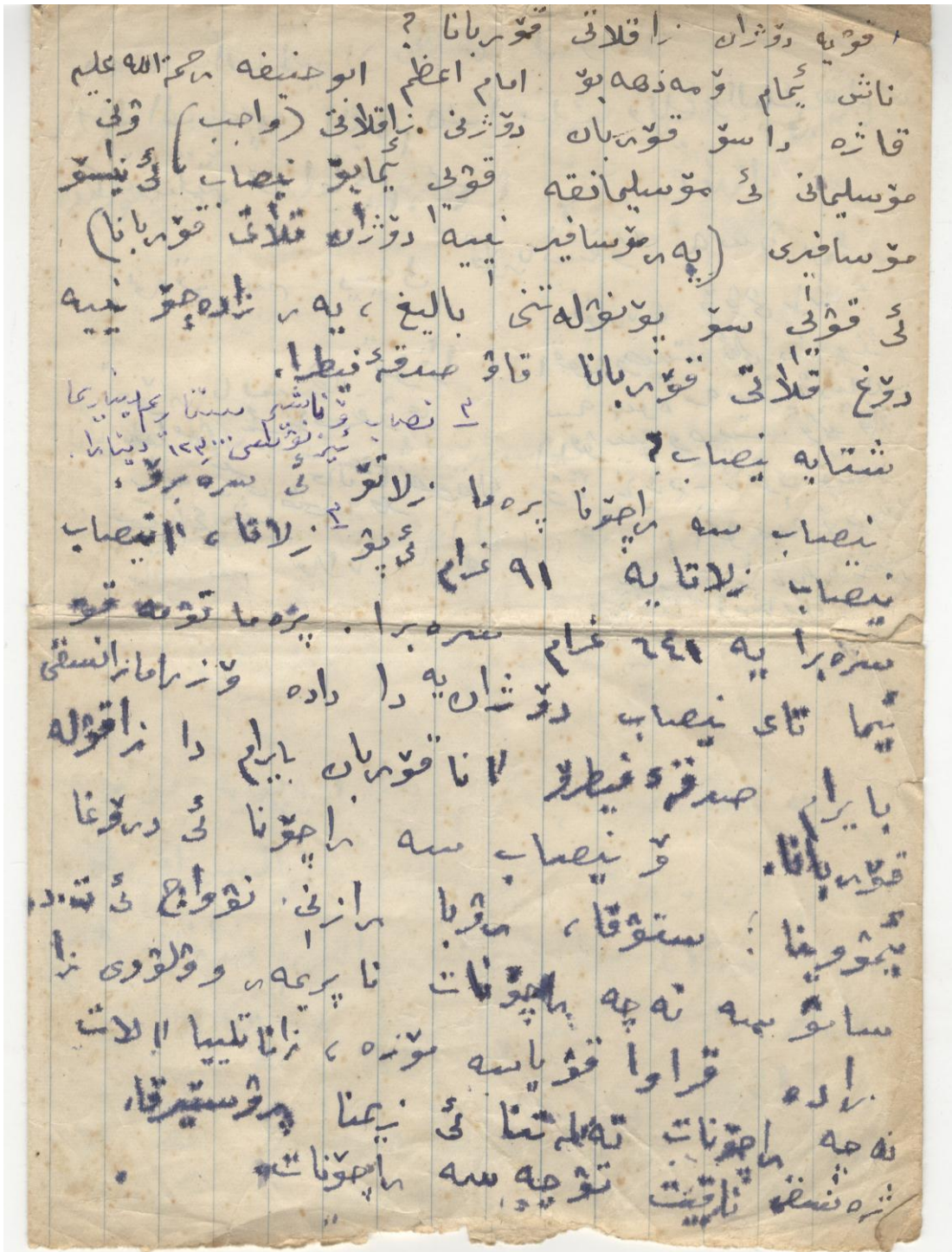
Još nekoliko je rukopisa u kojima je prevedeno po jedno kur’ansko poglavlje ili deo poglavlja. Većina tih rukopisnih prevoda kur’anskih ajeta sadrže i dodatna kraća ili duža pojašnjenja sa kojima čine jednu tematsku celinu. Ovakvi rukopisi predstavljaju verska predavanja koja su napisana arapskim pismom i pripadaju proznoj alhamijado literaturi. Kako je u vreme njihovih pisanja bio veoma mali broj štampanih knjiga, verska lica su se trudila da na najbolji način prenesu ljudima okvire islamskog vladanja. Rukopisni alhamijado tekstovi ovakve sadržine nekada predstavljaju celokupno predavanje koje je versko lice, najverovatnije čitajući, prenosilo drugima, a nekada su to samo podsetnici gde su navedeni samo najznačajniji elementi predavanja na osnovu kojih se obrađivala zadata tema.

Teme ovih predavanja su veoma različite i najčešće se tiču osnovnih islamskih propisa. Jedna od nezaobilaznih u određenom godišnjem terminu je tema klanja kurbanu, odnosno prinošenje žrtve, koje se obavlja svake godine u vreme Kurbanskog bajrama.

- Predavanje o kurbanu

Ovo predavanje je sačuvano u rukopisu na četiri strane teksta. Sadrži pitanja na koja su nakon toga dati kratki i sadržajni odgovori. Pitanja koja su postavljena na ove četiri strane rukopisa su: „Ko je dužan zaklati kurban? Šta je nisab? Šta se može zaklati za

kurban? Kad se kolje kurban? Kako treba postupati kod klanja kurbanu? Kako se dijeli kurbansko meso? Kako se klanja Bajram namaz?" Na ova pitanja je nepoznati autor ovog rukopisa dao odgovore. Kako bismo ih sagledali prikazaćemo prvu stranu rukopisa i predstaviti odgovor na jedno od postavljenih pitanja.

Slika 29. Faksimil prve strane Predavanja o kurbanu.

Šta je nisab?

Nisab se računa prema zlatu i srebru. Nisab zlata je 91 gram i po²⁴² zlata, a nisab srebra je 641 gram srebra. Prema tome ko ima taj nisab dužan je da dade uz ramazanski bajram sadaka-i fitr, a na Kurban bajram da zakolje kurban. U nisab se računa i druga imovina: stoka, roba, razni novac i t.d., samo se neće računati, na primer, volovi za rad, krava koja se muze, zanatlija alat neće računati te letnja i zimski prostirka. Ženski nakit, to će se računati.²⁴³

Nisab (ar. nisāb)²⁴⁴ predstavlja imovinu koju neko poseduje u toku godinu dana. Visina nisaba se obračunava prema zlatu ili srebru. Svako ko poseduje višak imovine preko iznosa nisaba obavezan je zaklati kurban. Nisab iznosi „91,6 grama zlata i 641,5 grama srebra” (Novaković 2012: 52).

Tekstove ove vrste karakterišu znaci interpunkcije, kao i neke skraćenice koje su svojstvene današnjem pisanju.

- **Predavanje o hidžri**

Pored predavanja koja se održavaju u džamijama ili na drugim mestima i pri raznim svečanostima, a koja nisu strogo određena terminom, u islamu postoji i posebno predavanje koje se svakog petka u sklopu obavezne podnevne molitve održava u džamijama. To predavanje se naziva hutba (ar. ḥuṭba),²⁴⁵ a sadrži kratke upute koje su bitne za muslimansku zajednicu. „Hutba znači govor poučnog karaktera i vjerskog sadržaja, koju imam održi na naročit način, pred klanjanje džuma-namaza, ili kojom drugom prigodom” (Spahić 2000: 9). Jedno takvo predavanje za koje je poznata godina pisanja, a pripada alhamijado literaturi, predstavice u nastavku. Ovo predavanje je na sedam strana napisano jasnom i čitkom arebicom. Zastupljeni su i neki interpunkcijski

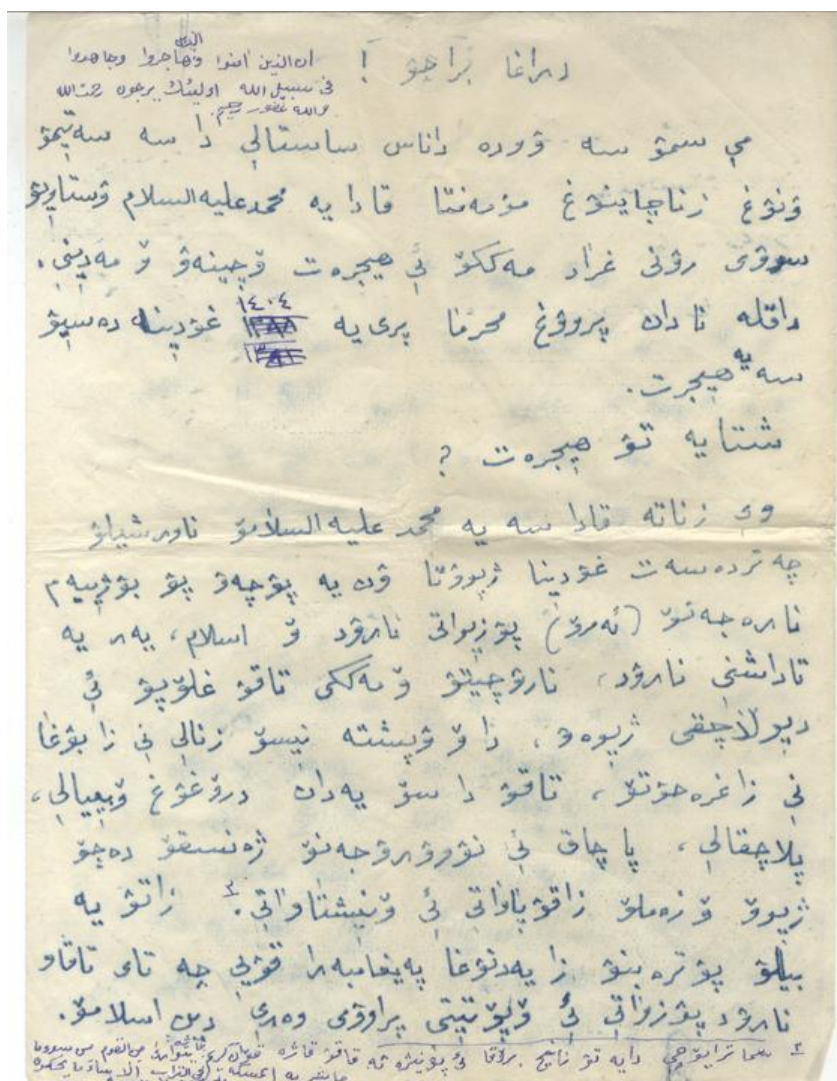
²⁴² U rukopisu je plavim mastilom naknadno dopisan broj dva, a izvan teksta je pod ovom fusnotom napisano: *Nisab u našim dinarima iznosi 123.000 dinara.*

²⁴³ Transliteraciju ovog dela predavanja napisanog arebicom uradio je autor ovog rada prema rukopisu iz svoje biblioteke.

²⁴⁴ Nisab (ar.) = *census za razrezivanje zekata.*

²⁴⁵ Hutba (ar.) = *propoved koju imam drži prilikom molitve petkom u džamiji.*

znaci. Tačka, znak uzvika i znak pitanja su napisani uobičajeno, a zarez je napisan prevrnuo (ٴ). Podjednako je korišćena ijekavica i ekavica.²⁴⁶ Tekst je ispisan zelenim mastilom, a na njemu ima ispravki ili kratkih dodataka koji su naknadno dopisani hemijskom. Godina održavanja predavanja je nekoliko puta menjana, dopisivana, što upućuje na podatak da je ista propoved više puta čitana u sklopu hutbe. Strane su numerisane istim mastilom što dokazuje da je numeracija izvršena kad i pisanje teksta. Ovo predavanje govori o početku muslimanskog kalendara, a pošto je sačuvan kompletan rukopis, predstavilićemo transliterisani tekst u celosti.

Slika 30. Faksimil prve strane *Predavanja o hidžri*.

²⁴⁶ Mešavina ekavskog i ijekavskog govora je karakteristična za novopazarski kraj, pa se može zaključiti da je ovaj rukopis napisan u Novom Pazaru. Hafiz Abdulah Kačapor, imam Hajrudin džamije u Novom Pazaru, je autor ili prepisivač ove hutbe, a sa sigurnošću se zna da je ovo predavanje držao u svojoj džamiji.

Draga braćo,

Mi smo se ovde danas sastali da se setimo onog značajnog momenta kada je Muhamed alejhiselam ostavio svoj rodni grad Meku i hidžret učineo u Medinu.

Dakle, na dan prvog Muharema prije 1388²⁴⁷ godina desio se je hidžret.

Šta je to hidžret?

Vi znate kada se je Muhamed alejhiselamu navršilo četrdeset godina života on je počeo po Božijem naređenju (emru) pozivat narod u islam, jer je tadašnji narod, naročito u Meki tako glupo i divljački živeo, da uopšte nisu znali ni za Boga ni za grehotu, tako da su jedan drugog ubijali, pljačkali, pa čak i novorođenu žensku decu živu u zemlju zakopavali i uništavali.

Zato je bilo potrebno za jednoga peygambera koji će taj takav narod pozvati i uputiti pravoj veri din islamu.

Taj peygamber je bio Muhamed alejhiselam.

Alejhiselam je do četrdesete godine živio običnim životom, izbegavo je društvo, više puta bi išao u Hira planinu blizu Meke i tamo bi Alaha dželešane ibadet čineo. Jednom prilikom, 27. noć ramazan šerifa, prvi put mu dolazi Džibril emin, učeći mu prve ajete iz Kur'an-i kerima:

Asta'idubillah: Iqra' bismi rabikallađi ħalaq....,²⁴⁸ na što se je uplašio i otišao kući i malo se od straha umirio. Odmah mu po drugi put dolazi Džibrili emin i uči mu: Asta'idubillah: Ya ayyu hal mudetir, qum fa andir....,²⁴⁹ na što je odmah počeo tajno pozivati na islam.

²⁴⁷ Ova godina je napisana istim zelenim mastilom kao i ostali tekst. Međutim, i ispod i iznad ove godine hemijskom su dopisivane nove godine. Zanimljivo je da je jedna dopisana godina 1341. koja je ispravljena na 1381, što opet malo unosi zabune ukoliko uzimamo da je 1388. originalan broj godine u tekstu koji je označavao pre koliko godina se dogodio događaj koji je osnovna tema propovedi. Da je predavač vodio računa o tekstu kazuje nam i ispravka poslednjeg slova kod reči godina. Kad je dopisan broj 1404, radi ispravnosti rečenice, hemijskom je ispravljeno i poslednje slovo, pa je umesto „godina” dobijeno „godine”.

²⁴⁸ Uči u ime Gospodara tvoga koji stvara.

²⁴⁹ O ti koji si se pokrio, ustani i pozivaj narod pravoj vjeri islamu.

Tri godine dana je tajno pozivao, i za te tri godine mu se mala grupa odazvala. Srećom, hazreti 'Umerovim prelaskom na islam, koji je bio četrdeseti musliman u Meki, je islam počeo bacati svoje korijene i snagu, na što mu dolazi ajeti-kerim:

Asta 'idubillah: Faṣd'a bimā tu'mer. Što znači: Ja Muhamed! Javno ispolji = pozivaj ono što ti je naređeno.

Čim je Alejhiselam počeo javno pozivati u islam, mekanski mušrici²⁵⁰ počеше se supostavljati Alejhiselamu i onima koji su primili islam. Počеше ih napadati, bojkotovati, pa čak i prijetiti da će ubiti Alejhiselama.

Sreća je bila pa se i oni (mušrici) podijeliše u dva tabora. Jedni pod vođstvom Ebu Taliba zaključiše da puste Alejhiselama na miru ne vjerujući u njegov uspeh, dok drugi pod vodstvom Ebu Leheba uporno stajahu na tome da Alejhiselama i njegove sledbenike treba proganjati svim mogućim sredstvima. Time je buknuo otvoreni raskol i uzbuna među građanima u Meki i bilo (bi) došlo do žestokih napadaja na Božijeg Poslanika da nijesu međutim nastupili mjeseci takozvani ešhuri-haram u kojima se po najstarijem arapskom vjerovanju nije smela prolijevati krv. U ovim mjesecima bi Arapi sa svih strana Arabije dolazili na vašar u Meki, i ovom se je prilikom glas o Alejhiselamu i njegovoj nauci po prvi put čuo raširio po celoj Arabiji. Mušrici su unaprijed znali da će tako biti i da će time Alejhiselam dobiti simpatije stranoga svijeta. Zato se oni organizovaše i počеше među strance širiti kojekakve prljave glasove, naturajući mu da je sihirbaz,²⁵¹ koji hoće sihirbazlukom da napravi raskol i bunu u Meki i time iskoristi položaj. Nazivali su ga čak i ludakom i nije bilo hodočasnika kojeme oni nijesu pripovjedali o tim bajkama. Ali, sve je to bilo bez uspeha, jer gotovo svaki hodočasnik prilikom ovih vašara iz znatiželjnosti sastao bi se potajice s kojim da od njega čuje Božiju riječ, koja ga je naravno odmah osvojila i pridobila. Kur'an-i-kerim = Božija riječ je i njihove okorjele pristaše počela prisvajati. Zato oni zabraniše svim svojim pristašama da slušaju učenje Kur'ana, a muslimane uz to počеше tada zatvarati u tamnice, mučiti glađu i žeđu, te ostalim mukama, pa čak osnovaše ligu = organizaciju koja će bojkotovati muslimane. Ali sve te njihove spletke ne mogahu rastrgati čvrste muslimanske redove.

²⁵⁰ Mušrik (ar.) = idolopoklonici, mnogobošci.

²⁵¹ Sihirbaz (ar. pers.) = vračar, čarobnjak.

U desetoj godini Alejhiselamova poslanstva mušrici preduzeše jake napade i navale na Alejhiselama i muslimane, jer mu te godine umrije njegov zaštitnik Ebu Talib.

Iduće godine sastao se sa nekoliko istaknutih medinelija, koji mu dadoše besedu i zavjet vjernosti na Akabi i primiše islam, te ga preniješe u Medinu.

Čim su za ovo saznali mušrici i čim su uvidjeli da neki muslimani postepeno napuštaju Meku dogovoriše se potajno da ubiju Alejhiselama. Tada su se još od viđenih muslimana nalazili u Meki uz Alejhiselama samo hazreti Ebu Bekr i hazreti Alija. Njima ni ovaj poslednji plan ne uspije, jer iste noći Muhamed alejhiselam u pratnji hazreti Ebu Bekra po Božjoj naredbi pošao je iz Meke u Medinu.

To bijaše prvi Muharem, odnosno 16. juli 622.²⁵² g. po Isa pejgamberu, od kada mi muslimani brojimo godine, jer je to početak našeg datuma koji se zove hidžret.

Ovaj Alejhiselamov hidžret je važan događaj u istoriji islama, jer njegovim hidžretom u Medini se je islam još većom brzinom počeo širiti i napredovati i doživljavati pobjedu za pobjedom. Tako osme godine po hidžretu muslimani osvojiše Meku, kolijevku islama.

Po padom Meke Alejhiselam se povratio u Medinu, gdje je proveo poslednje dve godine svoga dunjalučkog života.

Draga braćo!

Njegova nauka, odnosno islam se je vremenom proširio po svim kontinentima svijeta, pa čak i ovamo na Balkanu, koju mi muslimani sledimo koja nam je u emanet ostavljena, pa eto, ako hoćemo i umedemo, možemo tu nauku odnosno naš uzviše(ni) islam čuvati. Vladati se po njemu, proučavati ga i prenositi ga na buduća naša pokolenja kao Božji emanet, jer imamo uslova da ga čuvamo i njime se vladamo.

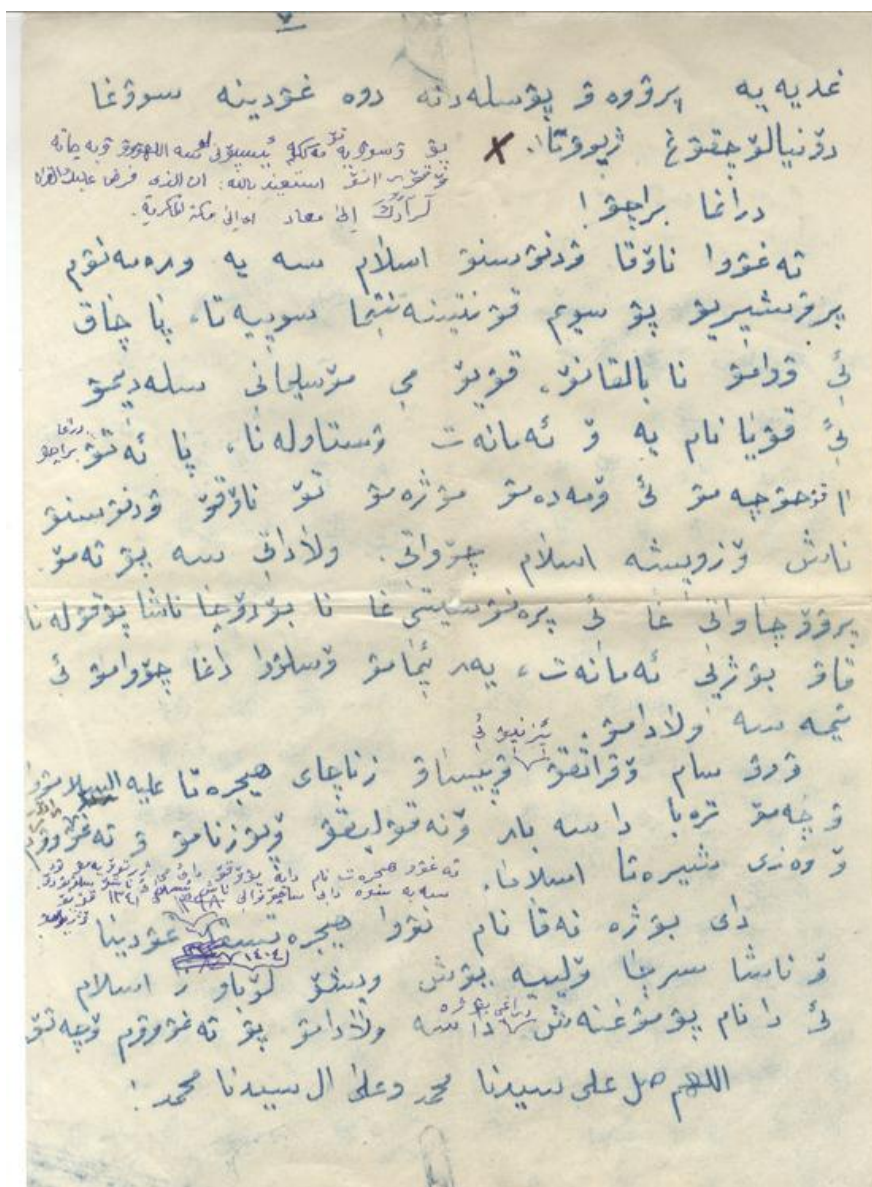
Ovo sam ukratko opisao značaj hidžreta Alejhiselamova o čemu treba da se bar u nekoliko upoznamo o njegovom radu u vezi širenja islama.

Daj Bože neka nam nova hidžretska²⁵³ godina u naša srca ulije još više ljubavi za islam i da nam pomogneš da se vladamo po njegovom učenju,

²⁵² Godina naknadno ispravljena i upisana 623.

*Allahumma šalli 'alā sayyidinā Muḥammadin wa 'alā āli sayyidinā Muḥammad!*²⁵⁴

U ovom tekstu je, kako smo već i rekli, u prvoj i poslednjoj rečenici rukopisa dopisivano više različitih godina održavanja propovedi. Na prvoj strani rukopisa se može videti da je najranija godina 1341. hidžretska godina, što odgovara 1922. godini naše ere.

Slika 31. Faksimil poslednje strane *Predavanja o hidžri*.

²⁵³ I na samom kraju ove hutbe je upisano više godina. U originalnom tekstu nije bilo nijedne godine, ali se nakon toga dopisalo nekoliko, 1341, zatim 1398. i 1404. godine. Ovo nam ukazuje da je najraniji datum kada je ova propoved držana u džamiji 1341. hidžretske godine, što odgovara 1922. godini naše ere.

²⁵⁴ Transliteraciju teksta uradio je autor ovog rada prema rukopisu iz svoje biblioteke.

Hidžra je bila, a i danas je, nezaobilazna tema većine muslimanskih predavača. Jedno od najljepših predavanja o hidžri, koje takođe pripada korpusu alhamijado literature, napisao je reformator arebice reis Džemaludin Čaušević.²⁵⁵

Prevod hadisa

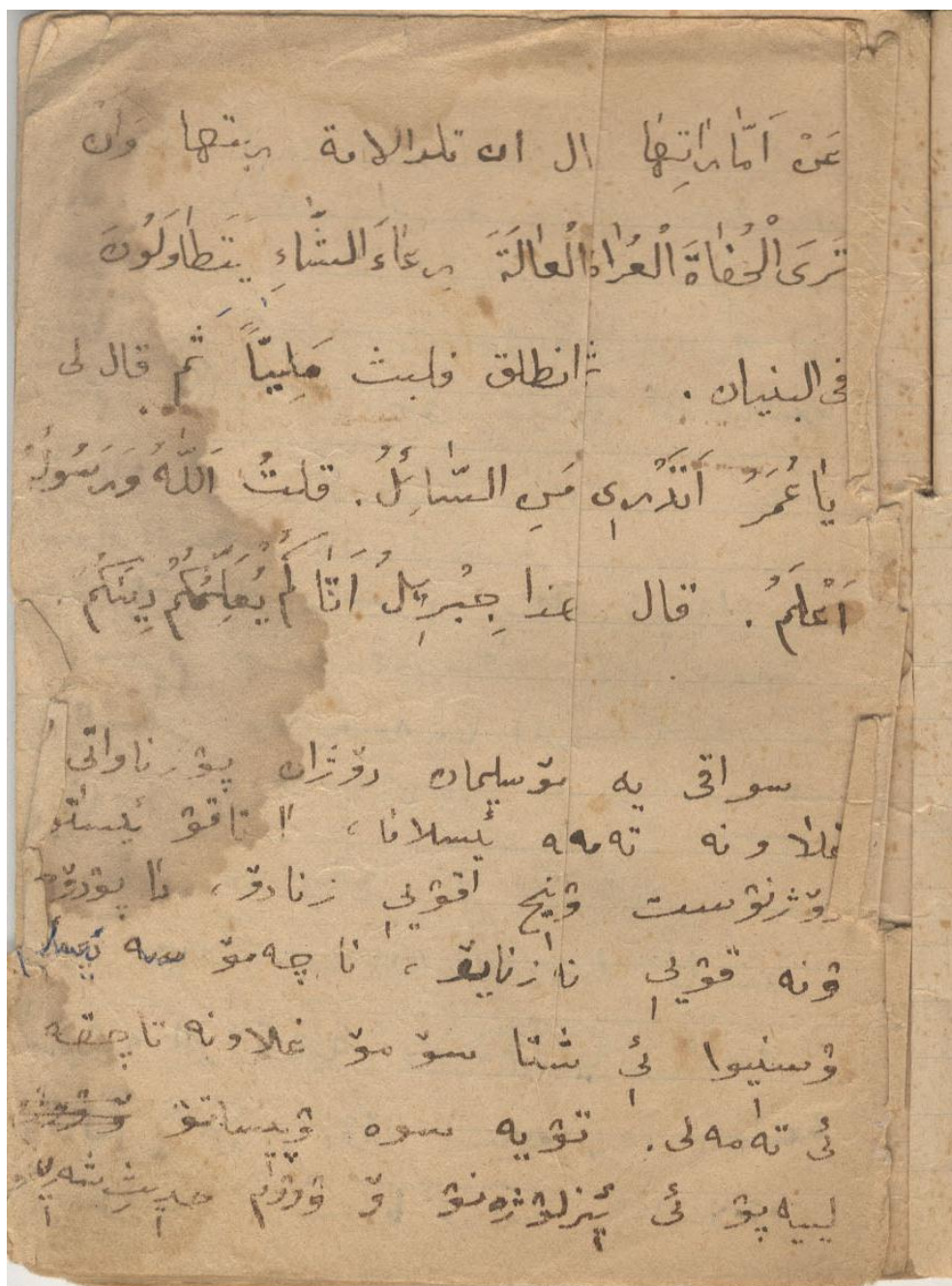
Postoje verska predavanja čija je osnova predaja koja se prenosi od poslanika Muhameda. Ona su najčešće tematska, i vežu se za određeni datum ili događaj, ali mogu obrađivati i neku od verskih obaveza, odnosno verskog ponašanja. Neka od ovih predavanja govore o smrti, životu posle smrti ili slično, ali je moralan i ispravan život u skladu sa islamskim propisima njihova osnova. Versko predavanje koje predstavlja analizu jednog od najznačajnijih hadisa poslanika Muhameda, nastalo na prostoru Srbije i pripada korpusu alhamijado literature, obrađuje temu osnovnih islamskih dužnosti. Sačuvano je sedamnaest strana ovog rukopisa, a nedostaje nekoliko uvodnih u kojima je zapisan hadis na arapskom jeziku.²⁵⁶ Strane nisu numerisane, ali su osim prvog lista, sve ostale i dalje povezane i čine celinu. Na početku ovog rukopisa nalazi se hadis koji se prenosi od poslanika Muhameda na arapskom jeziku. Ispod ovog hadisa je njegov prevod na srpski jezik, a kroz tekst prevoda ponovo se navode hadiski citati na arapskom jeziku. Posle prevoda hadisa, na jedanaest strana rukopisa, vršeno je pojašnjenje ove predaje koja nas upoznaje sa osnovnim temeljima islamskog verovanja. Ceo hadiski tekst predstavlja razgovor između poslanika Muhameda i meleka Džibrila²⁵⁷ koji su pratili Poslanikovi drugovi. U tekstu su korišćeni uobičajeni interpunkcijski znaci, tačka, zarez, znak pitanja, ali je zanimljiva i upotreba skraćenica koje i danas u našem jeziku postoje (t. j. – to jest, a. m. – alejhiselam, dž. š. –

²⁵⁵ Čaušević, Dž., *Hadreti Pejgamberov hidžret / Reis Džemaludin Čaušević prosvjetitelj i reformator*, prir. Enes Karić i Mujo Demirović, knj. 2, Sarajevo, 2002, str. 468-472.

²⁵⁶ S obzirom na to da strane ovog rukopisa nisu numerisane ne možemo sa sigurnošću tvrditi da li se radi o jednoj ili više strana koje nedostaju. Na prvoj strani sačuvanog rukopisa se nalazi kraj hadisa na arapskom jeziku, ali kako ispod arapskog teksta ne postoji uvodno obraćanje koje je uobičajeno na verskim predavanjima postoji mogućnost da se ono nalazi na početku, pre arapskog teksta.

²⁵⁷ Anđeo Gavriilo.

dželešanuhu). Tekst na arapskom jeziku koji se javlja kroz ceo rukopis je, radi lakšeg uočavanja, obeležen crtom koja je povučena iznad teksta. Rukopis je ispisan crnim mastilom. Na nekoliko mesta su vidljiva dopisivanja hemijskom ili grafitnom olovkom, što pokazuje da je ovaj rukopis više puta korišćen za predavanja. Nije poznata godina nastanka ovog rukopisa, ali se pretpostavlja da ga je sastavio hafiz Abdulah Kačapor.

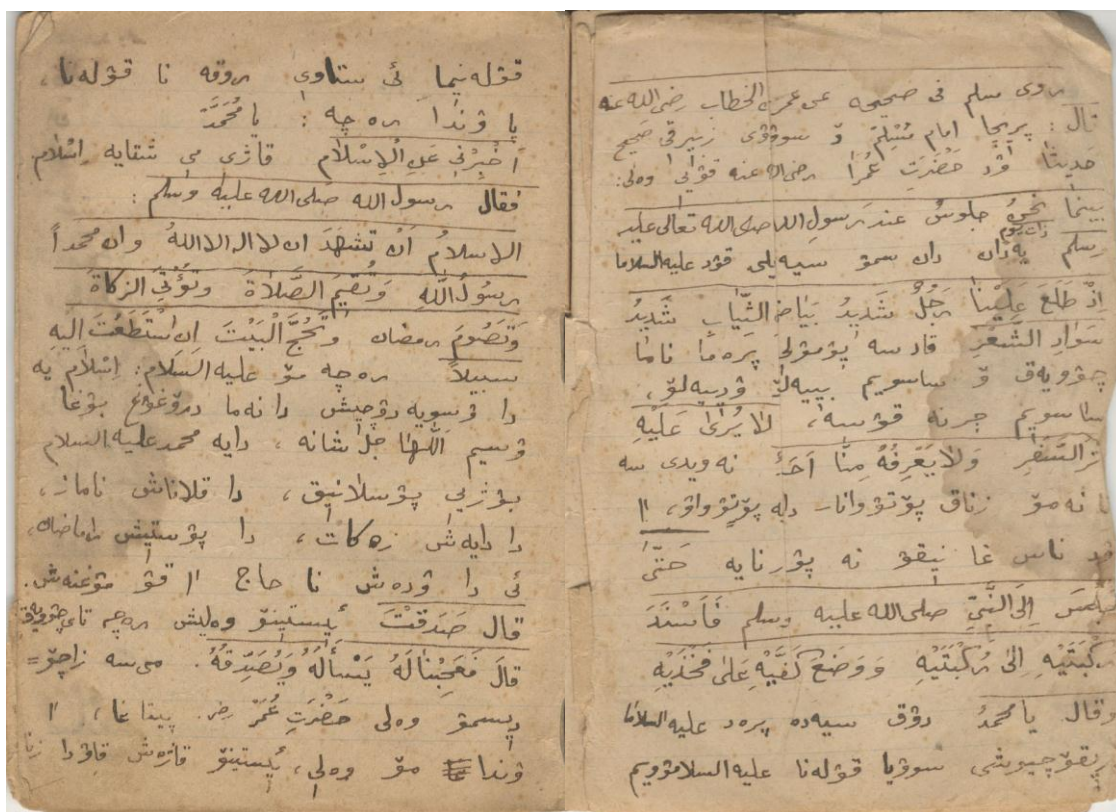

Slika 32. Faksimil početka teksta hadisa na našem jeziku.

Tekst na našem jeziku, nakon uvodnog teksta hadisa koji je na arapskom, započinje rečima:

*Svaki je musliman dužan poznavati glavne temelje islama i tako jeste dužnost onih koji znadu da poduče one koji ne zanju, na čemu se islam osniva i šta su mu glavne tačke i temelji. To je sve opisato lijepo i izloženo u ovom hadisi šerifu.*²⁵⁸

U nastavku rukopisa izmešan je tekst hadisa na arapskom i prevod na naš jezik, ali ćemo navesti samo tekst na našem jeziku, odnosno onaj deo koji pripada korpusu alhamijado literature.

Slika 33. Nastavak rukopisnog teksta hadisa.

Priča imam Muslim u svojoj zbirci sahih hadisa od hazreti Umera radijalahu anh koji veli:

²⁵⁸ Transliteraciju teksta napisanog arebicom uradio je autor ovog rada prema rukopisu iz svoje biblioteke.

„Jedan dan smo sjedili kod Alejhiselama kad se pomoli prema nama čovjek u sasvim bijelo odijelo, sasvim crne kose. Ne vidi se na njemu znak putovanja – da je putovao, a od nas ga niko ne poznaje. Dok sjede pred Alejhiselama prikučivši svoja koljena Alejhiselamovim koljenima i stavi ruke na koljena pa onda reče: 'Ja Muhamede, kaži mi šta je islam?'

Reče Muhamed alejhiselam: 'Islam je da svjedočiš da nema drugog Boga osim Alaha dželešanuhu, da je Muhamed alejhiselam Božji poslanik, da klanjaš namaz, da daješ zekat, da postiš ramazan i da odeš na hadž ako mogneš.'

(*'Qāla šadakta'*).²⁵⁹

Mi se začudismo, veli hazreti Umer, jer pita ga, a onda mu veli, istinu kažeš, kao da zna.

'Šta je iman,' reče taj čovjek?

Reče mu Alejhiselam. 'Iman je da vjeruješ Allaha dž.š., Božije meleke, Božije kitabe, Božije poslanike, sudnji dan i da vjeruješ u sudbinu dobra i zla.'

(*'Qāla šadakta'*).

'Kaži mi šta je savršena dobrota (ihsan)?'

'Savršena dobrota ((ihsan)) je,' reče Alejhiselam, 'da Alahu dž.š. robuješ, ibadet činiš kao da ga vidiš, jer i ako ti Njega ne vidiš, On tebe vidi.'

(*'Qāla šadakta'*), reče taj čovjek.

'A kada je zadnji čas ovom = kijametski dan?'

Reče a.m.: 'Onaj koga pitaš o tome ne zna bolje od tebe koji pitaš.'

'Ja Muhamed, kaži mi šta su znakovi i predznaci Sudnjeg dana?'

²⁵⁹ U značenju: *Istinu si rekao*. Ova fraza nije prevedena pa smo je preneli u originalu, na arapskom jeziku, radi lakšeg razumevanja celokupnog teksta. Ostale delove teksta koji su u rukopisu na arapskom jeziku nismo prenosili.

Alejhiselam mu reče: 'Predznaci su posljednjeg časa da robinja rodi svoju gospodaricu i da vidiš bose, gole, siromašne čobane stoke kako se u zgradama nadmeću', odgovori čestiti Pejgamber.

Zatim ode čovjek, veli h. Umer, i nakon nekog vremena upita me Alejhiselam: 'Umere, ko je ono bio?'

'Ovo je Džibril, došao je da vas poduči dini islam.'

Ovaj uzvišeni hadisi serif sadrži u sebi glavne principe dini islama. Zato je Alejhiselam i rekao pri kraju ovog hadisa: Ovo je Džibril, došao vam je da vas dini islamu poduči.

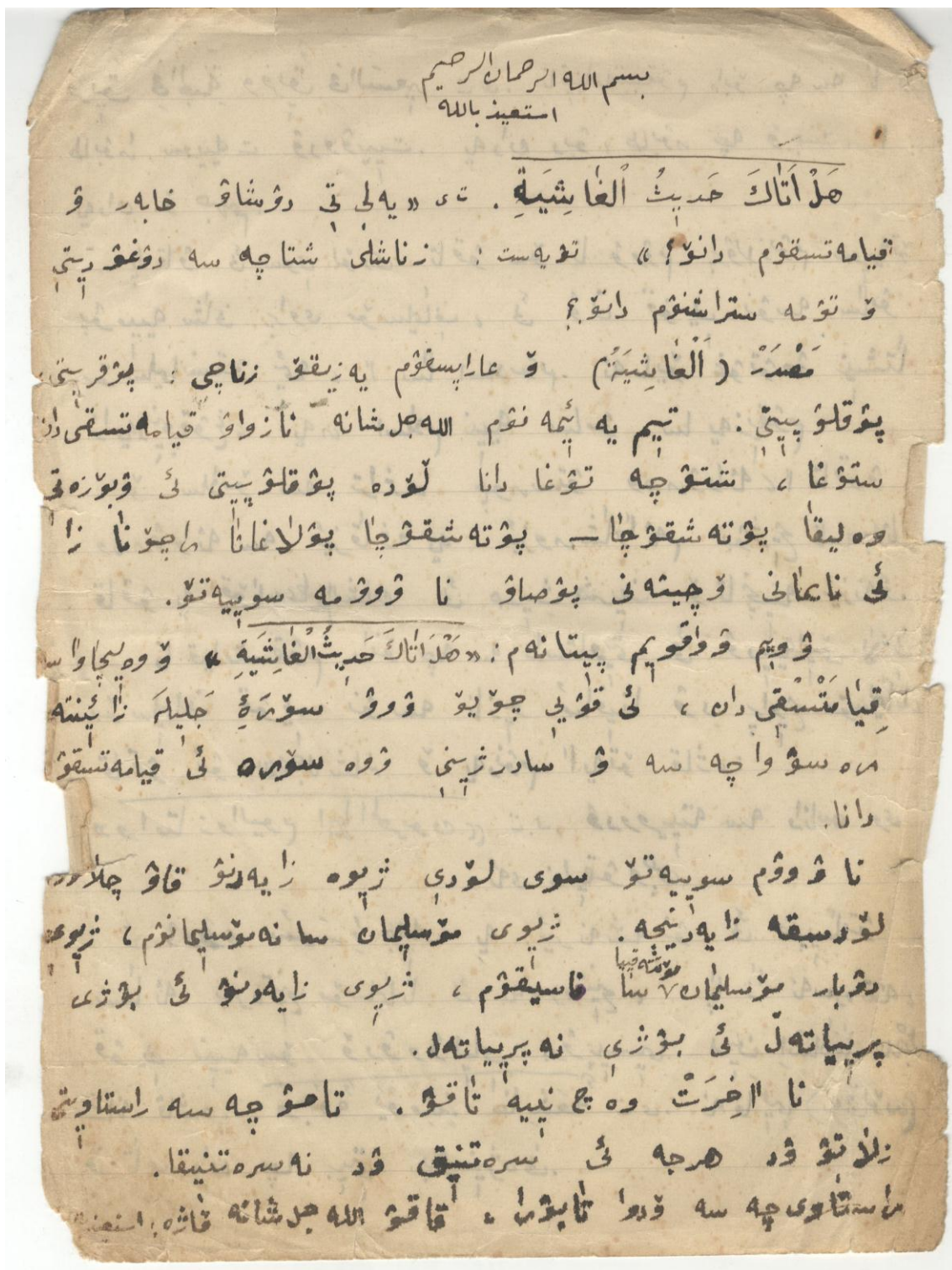
U ovoj predaji, u razgovoru Poslanika sa nepoznatim čovekom za koga na samom kraju predaje saznajemo da je melek Džibril, postavljeno je pet pitanja koja predstavljaju temelj islamskog verovanja. U nastavku rukopisa ispisano je pojašnjenje svakog ponaosob pitanja koje je u ovoj predaji postavljeno poslaniku Muhamedu. Celokupan tekst je na arebici, pa je njegov značaj za proučavanje alhamijado literature velik.

Ostali prozni rukopisi²⁶⁰

Postoji još desetine kraćih rukopisa koji pripadaju korpusu alhamijado literature, a koji su nastali na tlu Srbije i celokupni ili delimično su sačuvani do današnjih dana. Svi su oni moralno didaktičkog sadržaja, upute su i saveti koje autor ili predavač prenosi čitaocima, odnosno slušaocima predavanja. Većini tih predavanja je osnova kur'anski ili hadiski tekst koji predstavljaju dva temeljna izvora islamskog učenja, jedan kao Božiji govor, a drugi kao govor poslanika Muhameda. Neki od tih rukopisa su:

²⁶⁰ Svi ovi rukopisi pripadaju korpusu alhamijado literature, iako u njima ima teksta i na arapskom ili turskom jeziku. Većina njih je ostavština hafiza Abdulaha Kačapora ili hafiza Ismaila Filibalića (1870-1948), imama Hadži Hurem (Bor) džamije u Novom Pazaru, koji je poznavao arapski, persijski i turski jezik, a pri pisanju je koristio isključivo arebicu.

Prevod kur'anskog poglavlja *Teška nevolja* (ar. *Al-Gāšiya*) predstavlja rukopis na osam strana ispisan crnim mastilom. Iznad arapskog teksta ovog kur'anskog poglavlja je povučena linija, a u nastavku je arebicom ispisan prevod sa pojašnjenjem.

Slika 34. Kur'ansko poglavlje *Teška nevolja* sa prevodom.

Prevod kur'anskog poglavlja Zora (ar. Al-Fağr) je rukopis na dve strane na kojima je najpre ispisan kur'anski tekst prvih pet ajeta ovog poglavlja, a nakon toga njihov prevod sa veoma kratkim pojašnjenjem. Tekst je ispisan plavim mastilom i može se zaključiti da je novijeg datuma.

Prevod kur'anskog poglavlja Iskrenost (ar. Al-Ihlās) je rukopis na dve strane na kojima je ispisan tekst na arapskom jeziku pored koga stoji prevod sa pojašnjenjem ovog kur'anskog poglavlja.

Prevod kur'anskog poglavlja Noć Kadr (ar. Al-Qadr) je rukopis koji nakon originalnog teksta na arapskom jeziku, na dve sačuvane strane, prikazuje važnost ovog poglavlja i noći Kadr i tumači značenje ovog poglavlja.

Pravila koja služe kao uputa za čovječji život je rukopis na četiri strane u kojima su navedeni kur'anski ajeti ili delovi ajeta koji su nakon prevoda veoma kratko pojašnjeni. U ovom rukopisu su ajeti koji daju kratku i jasnu pouku.

Obavljajte namaz i udeljujte zekat je naslov rukopisa koji pojašnjava kur'anski ajet o obaveznosti obavljanja namaza i davanja zekata. I ovaj rukopis je na četiri strane u kome se uz dodatna pitanja pojašnjavaju ove kur'anske obaveze.

Program muslimanske vjerske osnovne nastave. – Ovaj rukopis je ispisan grafitnom olovkom u dva stupca. Ceo tekst je na jednoj strani nešto većeg formata od A4. Rukopis ima četiri podnaslova kojima je podeljen. Svaki podnaslov predstavlja redni broj razreda. Radi se o četvorogodišnjoj osnovnoj nastavi sa kratkim prikazom šta će se u kom razredu učiti. U prvom razredu se uče osnove islama. U drugom razredu se uči arapsko pismo, šta su meleki (anđeli), posebno o četiri velika meleka, četiri velike knjige, o obavezama prema Bogu i drugim obavezama čoveka. U trećem razredu se uči Kur'an prema mogućnostima, zatim se uči obavljanje namaza koje je započeto u drugom razredu, kao i o radnjama koje kvare namaz i abdest. U trećem razredu se dalje uči o zekatu i hadžu i ostalim islamskim obavezama. U četvrtom se prema mogućnostima uči Kur'an napamet, obnavlja se ono što se učilo u trećem razredu, ali se uči i o Arapima pre i posle islama, o miradžu, o hidžri itd.

*Hamajlije*²⁶¹ je naslov rukopisa ispisan na dve strane formata nešto većeg od A4. U dva stupca je ispisan tekst hamajlija na arapskom jeziku iznad kojih je na našem jeziku naznačeno za šta je hamajlija korisna. U rukopisu se nalazi više hamajlija koje se nose oko vrata ili se stavljaju u čašu vode nakon čega se voda ispija. Rukopis je ispisan plavim mastilom, a poglavlja, odnosno tekst hamajlija je odvojen linijama. U rukopisu su hamajlije za izlječenje nesanice, mucanja, glavobolje, groznice, psihičkih problema, noćnog mokrenja, kao i hamajlije za jaču ljubav među supružnicima, bolju trgovinu i slično.

Svi navedeni rukopisi pripadaju proznoj alhamijado književnosti. Neki su jasni, lako čitljivi dok su neki nejasno napisani, pa ih je veoma teško pročitati. Ni na jednom od ovih rukopisa nije upisano ime autora niti vreme njihovog nastanka, ali se za većinu može zaključiti da su veoma stari i da su ih napisali imami, odnosno verska lica, za potrebe održavanja predavanja.

²⁶¹ Hamajlija (ar.) = *zapis ili knjižica sa kur'anskim tekstom ili molitvom na arapskom jeziku koja se obično nosi u kožnoj ili platnenoj kesici, najčešće u obliku trougla.*

VII Turcizmi²⁶² u alhamijado literaturi

Alhamijado književnost predstavlja spoj različitih kultura, različitih vera, civilizacija i jezika. Mnoge arapske, persijske ili turske reči ušle su u naš jezik preko govora, direktne i administrativne komunikacije, ali i preko književnih tekstova. Sve ove reči nazivamo turcizmima, jer su preko Turaka Osmanlija došle na naš prostor. Mnoge od njih su se potpuno odomaćile i postale sastavni deo srpskog jezičkog miljea. Neke su trajale jedno vreme i iščezle iz jezika, ali su tekstovi, tu posebno možemo da istaknemo alhamijado literaturu, dokaz njihove upotrebe i boravka kod nas. „Turcizmi će vremenom, zajedno sa svim onim što je dolazilo sa Orijenta, ući u sastav nove simbiotske kulture na Balkanskom poluostrvu. Njeni će talasi, za doba turske vladavine, zapljusnuti i srpsko selo. Četiri veka zajedničkog življenja, pod istom vlašću, u istoj državi, u stalnom kontaktu sa domaćim muslimanskim življem koji govori istim jezikom, morali su učiniti svoje” (Popović 1983: 113). Možemo reći da prisustvo stranih reči u nekom jeziku karakteriše mešanje naroda i njihovih kultura. „O prvoj pojavi turcizama u slovenskim i uopšte balkanskim jezicima može se govoriti od dolaska Osmanskih Turaka na Balkan. Dodirom Turaka sa balkanskim narodima počinje i njihov uticaj na ove narode, koji je u dugom periodu turske vladavine u ovim krajevima ostavio vidne tragove i u njihovim jezicima” (Škaljić 1973: 12). Arapske, persijske i turske reči su u srpski jezik ulazile na različite načine. I ako je bilo i pismenog unošenja reči orijentalnog porekla, ipak je usmeni put prenošenja bio daleko dominantniji. Srbi su ove reči primali u neposrednom kontaktu „po dućanima, i u sudnicama, na drumovima i spahijskim njivama, u svojim domovima, u koje su dolazili i muslimani prilikom zvaničnih poseta pašama, kadijama i muselimima. Neke su naučili iz muslimanskih pesama, koje su se pevale ili kazivale najpre po varošima a odatle prenosile i u srpska sela; neke iz poslovice, zagonetki i pripovedaka, koje su tokom

²⁶² I ako postoje različita tumačenja oko upotrebe ovog termina u označavanju svih reči orijentalnog porekla, mi ćemo u radu, pored izraza „reči orijentalnog porekla” i „orijentalizmi” koristiti i termin „turcizmi” jer je i u narodu, a i od mnogih orijentalista i ostale naučne i stručne javnosti opšteprihvaćeni termin.

turske vladavine, kao i istočnjački esap, stizale u naše krajeve nekim svojim putevima” (Popović 1983: 112-113). Ljudska komunikacija nas upućuje na zaključak da ne postoji ni jedan jezik bez primesa iz drugih jezika. Kretanjem i menjanjem mesta stanovanja i života, ljudi sa sobom nose i svoju kulturu, identitet, ali svakako i svoj jezik, pa danas „turcizmi čine značajan i jedinstven deo srpsko-hrvatskog leksikona i s pravom se smatraju neodvojivim delom naše jezičke i kulturne istorije” (Petrović 2009: 147). Na naš prostor su brojni narodi dolazili i odlazili, mešale se i preplitale različite civilizacije, kulture i jezici, ali „među rečima neslovenskog porekla po frekvenciji naročito odskaču turcizmi, odnosno orijentalizmi, reči poreklom iz turskog, arapskog ili persijskog jezika, koje su u srpski prodrle posredstvom Turaka Osmanlija” (Milanović 2004: 106-107). Kako su posredstvom Turaka došli, mi smo im tako i naziv prihvatili, a Ejup Mušović je stava da se „ovaj termin-izraz može samo opravdati time što se smatra da su ih Turci delimično doneli u naše krajeve i u takvom morfološkom obliku su prihvaćeni uz određenu modifikaciju pri turskom jeziku” (Mušović 1989a: 203). Mirjana Teodosijević u svom radu navodi da je pojam turcizmi opšteprihvaćen i da ga koriste čak i turski lingvisti. „Pod pojmom turcizmi podrazumevaju se ne samo reči turskog porekla, već i reči koje vode poreklo iz arapskog, persijskog kao i manji broj reči iz drugih jezika (grčkog, latinskog, italijanskog, francuskog i dr) koje su ušle u srpski jezik turskim posredovanjem” (Teodosijević 2010: 56). I Marija Đinđić potvrđuje ovu teoriju i navodi da „termin *turcizam* u srpskom jeziku ne podrazumeva samo reči pozajmljene iz turskog jezika, već i reči iz drugih jezika (najčešće arapskog, persijskog, grčkog), koje su posredstvom tursko-osmanskog jezika primljene u srpski jezik” (Đinđić 2009: 231). Josip Baotić takođe smatra da se sve reči orijentalnog porekla imenuju kao turcizmi jer „u sebi kao korijenske ili tvorbene morfeme imaju elemente iz orijentalnih jezika posredovane u naš preko turskog jezika” (Baotić 2007: 50). Asim Peco je sličnog stava i smatra da sve reči orijentalnog porekla treba nazivati turcizmima, ali i konstatuje „da je potpuno jasno da sve one ne pripadaju turskom leksičkom fondu, niti su nam sve došle isključivo turskim posredovanjem” već su „različitim putevima, i u različitim vremenima, ulazile u naš leksički fond” (Peco 1987: 8). On dalje navodi da je „bilo prijedloga da se te riječi nazovu *orijentalizmima*. Svakako, taj bi naziv više odgovarao stvarnom porijeklu, ali je onaj prvi već ustaljen i nema potrebe da se mijenja” (Peco 1987: 8). Konstatacija Asima Peca da se ne menja nešto što je u narodu već prihvaćeno

je samo poštovanje i uvažavanja mišljenja naroda. Prema pisanju Popovića, opšteprihvaćeni termin *turcizmi* „više kazuje put kojim je glavnina ovih reči došla u srpskohrvatski jezik nego li njihovo poreklo i prirodu” (Popović 1983: 49). Darko Tanasković je stava da treba praviti razliku u upotrebi termina *turcizmi*, koji predstavlja pozajmljenice poreklom iz turskog jezika, od termina *osmanizmi*, koji označava „reči primljene posredstvom osmanskog jezika tokom određenog istorijskog razdoblja, gde jezičko poreklo, tj. izvorna etimologija, nije relevantno, već samo jezik prenosnik kao nosilac određene kulture” (Tanasković 1983: 111). Anđelka Mitrović je, osvrćući se na pisanja Fehima Bajraktarevića nakon izlaska iz štampe *Rečnika Abdulaha Škaljića*²⁶³ u kom je on pod pojmom *turcizmi* uvrstio sve reči orijentalnog porekla, naglasila da je Bajraktarević, koji se nije slagao sa ovako širokom upotrebom termina *turcizmi*, izneo više vrlo korisnih i umesnih primedbi. „Smatrajući da on nije ’baš najzgodniji’ kada su u pitanju reči bliskoistočnog porekla koje su ušle u srpskohrvatski, Bajraktarević je istakao da je najveći deo njih poreklom iz arapskog (tehnički termini vezani za islam, administrativna terminologija), deo iz persijskog jezika (npr. cveće), a samo mali broj iz turskog (konji, konjska oprema). Čak ni to što su ’svi elementi uglavnom primljeni preko Turaka ili bar preko naših ljudi sa turskom školom’, ne opravdava upotrebu ovog termina” (Mitrović 1996: 235). Kako u napomeni u svome radu navodi Mitrović, Fehim Bajraktarević nije bio usamljen u neprihvatanju ovog termina. „I srbisti i orijentalisti nalaze za ovaj jezički sloj adekvatnija terminološka rešenja” (Mitrović 1996: 244). Pavle Ivić i Zulfikar Resulović koriste termin ’orijentalizmi’. Miodrag Popović prihvata termin ’turcizmi’, ali koristi i termin ’orijentalne posrbljenice’. Teufik Muftić²⁶⁴ reči preuzete iz arapskog jezika naziva ’arabizmima’, a termin ’osmanizmi’ je za Milana Adamovića²⁶⁵ prihvatljiviji (Mitrović 1996: 244-245). Međutim, i ako imamo činjenicu da se za ovu grupu reči upotrebljavaju različiti termini „kao što su *turske i druge istočanske reči, osmanizmi, orijentalizmi, riječi orijentalnog porijekla* itd., termin *turcizam* je, i pored izvesne terminološke neodređenosti, prihvaćen i najčešće korišćen u naučnoj literaturi” (Đinđić 2009: 231).

²⁶³ Škaljić, A.: *Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1957.

²⁶⁴ Muftić, T.: „O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* (Sarajevo), X-XI (1960-1961), str. 5-29.

²⁶⁵ Adamović, M.: „O poreklu srpskohrvatskih osmanizama”, *Južnoslovenski filolog* (Beograd), 30, 1-2 (1973), str. 229-236.

Turcizmi su posebno bili u upotrebi u narodnom govoru, a kada je književnost u pitanju, upotreba turcizama, odnosno reči orijentalnog porekla, bila je različito prihvaćena. Dok su jedni bili za prihvatanje turcizama i smatrali da se na taj način jezik obogaćuje, jer su već u narodu prisutni, drugi su bili stava da se ulaskom orijentalnih reči gubi srpski jezički izraz. „Tolerantan odnos spram turcizama začet je kod Dositeja Obradovića, nespornog autoriteta kod svih intelektualaca koji su pisali slovenosrpskim jezikom. Dositej je turcizme u svoja dela unosio sa željom da se što više približi narodnom govoru. Odbojan, puristički stav prema turcizmima bio je karakterističan za manji broj srpskih intelektualaca, među kojima je bio i Milovan Vidaković, najpopularniji književnik toga perioda, koji se često javno oglašavao protiv upotrebe reči stranog porekla, a naročito turcizama. Zalagao se za njihovo zamenjivanje u književnosti srpskim narodnim rečima i verovao da će tada književni jezik izvršiti uticaj i na napuštanje pozajmljenica u narodu” (Milanović 2004: 107). Vuk Karadžić je bio mišljenja da se reči orijentalnog porekla mogu izbaciti iz srpskog jezika međutim, prema Popoviću „Vuk je bio u neskladu sa samim sobom kada je u predgovoru pisao da se 'najviše od ovi turskije riječi mogu bez svake muke išćerati iz našeg jezika, zašti imamo srpske mjesto nji', a sam uneo u *Rječnik* tolike turcizme. U stvari, on ih je prvi afirmisao (da ne kažem kanonizovao), unoseći ih u rečnik koji će u XIX veku biti leksičko jezgro narodnog književnog jezika” (Popović 1983: 49). Bilo je još dosta pokušaja da se turcizmi izbace iz srpskog jezika i da se za njih nađu adekvatne zamene. „Turcizmi su se bili infiltrirali u srpski književni jezik XVIII veka do te mere da je mitropolit Stratimirović poveo pravi rat protiv njih. [...] Stratimirović nije bio usamljen u otporu prema turcizmima. Borba protiv orijentalnih reči u srpskoj književnosti nastavila se i posle njegove smrti 1836” (Popović 1983: 51). Iako su neki težili tome da sve turcizme izbace iz srpskog jezika, postojali su ljudi koji su mislili da ako čak i sve turske reči išćeznu, moramo ih znati jer je naša književnost puna ovih reči. Đorđe Popović kaže da ako odu Turci sa njima će polako otići i njihov jezik. „Ovo po sebi ne bi nikakva šteta bila, kad s time ne bi naporedo išla i opasnost, da Srbi s vremenom neće moći razumevati svoje narodne pesme, u kojima su tolike turske reči” (Popović 1884: 3). Turcizmi su se mnogo koristili u narodnom govoru jer su u jezik naroda, komunikacijom, najlakše ulazili. Taj narodni govor unošen je, u većoj ili manjoj meri, u književna dela. U njima su „neki oblici dati u onoj formi u kojoj se koriste i u

knjiženom jeziku, drugi su zabeleženi i u nestandardnim dijalekatskim formama” (Jašović 2008: 9). Konstatcija je mnogih da se jezik samo bogati prihvatanjem, filtriranjem i usvajanjem svega što je lepo i korisno, a ovde se posebno misli na nove reči, izraze i sinonime. Osobina svakog jezika je „da je on osnovno sredstvo, komunikacije, sporazumijevanja među ljudima i narodima” (Trhulj 2002: 6-7).

Reči orijentalnog porekla su do danas ostale da žive u svim slovenskim jezicima pa „iako je njihova upotreba u savremenom srpskom jeziku bitno smanjena odsustvom neposrednog kontakta između turskog i srpskog jezika, potreba za izučavanjem ovog rečničkog blaga nije samim tim prestala da postoji” (Petrović 2009: 147). Međutim, predstavljaju li orijentalizmi isključivo jezik, odnosno reči orijentalnog porekla koje su ušle u naš jezik, ili ovaj izraz ima šire značenje? Prema Ivanu Šopu „orijentalizam je skup elemenata orijentalno-istočnjačkog porekla u materijalnoj i duhovnoj kulturi, kao skup tragova i odjeka koje je, na različite načine ostavio Orijent, odnosno prisustvo jedne snažne orijentalne civilizacije kakva je islamska na našem tlu” (Šop 1982: 25). Tu kulturu, jezik i civilizaciju su nama doneli Turci Osmanlije koji su je primili od Arapa ili jednim delom od Persijanaca. „U zemljama koje su bile pod uticajem turske civilizacije ostali su vidni tragovi u oblasti jezika, kulture, običaja i tradicije. Ovi tragovi su prožeti orijentalnim elementima koji su se do danas zadržali i vrlo su bitni za kulturno-istorijsku prošlost jednog kraja” (Mušović 1989a: 204). Poznato je da su Osmanlije veru islam prihvatili od Arapa, kao što je slučaj i sa ostalim zemljama koje su Arapi zauzimali u periodu širenja islama. Kao jezik Kur’ana, jezik kojim je govorio poslanik Muhamed, svi narodi koji su prihvatili islam, primali su i delove arapskog jezika, makar one reči koje su predstavljale duh vere, religioznosti, komunikacije sa Bogom. I na taj način je arapski ulazio u turski jezik, pa dolaskom Osmanlija na Balkan i prihvatanjem islama od jednog dela stanovništva, ušao je u srpski i ostale jezike jugoistočne Evrope. Za mnoge od tih reči ne postoje adekvatne zamene u turskom jeziku, a kako smo ih mi dobili od Turaka i njih smo uvrstili u turcizme.

Sve reči orijentalnog porekla možemo podeliti u dve osnovne grupe, i to na one koje su bile u upotrebi u srpskom jeziku, ali se danas više ne koriste i one koje se i danas koriste i u upotrebi su. One reči koje su i danas u upotrebi mogu se razvrstati na reči orijentalnog porekla za koje postoji adekvatna srpska reč, kao i one reči koje su sastvani

deo srpskog jezika, a za koje ne postoji adekvatna zamena u srpskom jeziku. Brojne su reči orijentalnog porekla koje su u potpunosti prihvaćene kao srpske reči, to su većinom one za koje ne postoje adekvatne zamene u srpskom, odnosno svim slovenskim jezicima. „Ukoliko se izuzme manja skupina, upravo je insistiranje slavenosrpskih pisaca na razumljivosti kod čitalaca prouzrokovalo visoku frekvenciju odomaćenih turcizama: *abadžija, aber, avan, avantop, avet, avlija, aga, ada, adet, aždaja, ajvar, ajgir, ala, alva, amanet, ambar, andžar, apsa, ara, arčiti, asura, at, ašikovanje, badava, badem, bakal, barut* itd. Za mnoge od turcizama sinonima nije ni bilo, niti ih ima danas” (Milanović 2004: 107).

Mnoge reči koje su i danas u upotrebi, ovde posebno možemo naglasiti nazive toponima, ali svakako i ostale reči orijentalnog porekla, doživele su razne promene, pa neke samo liče na svoje korene. Ovo je posebno izraženo kod arabizama jer su oni posredno prenošeni do nas. Međutim, neke su reči u potpunosti sačuvale svoj oblik i izgovor.

Jezik alhamijado literature kod nas je veran prenosilac reči orijentalnog porekla. Tu je, za razliku od divanske književnosti, u upotrebi narodni jezik, onakav kakav se govrio u narodu, na ulici, u porodici, u najtemeljnijoj ljudskoj komunikaciji. Arhaični jezik ovoj književnosti daje posebnu vrednost i on zaista predstavlja veličanstven spoj različitih kultura i civilizacija. Kada smo govorili o nekim alhamijado tekstovima rekli smo da je u jednom periodu bila takva mešavina domaćeg i pridošlog jezika da postoje pesme za koje se precizno ne bi moglo reći da li su napisane na našem jeziku sa puno turcizama, ili na turskom jeziku sa puno reči iz srpskog jezika. Kroz alhamijado tekstove, ove reči koje uobičajeno nazivamo turcizmima su u značajnoj meri sačuvane, pa su samim tim ovakvi tekstovi od velikog značaja i za istoriju srpskog jezika i pisma.

Značenje reči orijentalnog porekla je u dobroj meri rasvetljeno, što posebno možemo naglasiti za standardni jezik. Ono je predstavljeno kroz brojne radove ili književna dela kao dodatak gde je pojašnjeno značenje nepoznatih i manje poznatih reči. Značajan posao na ovom polju uradio je Abdulah Škaljić u svom naučnom radu ili rečniku *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*,²⁶⁶ koji smo koristili za

²⁶⁶ Rečnik turcizama Abdulaha Škaljića imao je više izdanja pod sličnim nazivima. Za potrebe ovog rada korišćen je rečnik *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo, 1973.

pojašnjenje turcizama u alhamijado književnosti Srbije. Snežana Petrović i Marija Đinđić objavile su brojne radove na pojašnjavanju turcizama sa raznih naučnih aspekata, koje smo takođe koristili pri pisanju ovog rada. Postoje reči orijentalnog porekla čije značenje od mesta do mesta varira. „*Turcizmi* su najmarkantnija karakteristika leksike većine alhamijado tekstova. U početku ih nema mnogo – u prvim nastalim takvim tekstovima gotovo da su rijetkost, što je i logično budući da ni interpretacija nije mogla tako brzo uhvatiti maha. Kasnije, kako je vrijeme turske vladavine odmicalo, turcizmi su, ne samo postajali sve brojniji, već su u jednom vremenu (18. i 19. stoljeće) bili toliko prisutni, toliko neselektivno upotrebljavani da je pitanje koliko su i svim savremenicima bili razumljivi a kamoli današnjem korisniku jezika” (Vajzović 2003: 22-23). U XX veku upotreba turcizama u alhamijado tekstovima opada, verski termini se i dalje zadržavaju ali se deo ostale leksike polako povlači. Ipak, mnoge reči orijentalnog porekla i do danas su ostale u upotrebi, kako u narodnom govoru, u kom su zastupljene u značajnoj meri, posebno u nekim mestima, tako i u književnom srpskom jeziku. Smatrali smo potrebnim da u sklopu ovog rada prikazemo turcizme koji su upotrebljeni u alhamijado tekstovima nastalim na prostoru današnje Srbije.

Rečnik turcizama

A

abdest (pers. ābdest; ab – *voda*, dest – *ruka*) – *pranje (ritualno umivanje) šaka, ispiranje usta i nosa, pranje lica, ruku do laktova, potiranje mokrim rukama glave, ušiju i vrata i pranje nogu do članaka. Kod muslimana je ovo pranje obavezno pre obavljanja molitve i drugih verskih obreda.*

ačik (tur. açık) – *otvoren, jasan, svetao.*

adalet (ar. ‘adāla) – *pravednost, pravda.*

adet (ar. ‘āda) – *običaj.*

adžamija (ar. ‘ağamiyy) – *neiskusana, neupućen, nevešt, stran.*

af (ar. ‘afw) – *oprost.*

ahbab (ar. aḥbāb / mn. od ḥabīb) – *prijatelj.*

ahir (ar. āḥir) – *poslednji.*

ahiret (ar. āḥira) – *onaj svet, život nakon smrti.*

ajan (ar. a‘yān) – *prvak, uglednik, funkcioner lokalne vlasti.*

ajet (ar. ‘āya) – *znak, dokaz, kur’anska rečenica, odlomak iz Kur’ana.*

ajip (ar. ‘ayb) – *sramota.*

akil (ar. ‘āql) – *pametana, razuman, umno zreo.*

akreba (ar. ‘aqribā’) – *rođaci, šira rodbina.*

akrep (ar. ‘aqrab) – *šorpion.*

Alahu ekber (ar. Allāhu akbar) – *Alah je najveći.*

alim (ar. ‘ālim) – *učen čovek, verski naučnik.*

altun (tur. altın) – *zlato.*

aman (ar. amān) – *pomagaj, smiluj se.*

amanet (ar. amāna) – *preporuka, poverenje, čuvanje, zavet, svetinja.*

amber (ar. ‘anbār) – *crna, veoma mirišljava smolasta materija koja se vadi iz crevnih žlezda jedne vrste kitova.*

amel (ar. ‘amal) – *posao, rad, postupak, čestitost, poštenje.*

arš (ar. ‘ārš) – *Božiji presto.*

ashab (ar. aṣḥāb – mn. od šāḥib) – *drug poslanika Muhameda.*

asi (ar. ‘āšī) – *osion, grešnik, silnik.*
ašik (ar. ‘āšiq) – *ljubavnik, zaljubljenik, zanesen od ljubavi za nečim.*
ašk (ar. ‘išq) – *ljubav, ljubavni zanos, čežnja za nečim.*
avam (ar. ‘awām) – *narod, masa.*
avaz (pers. āwāz) – *glas.*
avdžija (tur. avcı) – *lovac.*
avret (ar. ‘awra) – *stidna mesta na čovečijem telu koja treba pokrivati.*
azab (ar. ‘aḏāb) – *muka, patnja, kazna na budućem svetu.*
azgin (tur. azgın) – *pomaman, besan, nemiran.*
Azrail (ar. ‘azrā’īl) – *melek koji uzima dušu, anđeo smrti.*

B

bahtijar (pers. baḥtiyār) – *srećan čovek.*
bajrak (bayrak) – *zastava.*
baška (baška) – *posebno, odvojeno.*
begenisati (od tur. beğenmek) – *dopasti se, svideti se.*
belaj (ar. balā’) – *nesreća.*
berzah (ar. berzah) – *razdoblje od smrti do proživljenja na budućem svetu*
beš (tur. beş) – *pet.*
bidat (bid‘at) – *novotarija. Uvođenje i praktikovanje nečega što nema podlogu u islamskom učenju.*
bismila (ar. bismi’llahi ‘r-raḥmān’ r-raḥīm) – *U ime Alaha, Milostivog, Samilosnog. Naziv stava kojim počinje svako poglavlje u Kur’anu.*
bogaz (tur. boğaz) – *grlo, grkljan, ždrelo.*
boj (tur. boy) – *visina, stas, uzrast.*
budžak (tur. bucağ) – *kut, ugao, ćošak, zapušteno mesto.*
bujruntija (tur. buyrultu) – *zapovest, naredba.*
burak (ar. burāq) – *krilati rajski konj. Jedan od njih je nosio poslanika Muahmeda u noći Miradža.*

Č

čalgija (tur. çalgı) – *svirka, muzički instrument.*

čališiti (od tur. çalışmak) – *raditi.*

čare (pers. čāre) – *spas, lek, pomoć.*

čegat/ćahat (tur. kağat) – *papir.*

Ć

ćariti (pers. kār) – *zaraditi, dobitak, korist.*

ćatib (tur. katib) – *pisar.*

ćefin (ar. kafan) – *belo platno u koje se umotava umrli.*

ćejif (ar. kayf) – *dobro raspoloženje, naslađivanje, uživanje.*

ćitab (ar. kitāb) – *knjiga, zakon, knjiga koja sadrži verska učenja i propise, Kur'an, Biblija.*

ćok (tur. çok) – *mnogo.*

ćoso (pers. kūse) – *bez brade ili vrlo retke brade.*

ćoše (pers. kūše, gūše) – *ugao, kut, budžak.*

D

daima (ar. dā'imā) – *uvek, neprestano.*

dalin (ar. dālīn) – *zalutali, zabludeli, izgubljeni, netačni, lažni, neistiniti.*

davet (ar. da'wa) – *poziv, pozivanje.*

davranisati (tur. davranmak) – *povratiti se, oporaviti se, odupreti se.*

defter (tur. od grč. diphthéra – „koža”) – *sveska (knjiga), beležnica.*

delija (tur. deli) – *ludak, junak, čovek koji uludo troši vreme.*

delil (ar. dalīl) – *dokaz, vodić.*

dembel (tur. tembel) – *len, neradnik, trom.*

deredža (ar. darağa) – *stepen, položaj.*

derman (pers. dermān) – *spas, lek, pomoć.*

dert (pers. derd) – *briga, jad, muka, bol.*

devam (ar. dawām) – *trajno nešto raditi, ustrajati.*

devlet (ar. dawla) – *država, carevina.*

diba (pers. dībā) – *vrsta teške svilene tkanine.*

dikat (ar. dikat) – *pažnja*.

din (ar. dīn) – *vera*.

divan (pers. dīwān) – *veće, skupština, savet, književna forma*.

divit (ar. dawāt) – *pernica sa mastionicom zajedno*.

domuz (tur. domuz) – *svinja*.

dost (pers. dōst) – *prijatelj*.

dova (ar. du‘ā’) – *molitva Bogu*.

dunja (ar. dunyā) – *ovaj svet, ovosvetska prolazna dobra*.

dušmanin (pers. dušman) – *neprijatelj, protivnik*.

duvar (pers. dīwār) – *zid*.

DŽ

džahil (ğāhil) – *neznalica*.

džan (pers. ġān) – *duša*.

Džebrail (ar. ġabrā’īl) – *melek (anđeo) koji je poslaniku Muhamedu prenosio objavu od Boga*.

džehenem (ar. ġahannam od hebr. ġehinam) – *pakao*.

džellešanuhu (ar. ġalla ša’nuhu) – *neka je uzvišeno Njegovo biće*.

džemat (ar. ġamā’at) – *zbor, zajednica, zajedničko obavljanje molitve / namaza*.

dženaza (ar. ġanāza) – *sahrana, sprovod, pogrebna povorka*.

dženet (ar. ġanna) – *raj*.

dževab (ar. ġawāb) – *odgovor, polaganje računa*.

dževahir (pers. ġewher) – *dragocenosti, drago kamenje, skupoceni nakit*.

džeza (ar. ġazā’) – *kazna, sankcija, naknada za učinjeno delo*.

džin (ar. ġinn) – *nevidljivo duhovno biće, duh, demon (dobar ili loš)*.

džuz (ar. ġuz’) – *deset listova, odnosno dvadeset strana Kur’ana. Kur’an ima trideset džuzova*.

Đ

đunah (pers. ġunāh) – *greh*.

E

ef'car / efkar (ar. afkār mn. od fikr) – *briga, teške misli, razmišljanje.*

ehli (ar. ahl) – *pripadnost, narod, dostojan, vredan.*

eksik (tur. eksik) – *nepotpun, manjkav, faličan.*

elhamdulillah (ar. al-ḥamdu lillah) – *hvala Bogu.*

elif (ar. alif) – *prvo slovo arapskog alfabeta.*

emer (ar. amr) – *zapoved, naredba, nalog.*

eselamu alejkum (ar. as-salāmu ‘alaykum) – *nek je mir sa vama; islamski pozdrav koji se naređuje u Kur'anu.*

eski (tur. eski) – *star.*

ešgal (ar. ašgāl mn. od šuġl) – *posao, zaposlenost, zaokupljenost poslom.*

evlad (ar. awlād – mn. od walad) – *deca, porod.*

evlija (ar. awliyā' – mn. od waliyy) – *sveti čovek, produhovljeni čovek, „dobri”.*

ezan (ar. aḏān) – *poziv na molitvu.*

ezijet (ar. aḏiyya) – *vređanje, maltretiranje, uznemiravanje.*

F

fajda (ar. fā'ida) – *korist, dobit.*

fakir (ar. faqīr) – *siromah.*

fani (ar. fānī) – *prolazan (najčešće se misli na Ovaj svet).*

farz (ar. fard) – *stroga islamska verska naredba.*

fatiha (al-fātiḥa) – *naziv prve sure (poglavlja) u Kur'anu.*

fazilet (ar. faḏīla) – *vrlina, korist, blagodat, odabranost.*

ferahluk (tur. ferahlık) – *širina, prostranstvo, otvorenost.*

fil (ar. fīl) – *slon.*

fitna (ar. fitna) – *smutnja, spletko, intriga.*

frka (ar. firqa) – *stranka, grupa, frakcija.*

fuhuš (ar. fuḥš) – *besramnost, bezobrazluk.*

fukara (ar. fuqarā' mn. od faqīr) – *sirotinja, siromah.*

fursat (ar. furṣa) – *prilika, zgodan čas, samovolja kad se kome pruži dobra prilika.*

G

gafil (ar. ġāfil) – *nemaran, indolentan.*

gaflet (ar. ġafla) – *nemar, indolencija.*

gajet (ar. ġāya) – *odviše, suviše, vrlo, jako.*

garib (ar. ġarīb) – *stranac, tuđinac, siromah, onaj koji je bez bližnjeg svoga.*

gede (tur. gece) – *noć.*

geldi (tur. geldi, od gl. gelmek – dolaziti) – *došao je.*

gibet (ar. ġība) – *ogovaranje.*

gondža (tur. gonce) – *pupoljak ruže.*

gun (tur. gün) – *dan.*

gurbet (ar. ġurba) – *živeti u tuđini, osamljenost.*

gusul (ar. ġusl) – *obavezno kupanje nakon snošaja, polucije, ejakulacije, menstruacije i porođaja.*

H

haber (ar. ħabar) – *vest, glas.*

habib (ar. ħabīb) – *voljenik, miljenik.*

hadis (ar. ħadīṭ) – *govor, izreka poslanika Muhameda i njegova usmena tradicija. U širem smislu hadis predstavlja i sve ono što je poslanik Muhamed govorio, radio, preporučio ili odobrio da se radi. Hadis je nakon Kur'ana glavni izvor islamskog učenja.*

hadž (ar. ħaġġ) – *hodočašće svetih mesta islama. Peta islamska dužnost koju je svaki punoletan musliman u obavezi da obavi makar jednom u toku života, čim za to stekne uslove.*

hafiz (ar. ħāfīz) – *čuvar, onaj koji zna ceo Kur'an napamet.*

hair (ar. ħayr) – *sreća, dobro, korist, dobročinstvo.*

hajjat (ar. ħayāt) – *život. Pored ovog značenja ova reč može označavati i hodnik, predsoblje na prizemlju starih gradskih kuća, zasebno izgrađenu prostoriju uz kuću, ostavu i sl.*

hajde (tur. haydi) – *pođi, idi.*

hajran (ar. ħayrān) – *zapanjen, začuđen, začaran, oduševljen.*

hajrat (ar. ħayrāt – mn. od ħayra) – *dobro delo, zadužbina.*

hak (ar. ḥaqq) – *pravo, pravda, istina.*

hakim (ar. ḥākīm) – *sudija.*

hal (ar. ḥāl) – *stanje, okolnost, prilika.*

halal (ar. ḥalāl) – *ono što je verski dozvoljeno, što je blagosloveno, što je na pošten način stečeno; oprost.*

halas (ar. ḥalās) – *izbavljenje, spasenje.*

Halik (ar. al-Ḥālīq) – *Stvoritelj, jedno od Božijih imena.*

halis (ar. ḥaīs) – *čist, iskren, pravi.*

halk (ar. ḥalq) – *narod, ljudstvo.*

hamajlija (ar. ḥamā'il) – *zapis ili knjižica sa kur'anskim tekstom ili molitvom na arapskom jeziku koja se obično nosi u kožnoj ili platnenoj kesici, najčešće u obliku trokuta.*

han (pers. ḥān) – *car, vladar, titula mongolskih i turskih vladara, kasnije se dodavala uz imena plemića.*

hanan (ar. ḥannān) – *nežni.*

harab (ar. ḥarāb) – *opustošen, porušen, dotrajao.*

haram (ar. ḥarām) – *radnja koja je po islamu strogo zabranjena, nije je dozvoljeno činiti.*

hararet (ar. ḥarāra) – *vrućina, žeđ, groznica.*

harf (ar. ḥarf) – *slovo.*

haris (ar. ḥārīt) – *onaj koji žudi, čezne.*

has (ḥaṣṣ) – *istinit, pravi, originalan, čist.*

hased (ar. ḥasad) – *zavidnost.*

hasenat (ḥasanāt) – *dobra dela, dobročinstva.*

hasret (ar. ḥasra) – *žalost, tuga, čežnja, želja, ljubav.*

hasta (pers. ḥaste) – *bolesnik, bolestan.*

hava (ar. hawā') – *vazduh, klima, praznina.*

hazna (ar. ḥazīna) – *blagajna, riznica, blago, kasa.*

hedija (ar. hadiyya) – *poklon, dar.*

hefta (pers. hefte) – *sedmica, nedelja dana.*

hekim (ar. ḥakīm) – *doktor, lekar.*

helać (ar. halāk) – *propao, upropašćen, propast.*

hesab (ar. ḥisāb) – račun.

hič (pers. hīč) – nimalo, ništa, nikako.

hidžret (ar. hiğra) – seoba, preseljenje iz jednog mesta u drugo. Preseljenje poslanika Muhameda iz Meke u Medinu, 16. jula 622. godine, što se smatra jednim od najvažnijih događaja u životu Poslanika, pa je taj datum uzet za početak računanja muslimanske ere.

hijanet (ar. ḥiyāna) – izdaja, nevera, prevara.

hilečar (ar. ḥila i pers. sufiks za građenje imenice kār) – varalica, špekulant, nepošten u poslu, prevarant.

himet (ar. himma) – trud, nastojanje, zauzimanje.

hizmet (ar. ḥiḍma) – služba, usluga.

hor – bruka, grdnja, psovka. (biće hor – biće obrukan).

hoš (pers. ḥōš) – lep, dobar, ugodan,

hošgeldija (pers. ḥōš – dobar i tur. geldi – došao, od gelmek – doći) – dobrodošlica,

hudut (ar. ḥudūd – mn. od ḥadd) – granica, međa, područje.

hudžum (ar. huğūm) – juriš, napad.

huja (pers. ḥūy) – čud, nervoza, srdžba, ljutnja.

hukum / hućum (ar. ḥukm) – presuda, suđenje.

hurija (ar. ḥūr – mn. od ḥawrāʾ) – rajaska lepotica.

hurmet (ar. ḥurma) – poštovanje, uvažavanje.

hutba (ar. ḥuṭba) = propoved poučnog karaktera i verskog sadržaja koju imam drži petkom pred obavljanje džuma-namaza, ili nekom drugom prilikom.

huzur (ar. ḥuzūr) – dokolica, odmor, smiraj, spokoj.

I

ibadet (ar. ʿibādā) – molitva, bogoslužjenje, islamsko obredoslovlje.

ibret (ar. ʿibra) – pouka, primer, uzor, čuđenje.

ićram / ikram (ar. ikrām) – čast, počast, doček, gošćenje.

ihmal (ar. ihmāl) – otezanje, oklevanje, nehaj, nemar, zanemarivanje.

ihsan (ar. iḥsān) – dobročinstvo.

ihtibar (ar. iʿtibār) – čast, ugled, poštovanje, uvaženost.

ihtijar (ar. iḥtiyār) – starac.

ikbal (ar. iqbal) – *sreća*.
ikrar (ar. iqrār) – *priznanje, odluka*.
ilač (ar. ‘lāğ) – *lek*.
ilahija (ar. ilāhī) – *pobožna pesma*.
ilm (ar. ‘ilm) – *nauka, znanje*.
ilmihal (ar. ‘ilm al-ḥāl) – *udžbenik osnovnog znanja islamske veronauke*.
imam (ar. imām) – *verski vođa, predvodnik u molitvi*.
iman (ar. īmān) – *vera, verovanje u jednog Boga*.
insaf (ar. inṣāf) – *savest, duša, duševnost*.
insan (ar. insān) – *čovjek*.
isjan (ar. ‘iṣyān) – *nepokornost, pobuna, ustanak*.
islam (ar. islām) – *pokoravanje Alahu*.
israf (ar. isrāf) – *preterano, prekomerno trošenje, prelaženje mere*.
itaat (ar. iṭā‘) – *pokornost, poslušnost*.
izun (ar. idn) – *dozvola, dopuštenje, pristanak*.

J

jakut (tur. yakut – grč. yakindos) – *rubin*.
jalah (ar. yā Allāh) – *o moj Bože, Bože pomozi*.
jaramaz (tur. yaramaz) – *nestašan, nepristojan, nevaljalac*.
jazuk (tur. yazık) – *šteta*.
jemek (tur. yemek) – *jelo, hrana, pripremanje jela*.
jemin (ar. yamīn) – *zakletva*.
jetim (ar. yatīm) – *siročče, dete bez jednog ili oba roditelja*.
jordam (tur. yordam) – *oholost, ponositost, umišljenost*.

K

kabahet (tur. kabahat) – *krivica, krivnja*.
kabil (ar. qābil) – *mogućan*.
kabul (ar. qabūl) – *primljen, uslišan, prihvaćen*.
kabur/kabir (ar. qabr) – *grob*.
kader (ar. qādir) – *sudbina*.

kafir (ar. kāfir) – *nevernik*.

kahar (ar. qahr) – *žalost, tuga, briga*.

kahpija (ar. qaḥba) – *prostitutka, bludnica*.

kajnak (tur. kaynak) – *vrelo, izvor*.

kalabaluk (ar. qalaba) – *mnoštvo, množina, puno, brojno*.

kalem (ar. qakam) – *pero, olovka*.

kandžija / kamdžija (tur. kamcı) – *bič*.

karanluk (tur. karanlık) – *mrak*.

kasida (ar. qaṣīda) – *pesma kojom se neko hvali, pohvalnica u stihovima, jedna od najčešćih formi divanske ali i alhamijado poezije*.

kavga (pers. gawgā) – *bitka, svađa*.

kaza (ar. qaḍā) – *naknadno izvršenje propuštenih molitvi*.

kelam (ar. kalām) – *govor, beseda*.

Kerim (ar. al-Karīmu) – *Plemeniti, jedno od Božijih imena*.

kibur (ar. kibr) – *oholost, nadutost, samodopadljivost*.

kijamet (ar. qiyāma) – *nesreća, uzbuna, metež, sudnji dan, smak sveta*.

kimet (ar. qīma) – *vrednost, cena*.

kitab (ar. kitāb) – *knjiga; zakon; knjiga koja sadrži verska učenja i propise*.

kolaj (tur. kolay) – *lako, bez napora*.

koptisati (tur. koptu) – *iznenada se pojaviti, iskrsnuti, poslati, navaliti*.

kufur (ar. kufr) – *neverstvo, neverovanje u jednog Boga*.

kujija (tur. kuyu) – *duboki bunar, jama*.

kusur (ar. quṣr) – *nedostatak, pogreška, propust, sitni novac koji se vraća onome koji nešto plaća krupnim novcem*.

kuvet (ar. quwwa) – *snaga, sila, jačina*.

L

la ilahe ilalah (ar. lā ilāha' illa-l-lāh) – *„nema boga osim Allaha”, osnovno načelo islamskog verovanja*.

laik (ar. lā'iq) – *dostojan, zaslužan (po dobru i po zlu), koji nečemu odgovara, kome nešto pristaje*.

lanet (ar. la'na) – *prokletstvo, proklinjanje*.

lezet (ar. laḏḏa) – užitak, slast.

lugat (ar. luġa) – jezik; rečnik.

lutf (ar. luṭf) – dobrota.

M

magfiret (ar. maġfira) – oprost greha od Boga.

magrib (ar. maġrib) – zapad.

mahluk (ar. maḥlūq) – stvorenje, živo biće, životinja.

mahrem (tur. mahrem) – osoba ispred koje se čovek može slobodnije odevati. Ženi je u skladu sa islamskim verovanjem dozvoljeno da bez pokrivenne kose izađe pred mahrema, tj. ispred oca, brata, supruga, sina, svekra i sl. Muškarcu je takođe zabranjeno da gleda u žene koje mu nisu mahrem.

mahsuz (ar. maḥṣūṣ) – naročit, poseban, specijalan.

mahšer (ar. maḥšar) – mesto na koje će se, nakon proživljenja, sakupiti ceo ljudski rod radi polaganja računa.

makbul (ar. maqḅūl) – cenjen, drag, uslišan, uvažen, usvojen.

mal (ar. māl) – imovina, imetak.

manija (ar. ma‘na) – značenje, smisao.

marifet (ar. ma‘rifa) – znanje, umeće, veština, majstorija.

mašalah (ar. māšā‘allāh) – izraz dopadanja, ushićenja, radosti, „moć pripada Alahu”.

mašrik (ar. mašriq) – istok.

matuh (ar. ma‘tūh) – senilan.

mehabet / muhabet (maḥabba) – ljubav, prijateljstvo, prijateljski razgovor.

mejdan (ar. maydān) – velik prazan prostor u gradu, trg, polje.

mejīt (ar. mayyit) – mrtvac, umrli.

mekam (maqām) – položaj, arija, melodija, način harmoničnog učenja Kur’ana ili ezana.

mekteb (ar. maktab) – muslimanska osnovna verska škola.

melek / melaiće / melajće (ar. malak) – anđeo.

memur (ar. ma‘mūr) – službenik, činovnik.

merhaba (ar. marḥabā) – pozdrav dobrodošlice.

merhamet (ar. marḥama) – milost, milosrđe.

mevlud (ar. mawlīd) – rođendan poslanika Muhameda. Hvalospev poslaniku Muhamedu u čast. Svečanost koja se organizuje na dan rođenja Poslanika ili drugim povodima.

mezar (ar. mazār) – grob, raka.

milet (ar. milla) – narod, nacija.

miradž (ar. mi'rāğ) – noćno putovanje poslanika Muhameda.

miraz (ar. mirāṭ) – nasledstvo, nasleđe, nasleđena imovina.

misk (ar. misk) – vrsta mirisa, mošus, mirisava mast crvenkaste boje koja se dobija iz žlezde gazele.

mizan (ar. mīzān) – vaganje dobrih i loših dela čoveka na Sudnjem danu.

mubarek (ar. mubārak) – srećan, blagosloven, dobar čovek lepe naravi.

muhadžir (ar. muhāğir) – izbeglica, emigrant, iseljenik.

muhur (pers. muhur) – pečat.

munadija (ar. munādī) – telal, oglašivač.

munafik (ar. munāfiq) – licemer, spletkaroš.

murad (ar. murād) – radost, ono za čime se čezne, ispunjavanje želje.

murekeb (ar. murakkab) – vrsta crnog mastila.

murtat (ar. murtadd) – izdajnik, otpadnik od vere.

mušrik (ar. mušrik) – idolopoklonik, mnogobožac, neznabožac.

muštuluk (pers. mužde i tur. sufiks luk) – radosna vest.

N

nafaka (ar. nafaqa) – opskrba, ono što je čoveku od Boga određeno da ima (pojede i popije) na ovom svetu.

nam (pers. nām) – glas, popularnost.

namahrem (pers. nāmaḥrem) – onaj koji nije bliži rod i sa kim se žena muslimanka ne sme osamljivati.

namaz (pers. namāz) – molitveni obred u islamu koji se obavlja pet puta na dan u tačno određeno vreme.

nar (ar. nār) – vatra, pakao, oganj.

nasib (ar. naṣīb) – suđeno, određeno.

nasihat (ar. naṣīḥa) – savet.

nedžaset (ar. nağāsa) – *nečistoća, izmet.*

nefs (ar. nafs) – *strast, pohota.*

neuzubilah (ar. na‘ūdu bi-llāh) – *„Bože sačuvaj”, daleko bilo, ne snašlo.*

nijaz (pers. niyāz) – *molba, želja, potreba, skrušenost.*

nijet (ar. niyya) – *nakana, odluka, iskrena namera s kojom se pristupa nekom verskom činu.*

nimet (ar. ni‘ma) – *Božija blagodati, Božiji dar.*

nisab (ar. niṣāb) – *cenzus za razrezivanje zekata. Visina nisaba se svake godine izračunava prema tržišnoj vrednosti zlata i srebra.*

nur (ar. nūr) – *svetlost.*

O

odaja (tur. oda) – *soba.*

odžak (tur. ocak) – *dimnjak, ognjište, kuća, dom.*

olsun (tur. olsun – imp. od olmak – *biti*) – *neka bude.*

ordija (tur. ordu) – *vojska, armija.*

oturisati (tur. oturmak) – *sedeti.*

P

padišah (pers. pādišāh) – *car, sultan, vladar.*

pejgamber (pers. peygāmbēr) – *Božiji vesnik, Božiji poslanik.*

pir (pers. pīr) – *starac, starešina jednog derviškog reda.*

pišman bivati (tur. pişman) – *pokajati se, odustati od neke namere.*

R

ragbet (ar. rağaba) – *vrednost, poštenje, cena.*

rahat (ar. rāḥa) – *zadovoljan, miran, spokojan, bezbrižan, komotan.*

Rahim (ar. ar-Raḥīm) – *Svemilosni, jedno od Božijih imena.*

Rahman (ar. ar-Raḥmān) – *Milostivi, jedno od Božijih imena.*

rahmet (ar. raḥma) – *Božija milost.*

Ramazān (ar. ramaḏān) – *ime devetog meseca muslimanskog kalendara. Mesec posta, jednog od osnovnih islamskih propisa.*

razi (rādī) – *saglasan, zadovoljan.*

refik (ar. rafīq) – *drug.*

refref (ar. rafraf) – *Božiji sluga, jahalica na kojoj je poslanik Muhamed tokom noćnog putovanja jahao približavajući se Božijem prestolju.*

risala (ar. risāla) – *poslanica, poruka, brošura, veronaučni udžbenik, pismo.*

rivajet (ar. riwaya) – *priča, preneto predanje.*

rizaluk (ar. riḍā' i tur. -lık) – *zadovoljstvo, volja, milost.*

ruhsat (ar. ruḥṣa) – *dozvola, dopuštenje.*

roku (ar. rukū) – *deo namaza, dnevne molitve kod muslimana, koji se sastoji u sagibanju do polovine tela, odupirući se rukama o kolena, tako da se leđa izravnaju sa glavom.*

rušvet (ar. rišwa) – *mito.*

rutbe (ar. rutba) – *stepen, položaj, rang.*

S

sabur (ar. ṣabr) – *strpljivost, strpljenje.*

sadaka (ar. ṣadaqa) – *milostinja.*

sade (tur. sade) – *čisto.*

sadik (ar. ṣādiq) – *iskren.*

saf (ar. ṣaff) – *red.*

sakin (ar. sākin) – *miran, tih.*

saklet/srklet (ar. ṭikla) – *tegoba, uzrujenost, nervoza, uznemirenost.*

salat (ar. ṣalāt) – *molitveni obred u islamu koji se obavlja pet puta na dan u tačno određeno vreme.*

salavat (ar. ṣalawāt) – *posebna dova, obično na arapskom jeziku, kojom se poziva Božiji blagoslov na poslanika Muhameda.*

saraj (pers. serāy) – *dvorac, palača.*

saruk (tur. sarık) – *zavoj oko kape, čalma.*

sedžda (ar. sağda) – *deo namaza, dnevne molitve kod muslimana, u kom se pada ničice tako da se čelom i nosom dotakne tlo.*

seir/sejir (ar. sayr) – *gledanje, razledanje, posmatranje, naslađivanje u posmatranju nečeg lepog, čuđenje.*

selamet (ar. salāma) – *spas, spasenje, povoljno stanje.*
sewab (ar. ṭawāb) – *dobro delo koje zaslužuje Božiju nagradu.*
sihir (ar. siḥr) – *čarolija, magija, čini.*
sihirbaz (ar. siḥr i pers. bāz) – *vračar, čarobnjak.*
Širat-ćuprija (ar. širāṭ – *put* i tur. köprü – *most*) – *opasni most koji, prema islamskom učenju, vodi preko pakla u raj.*
sohbet (ar. ṣuḥba) – *razgovor, posadak, sastanak.*
soj (tur. soy) – *poreklo, rod, pleme.*
srća (tur. sırça) – *staklo, čaša.*
sual (ar. su’āl) – *pitanje.*
sulh (ar. ṣulḥ) – *nagodba, pomirenje, poravnanje.*
sunet (ar. sunna) – *sve ono što je poslanik Muhamed radio, preporučio ili svojim ćutanjem odobrio da se radi. Sunet je, nakon Kur’ana, drugi izvor islamskog učenja.*
sure (ar. ṣūra) – *slika, lik, oblik.*

Š

šahid / šahit (ar. šāhid) – *svedok.*
šefat (ar. šefā‘at) – *zalaganje, zauzimanje poslanika Muhameda za svoje sledbenike, kod Alaha na Sudnjem danu.*
šehadet (ar. šahāda) – *svedočenje, svedočanstvo. Prvi uslov islamskog verovanja: „Svedočim da nema drugog božanstva osim Alaha, i da je Muhamed rob i poslanik Božiji”.*
šeher (pers. šehr) – *veliki grad.*
šehvet (ar. šahwa) – *strast, uživanje.*
šejtan (ar. šayṭān) – *đavo, vrag, sotona, nevidljivo zlo biće.*
šer (ar. šarr) – *zlo, smutnja, loše delo.*
šerbe, šerbet (ar. šarba) – *dobro zaslađena voda koja se pije radi osveženja, obično se dodaje još neki začim ili limun. Uvarena dobro zaslađena voda, sa ili bez voćne arome, kojom se zalivaju baklave, tulumbe i slična slatka jela.*
šerijat (ar. šarīa‘) – *muslimanski verski zakon.*
šidet (ar. šidda) – *žestina, žestoko, jako.*
šimšik (tur. şimşek) – *munja, grom.*

širk (ar. širk) – *mnogoboštvo, smatrati nekoga ili nešto za božanstvo, osim Alaha.*

šukur (ar. šukr) – *hvala, zahvala upućena Bogu.*

T

tabi (ar. tābi‘) – *onaj koji sledi.*

tabut (ar. tābūt) – *nosiljka na kojoj se telo umrlog nosi do groba.*

tadž (pers. tāğ) – *kruna.*

tahir (ar. ṭāhir) – *čist.*

tahmid (ar. taḥmīd) – *zahvaljivanje Bogu, izgovaranje reči: „elhamdulillah” – zahvala pripada Alahu.*

takat (ar. ṭāqa) – *snaga, moć, sposobnost.*

tane (tur. tane) – *zrno, komad.*

tarih (ar. tāriḥ) – *istorija, hronogram – natpis postavljen iznad vrata džamije, iznad česme, na mostu ili drugom objektu, ispisan arapskim pismom u stihu ili rečenici, a čiji zbir vrednosti slova prema ebdžed računu daje godinu izgradnje objekta. Po ebdžed računu svaki harf – slovo ima svoju numeričku vrednost.*

tavaf (ar. ṭawwāf) – *obilazak oko Kabe, što čini obavezan deo muslimanskog hodočašća.*

tebdil (ar. tabdīl) – *promena, maskiranje, prerušvanje u drugo odelo.*

tedžruba (ar. tağriba) – *iskustvo.*

tehlil (ar. tahlīl) – *analiziranje, izgovaranje reči „la ilahe ilallah” – nema božanstva osim Alaha.*

tekmil (ar. takmīl) – *dopuna, izravnanje.*

tendžera (tur. tencere) – *šerpa, duboka metalna posuda za kuhanje hrane.*

tenešir (tur. teneşir) – *sto na kom se kupa telo umrlog muslimana pre sahrane.*

terc (tur. terk) – *odbaciti, napustiti.*

terdžuman (ar. tarğumān) – *prevodilac, tumač stranih jezika.*

terezija / terazija (pers. terāzū) – *vaga.*

terzija (pers. derzi) – *krojač.*

tesbih (ar. tasbīh) – *veličanje, izgovaranje reči „subhanallah” – slava pripada Alahu.*

tevba (ar. tawba) – *pokajanje od greha.*

tevhid (ar. tawḥīd) – *verovanje u Božije jedinstvo.*

topuz (ar. dabbūs) – *buzdovan*.

U

ulema (ar. ‘ulamā’) – *muslimanski verski učenjaci*.

umet (ar. umma) – *narod, sledbenici jednog Božijeg poslanika*.

umid (pers. umīd) – *nada, uzdanje*.

usul (ar. uṣūl) – *pravilo, princip, metod, red*.

uzuv (ar. ‘uḍw) – *telesni organ, ud*.

V

vada (ar. wa‘da) – *rok, termin*.

vakat (ar. wakt) – *vreme, doba*.

vasijet (ar. waṣiyya) – *oporuka, testament*.

vatan (ar. waṭan) – *domovina, zavičaj, rodni kraj*.

vaz (ar. wā‘z) – *propoved, predavanje*.

vedžahetli (ar. wağāha i tur. sufiks -li) – *krupan, lepo razvijen, izgledan*.

vudžud (tur. vucut) – *telo*.

Z

zahid (ar. zāhid) – *uzdržan od zemaljskih uživanja, odan Bogu, asketa*.

zahmet (ar. zaḥma) – *trud, napor, teškoća, umor*.

zaif (ar. ḍaīf) – *mršav, slabašan, nejak*.

zarar (ar. ḍarar) – *šteta, gubitak*.

zebanija (ar. zabānī) – *ljuta paklena guja, zla žena, anđeo mučitelj koji baca u vatru one koji su određeni za Pakao*.

zeher (pers. zahr) – *otrov*.

zehra (ar. ḍarra) – *trun, vrlo mali deo*.

zejtin (ar. zaytūn) – *plod od masline, maslina*.

zekat (zekāt) – *milostinja koju je obavezan davati svaki imućniji musliman jedanput godišnje*.

zeman (ar. zamān) – *vreme*.

zemin (tur. zemin) – *prizemlje, zemlja.*

zengin (tur. zengin) – *bogat.*

zijafet (ar. ḍiyāfa) – *gozba, ručak ili večera sa više raznih jela i za više gostiju.*

zina / zinaluk (ar. zinā' i tur. sufiks -luk) – *blud, prostitucija.*

zinet (ar. zīna) – *ukras, nakit.*

zuhur (ar. zuhūr) – *pojava, događaj.*

zulum (ar. zulm) – *nasilje, teror, nepravda.*

zumrut (ar. zumurrud) – *smaragd (dragi kamen).*

VIII Zaključak

U dugom vremenskom periodu, od XV do XX veka, trajala je jedna pismenost bliska širim narodnim krugovima. Kultura osmanskog stanovništva koje je na Balkan donelo orijentalne jezike, arapsko pismo, veru islam, već razvijenu divansku književnost, posebno na persijskom jeziku, i ostale odlike svoje tradicije, naišla je na plodno tlo za dalji razvoj i nova oblikovanja. Jedan deo stanovništva je prihvativši veru islam prihvatio i arapsko pismo, kao pismo Kur'ana, islamske kulture, tradicije i civilizacije. Kako je osmansko-turski jezik bio prenosilac versko-obrednih termina iz arapskog jezika u naš, uz korišćenje arapskog pisma, on je kod nas prihvaćen kao sakralni jezik islama. Međutim, iako su neki vrhunski divanski pesnici, poznati širom Osmanskog carstva, potekli iz ovih krajeva, divanska književnost nije bila bliska običnom narodu koji nije iskazivao veliko interesovanje za potpuno prihvatanje turskog jezika, pa su ostvarenja na narodnom jeziku arapskim pismom, nazvana alhamijado književnost, obeležila vrhunac spoja i mešanja osmanske i slovenske kulture. Alhamijado književnost pisana je domaćim, običnim, govornim narodnim jezikom, ali arapskim pismom, koje su Osmanlije donele u naše krajeve i kojim su već pisana dela na orijentalnim jezicima. Mnogi književni kritičari su mišljenja da ova vrsta pismenosti nema veću i značajniju književnu vrednost, ali se sigurno može izvesti zaključak da je njen značaj u tome što je bila domaća, što je svojim književnim, posebno pesničkim, ostvarenjima bila sa narodom na svečanostima, u sretnim i tužnim trenucima, veselila, mirila, a pre svega savetovala, podučavala i davala najbitnije ljudske, verske i moralne upute.

Arebica, modifikovano arapsko pismo, vrlo često neujednačeno, ali u gotovo svim tekstovima razumljivo i logično, jedno je od pisama i srpskog jezika, kao i ostalih jezika južnoslovenskog prostora. Pismo alhamijado književnosti, arebicu, Bajraktarević je

nazvao trećim alfabetom naše pismenosti.²⁶⁷ Ono je ipak daleko bilo bliže i svojstvenije muslimanskoj zajednici kojoj je predstavljalo vezu sa Kur'anom i islamom uopšte.

Sačuvan je samo deo alhamijado literature, kako poetskih tako i proznih ostvarenja. Poezija ima veću književnu vrednost i pripada različitim žanrovima, između kojih se ne može povući baš jasna linija razdvajanja. *Mevlud*, kao poetski prikaz Poslanikovog života, bio je uz narod u svakom značajnom trenutku. Stihovi mevluda, kao sigurno najpopularnije alhamijado poeme, kazivali su se, recitovali, pevali, na raznim svečanostima i pri raznim povodima, u najtužnijim ali i najradosnijim trenucima porodice i zajednice. *Mevludi* su, kao verska literatura, preko detalja iz Poslanikova života predstavljali uputu i kodeks moralnog i etičkog ponašanja. *Kaside*, koje pevaju o velikanima, hvalile su ljude, one poslušne, verne, dobre. Isticale su njihove vrline i prenosile ih drugim ljudima. Ulepšavale su mevludske i druge svečanosti. Pevale su o događajima poznatih ličnosti iz istorije islama. Imale su direktnu vezu sa čovekom. Uzdizale su ljudske vrline, a kritikovale one loše osobine koje čoveka i zajednicu kvare. Pevale su o dženetu (raju) i putu koji vodi u njega, ali i džehenemu (paklu) i putu i postupcima koji čoveka zasigurno odvede u njega. Moralne, verske i poučne poruke, bile su osnova kasida i poema koje alhamijado pesnici nazivaju *nasihatima*. Poruke *nasihata*, kao najdužih alhamijado pesničkih ostvarenja, su direktne, jasne, a podlogu za njihove stihove čine Kur'an i suna poslanika Muhameda. Stalno recitovanje i pevanje *nasihata*, kao i njihova popularnost, negovale su moralne i verske norme u društvu. A ono što je svim kasidama alhamijado književnosti zajedničko je jasno iskazana želja da utiču na uzdizanje moralnih društvenih normi.

Ilahija, koja peva o Bogu, obraća Mu se i veliča Ga, kraća ali po sastavu i književnim vrednostima uzvišenija pesma, imala je uvek svoje značajno mesto u zajednici. Iako manje popularna, u prazničnim i svečanim trenucima, ulepšavala je događaje i uzdizala osećanja vernika do najviših stepeni. Cilj ilahije, kao i kaside, je bio da se ljudi veri i Bogu uvek vraćaju. Neke od najboljih su pamćene, prepisivane, recitovane i pevane, prenosile su poruke najboljih iskazivanja ljubavi prema Bogu, ali i poruke suživota, tolerancije i međusobne ljudske ljubavi.

²⁶⁷ Bajraktarević, F.: *Arabica kao treći alfabet naše pismenosti*, „Anali Filološkog fakulteta”, Beograd, 1967, str. 149-151.

Jedna pesnička vrsta je pevala o onome što mnogi ljudi nisu smeli javno da govore. Autori tih pesama su slavljani u društvu, ali su vrlo često bili na osudi od upravnog aparata. Ove su pesme u direktnoj vezi sa političkim i društvenim zbivanjima u vremenu nastanka. Njima je pesnik najdirektnije upućivao kritike sudskim i administrativnim vlastima, ali i narodu što prihvata nepravdu i miri se sa njom. Kako je ovakva pesma ustvari bila krik i vapaj pesnika, često je u poetskom doživljaju nadmašivala ostala književna alhamijado dela. Ovi alhamijado pesnici kritički se izražavaju, osuđuju nasilje svoga vremena, jer su oni živi svedoci i svojim očima gledaju kako se ljudi kvare, izobličuju, a vlast zapostavlja svoje moralne, verske i svetovne dužnosti.

Prozna alhamijado literatura, koja je slabijeg kvaliteta, najčešće je verskog karaktera. Predavanja, prevodi Kur'ana, prevodi hadisa, kao i njihova tumačenja su sastavni deo alhamijado tekstova koji upućuju na poštovanje, prvenstveno verskih i moralnih društvenih normi.

Jedan poseban deo alhamijado pismenosti na našem jeziku predstavlja rečnik, koji je ujedno i najstariji alhamijado tekst na našem jezičkom području. To je arapsko-persijsko-grčko-srpski rečnik, sačuvan u dva primerka, sa veoma malim razlikama u delu na srpskom jeziku. Četvororojezični alhamijado rečnik svedok je zajedničkog života, međusobne komunikacije i preplitanja kultura u Osmanskom carstvu, ali i dokaz da je i naš prostor bio deo jedne velike osmansko-orijentalne civilizacije.

Ovaj rad je samo kratko i sažeto predstavljanje alhamijado tekstova nastalih na tlu današnje Srbije. On svakako ne predstavlja svu alhamijado književnost, ali je dobar sveobuhvatni početak istraživanja ove literature kod nas. Većinu tekstova na prostoru Srbije napisali su muslimani, a glavni razlog tome je pismenost koju su sticali u osnovnim verskim školama učeći arapsko pismo koje su kasnije iskoristili za pisanje ili prepisivanje alhamijado književnih rukopisa.

Po Rizviću „Alhamijado literatura predstavlja pojavnu neobičnost u okvirima historijskog kontinuiteta literatura južnoslovenskih jezika. Ali, pored svoje lingvističko-grafijske zanimljivosti, ona se i po svojoj sadržini i strukturalnim osobenostima pokazuje kao svojevrsna, složena i jedinstvena” (Rizvić 1997: 21).

Preplitanje kultura na tlu Srbije u osmansko doba ostavilo je duboke tragove na celokupno stanovništvo, a islamska vera, orijentalni jezici, te arapsko pismo prouzrokovali su književnu pojavu koja je obeležila jedno vreme, koje je trajalo nekoliko vekova. U ovom radu smo, preko alhamijado književnosti, prikazali dodir kultura različitih naroda i preplitanje njihovih jezika i pisama.

Alhamijado književnost, kao posledica multikulturalnog života ljudi potpuno različitih tradicija, predstavlja još neistraženu književnu, kulturološku i lingvističku oblast. Ono što smo kroz ovaj rad prikazali je mali, skromni deo ove literarne baštine, jer je njen najveći deo zauvek izgubljen, a deo je, verovatno, još uvek zatvoren u nekim kućnim i privatnim bibliotekama i izvan je domašaja javnosti.

Izvori²⁶⁸ – rukopisi

Erdeljac, Mehmed: *Hirvat turkisi (Ah, nevista, duša moje)*. – [s. l.], 1588/89.

Hamajlije za izlečenje nesanice, mucanja, glavobolje, groznice, psihičkih problema, noćnog mokrenja, jačanje ljubav među supružnicima, bolju trgovinu. – [s. l.], [s. a.].

Obavljajte namaz i udeljujte zekat. – [s. l.], [s. a.].

Persijsko-arapsko-grčko-srpski rečnik (Luġati fārisī ‘arabī rūmī we srfi). – [s. l.], XV.²⁶⁹

Pravila koja služe kao uputa za čovječni život. – [s. l.], [s. a.].

Predavanje o hidžretu. – [s. l.], 1388.²⁷⁰

Predavanje o kurbanu. – [s. l.], [s. a.].

Prevod hadisa. – [s. l.], [s. a.].

Prevod kur’anskog poglavlja „Iskrenost” (ar. Al-Ihlās). – [s. l.], [s. a.].

Prevod kur’anskog poglavlja „Noć Kadr” (ar. Al-Qadr). – [s. l.], [s. a.].

Prevod kur’anskog poglavlja „Zora” (ar. Al-Fağr). – [s. l.], [s. a.].

Prevod tridesetog kur’anskog džuzua. – [s. l.], [s. a.].

Prevod kur’anskog poglavlja „Teška nevolja” (ar. Al-Ġāšiya). – [s. l.], [s. a.].

Program muslimanske vjerske osnovne nastave. – [s. l.], [s. a.].

Rečnik arapski i rečnik persijski i rečnik grčki i rečnik srpski (Luġati ‘arabī we luġati fārisī we luġati rūmī we luġati srfi). – [s. l.], XV.²⁷¹

Sarajlija, Arif: *Nasihat dinski na jezik bosanski*. – Novi Pazar, [s. a.].

Sarajlija, Arif: *Terđžuman mevludski na jezik bosanski. Kako se naš Pejgamber rodio i na mi’radž izhodio*. – Novi Pazar, [s. a.].

Šušević, Nazif: *Kasida nasihat (Kasida o smrti)*. – [s. l.], [s. a.].

Šušević, Nazif: *Kasida nasihat (II)*. – Novi Pazar, 1895.

²⁶⁸ U toku pisanja ovog rada kao izvori su korišćeni rukopisi alhamijado literature nastali na tlu Srbije, koje je autor ovog rada ranije sakupio, a većina je deo njegove porodične biblioteke.

²⁶⁹ Kod ovog rečnika je naveden vek njegovog sastavlja jer godina nije poznata.

²⁷⁰ Godina 1388. označava hidžretsku godinu.

²⁷¹ Kod ovog rečnika je naveden vek njegovog sastavlja jer godina nije poznata.

Šušević, Nazif: *Mevludi-šerif*. – [s. l.], [s. a.].

Tabaković, Sulejman: *Kitab-kasida kelam Ibrahim (Kasida Ibrahim)*. – Novi Pazar, 1278.²⁷²

Tabaković, Sulejman: *Ovo je na bosanskom nasihat Sulejmanov. Divan* – Novi Pazar, [s. a.].

Uskufi, Muhamed Hevaji: *Makbuli 'arif (Potur šahidija)*. – Sarajevo, 1631.

²⁷² Godina 1278. označava hidžretsku godinu.

Literatura

- Adamović, M., *O poreklu srpskohrvatskih osmanizama* / „Južnoslovenski filolog” (Beograd). – knj. XXX, sv. 1-2 (1973), str. 229-236.
- Baćićanin, F. i Šemsović, S., *Rukopisna ostavština Nazifa Šuševića (1860-1923)*. – Novi Pazar: Narodna biblioteka „Dositej Obradović”, 2011.
- Bajraktarević, F., *Arabica kao treći alfabet naše pismenosti* / „Anali Filološkog fakulteta” (Beograd). – (1967), str. 149-151.
- Bajraktarević, F., *Naši muslimani u turskoj državnoj upravi i nauci* / „Politika” (Beograd). – god. XXXVII, br. 11645 (02. novembar 1940), str. 10-11.
- Bajraktarević, F., *O našim mevludima i o mevludu uopšte* / „Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor” (Beograd). – knj. XVII, sv. 1 (1937), str. 1-37.
- Bajraktarević, F., *Srpska pesma o Muhamedovu rođenju* / „Glasnik Skopskog naučnog društva” (Skoplje). – knj. III (1927), str. 189-202.
- Balić, S., *Kultura Bošnjaka, muslimanska komponenta*. – Wien, 1973.
- Bandžović, S., *Uvodno slovo* / Sulejman Tabaković, *Divan*. – Novi Pazar: ITP „Damad”, 1992. – str. 5-10.
- Baotić, J., *Orijentalizmi u govoru starosjedilaca Bosanske Posavine* / „Književni jezik” (Sarajevo). – br. 23/1 (2007), str. 50-64.
- Bećović, M., *Alhamijado književnost na našem tlu* / Sulejman Tabaković, *Divan*. – Novi Pazar: ITP „Damad”, 1992. – str. 51-68.
- Begić, H., *Pjesnički prikaz rođenja Muhammeda a.s. u mevludu* / *Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka: zbornik radova*. – Sarajevo: Preporod, 2000. – str. 52-61.
- Bejtić, A., *Pjesnik Sabit Alauddin Užičanin kao sarajevski kadija i bosanski mula* / „Anali Gazi Husrevbegove biblioteke” (Sarajevo). – knj. II-III (1974), str. 3-20.
- Berbić, I. E., *Bosansko turski učitelj*. – Istanbul: [s. n.], 1893.

- Berger, T. i Lehfeldt, W., *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte: ein arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache*. – Köln: Böhlau, 1989.
- Bernard, L., *Svijet islama*. – Beograd: Jugoslovenska revija; Vuk Karadžić, 1979.
- Blau, O., *Bosnisch-turkische Sprachdenkmaler*. – Leipzig: F. A. Brockhaus, 1868.
- Bogdanović, M., *Poezija Muslimana u Bosni* / „Srpski književni glasnik” (Beograd). – knj. XXIX, br. 1 (1912), str. 72-79.
- Caferoglu, A., *Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliotheque d’Aya-Sofya* / „Revue Internationales des Etudes balkaniques” (Beograd). – god. II, tom I, knj. III (1936), str. 185-190.
- Čaušević, Dž., *Hadreti Pejgamberov hidžret / Reis Džemaludin Čaušević: prosvjetitelj i reformator*. – knj. 2, Sarajevo: Ljiljan, 2002. – str. 468-472.
- Čaušević, Dž., *Izvod iz predgovora Dž. Čauševića izdanju 1937. godine / Kur’an časni*. – Zagreb: Stvarnost, 1972. – str. 837-878.
- Čelebi, E., *Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama*. – Sarajevo: Svjetlost, 1967.
- Čokić, A. A., *Dobar zeman prokasa* / „Gajret” (Sarajevo). – god. XI, br. 12 (1927), str. 189-190.
- Čolaković, S., *Da li mevlud ima uporište u Kur'anu? / Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka: zbornik radova*. – Sarajevo: Preporod, 2000. – str. 23-31.
- Čolić, Lj., *Prilog proučavanju međusobnih hrišćansko-muslimanskih uticaja* / „Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor” (Beograd). – knj. LXXI, sv. 1-4 (2006), str. 149-157.
- Ćorović, V., *Ajvaz-dedina kasida* / „Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor” (Beograd). – knj. VII, sv. 1-2 (1927), str. 189-195.
- Ćorović, V., *Muslimani u našoj ranijoj književnosti* / „Bosanska vila” (Sarajevo). – god. XXVII, br. 3 (1912), str. 33.
- Dayf, Š., *Tarih al-adab al’arabi*. – Kairo: [s. n.], 1963.

- Đinđić, M. i Vulović, N., *O morfološko semantičkoj vrednosti turskog prideva kara u srpskom leksičkom sistemu* / „Srpski jezik” (Beograd). – god 17, br. 17 (2012), str. 411-418.
- Đinđić, M., *Semantičko-derivaciona analiza turcizama u savremenom srpskom književnom jeziku* / *Mitološki zbornik 29*. – Rača: Centar za mitološke studije, 2013. – str. 233-244.
- Đinđić, M., *Terminologija konjarstva u srpskom jeziku s posebnim osvrtom na turcizme* / *Istoci i utoci, sećanje na Slavoljuba Đinđića: zbornik radova*. – Beograd: Filološki fakultet, 2009. – str. 229-352.
- Đinđić, M., *Turcizmi u savremenom srpskom književnom jeziku* / „Riječ” (Rijeka). – god. 16, sv. 1 (2010), str. 57-63.
- Đinđić, M., *Turcizmi u sedamnaestom tomu Rečnika SANU* / *Šezdeset godina Instituta za srpski jezik SANU: zbornik radova II*. – Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2007. – str. 45-51.
- Dozo, H., *Kur'an Časni* / „Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva” (Sarajevo). – god. XXXIII, br. 1-2 (1970), str. 3-7.
- Filan, K., *Turska leksika u rječniku Makbuli arif Muhameda Hevajja Uskufija* / „Anali Gazi Husrevbegove biblioteke” (Sarajevo). – knj. XXIII-XXIV (2006), str. 205-217.
- Filipović, M., *Mevlud kao vjerski i narodni događaj i kao pjesnička forma u duhovnom i kulturnom životu bošnjačkog naroda* / *Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka: zbornik radova*. – Sarajevo: Preporod, 2000. – str. 13-17.
- Frašeri, Š. S., *Kamus-i turki*. – Istanbul: [s. n.], 1899.
- Giljferding, A., *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*. – Beograd: Službeni list, 1996.
- Gudžević, S., *Latinski Kitab al-mi'radž* / *Noćno putovanje Poslanika Muhammeda*. – Zagreb: V.B.Z., 2007. – str. 151-159.
- Hadžijahić, M., *Bibliografske bilješke o prijevodima Kur'ana kod nas* / „Bibliotekarstvo” (Sarajevo). – god. XIII, br. 3 (1967), str. 39-54.
- Hadžijahić, M., *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija*. – Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1974.

- Hadžiosmanović, L. i Memija, M., *Poezija Bošnjaka na orijentalnim jezicima.* – Sarajevo: Preporod, 1995.
- Hadžiosmanović, L., *Umjesto predgovora / Fuad Bačićanin i Sead Šemsović, Rukopisna ostavština Nazifa Šuševića (1869-1923).* – Novi Pazar: Narodna biblioteka „Dositej Obradović”, 2011. – str. 15-18.
- Hafiz, N., *Književnost muslimanskih naroda u Evropi u period Osmanskog carstva / Ihsanoglu, E., Historija Osmanske države i civilizacije II.* – Sarajevo: Orijentalni institut; Istanbul: IRCICA, 2008. – str. 280-294.
- Handžić, M., *„Miradžija” Sabita Užičanina.* – Sarajevo: Državna štamparija, 1940.
- Handžić, M., *Dvije-tri o mevludu / „Glasnik Vrhovnog vjerskog starješinstva Islamske vjerske zajednice” (Sarajevo).* – god. II, br. 7 (1934), str. 389-394.
- Handžić, M., *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana.* – Sarajevo, 1933, (separat).
- Hangi, A., *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini.* – Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Hodžić, V., *Merhum Arif Sarajlija, veliki alim i pjesnik / „Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva” (Sarajevo).* – god. XXXVII, br. 1-2 (1974), str. 109-112.
- Huković, M., *Alhamijado književnost / Od antičke književnosti do prosvjetiteljstva: Studije I.* – Sarajevo: Veselin Masleša, 1982. – str. 165-193.
- Huković, M., *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci.* – Sarajevo: Svjetlost, 1986.
- Huković, M., *Primjeri iz alhamijado književnosti / Od antičke književnosti do prosvjetiteljstva: Hrestomatija II.* – Sarajevo: Veselin Masleša, 1982. – str. 189-224.
- Huković, M., *Spjevovi o rođenju Muhammeda, a.s. pisani arebicom / Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka: zbornik radova.* – Sarajevo: Preporod, 2000. – str. 70-75.
- Huković, M., *Zbornik alhamijado književnosti.* – Sarajevo: Preporod, 1997.

- Humo, H. O., *Sehletul-vusul*. – Istanbul, 1869; Sarajevo, 1875.
- Humo, H., *Gajret 1903-1928*. – Sarajevo: Gajret, 1928.
- Humo, H., *Spomenica dvadesetpetogodišnjice Gajreta: 1903-1928*. – Sarajevo: Glavni odbor Gajreta, 1928.
- Isaković, A., *Biserje, izbor iz muslimanske književnosti*. – Zagreb: Stvarnost, 1972.
- Janković, S., *Ortografsko usavršavanje naše arabice u štampanim tekstovima: Uticaj ideja Vuka Karadžića / „Prilozi za orijentalnu filologiju”* (Sarajevo). – god. 1988, knj. XXXVIII (1989), str. 9-40.
- Jašović, G., *Leksika orijentalnog porekla u pripovednoj prozi Grigorija Božovića*. – Kosovska Mitrovica: Književno društvo Kosova i Metohije, 2008.
- Jevtić, B., *Scheich Seifuddin ef. Kemura und dr Vladimir Ćorović: serbokroatische Dichtungen Bosnicher Moslims aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert / „Srpska omladina”* (Sarajevo). – (1912), str. 23-24.
- Kadić, R., *Pobožne pjesme bosansko-hercegovačkih muslimana*. – Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, 1980.
- Kalajdzija A., *Transliteracija alhamijado pjesme „Ibrahime terzija” iz 1895. / „Književni jezik”* (Sarajevo). – br. 23/1 (2007), str. 107-115.
- Kalajdzija, A., *Osobnosti bosanskoga jezičkog izraza Makbuli-arifa / „Anali Gazi Husrevbegove biblioteke”* (Sarajevo). – knj. XXXII (2011), str. 273-290.
- Kalajdzija, A., *Usmeno jezičko stvaralaštvo Umihane Čuvidine / „Pismo”* (Sarajevo). – god. III, br. 1 (2005), str. 40-54.
- Kapetanović, Lj. M., *Istočno blago II*. – Sarajevo: Svjetlost, 1987.
- Kapetanović, Lj. M., *Narodno blago*. – Sarajevo: Preporod, 2003.
- Karić, E., *Mevlud između zabrane i odobravanja / Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka: zbornik radova*. – Sarajevo: Preporod, 2000. – str. 18-22.
- Kemura, S. i Ćorović, V., *Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims, aus dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert / Zur Kunde der Balkanhalbinsel*.

- II. Quellen und Forschungen.* – Sarajevo: Instituts für balkanforschung, 1912. – str. 3-6.
- Kikić, H., *Nekoliko svijetlih i nekoliko opskurnih imena u Be-Ha književnosti / „Almanah savremenih problema”* (Zagreb). – (1936), str. 160.
- Köksal, M. F., *Yenipazarlı Vali: Husn u Dil.* – Istanbul: Kitabevi, 2003.
- Köprülüzade, M. F., *Milli edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri ve Divan-ı Türk-i Basit.* – Istanbul: Devlet matbaası, 1928.
- Koran* (preveo Mićo Ljubibratić). – Biograd: Zadužbina Ilije Milosavljevića Kolarca, 1895.
- Korkut, D. M., *Makbul-i arif (Potur-šahidija) Uskufi Bosneviya.* – Sarajevo: [s.n.], 1942.
- Kovačević, E., *Sabit Užičanin i njegova Mi'radžija.* – Sarajevo: El-Kalem, 1990.
- Kraelitz, F., *Ein kroatisches Lied in türkischer Transkription aus dem Ende des XVI Jahrhunderts / „Archiv für slavische Philologie”* (Berlin). – knj. XXXII (1911), str. 613-615.
- Krauss, F., *Smailagić Meho.* – Dubrovnik: D. Pretner, 1886.
- Kreševljaković, H., *Narodna pjesma Čamdži Mujo i lijepa Uma / „Novi Behar”* (Sarajevo). – god. III, (1929-1930), str. 53.
- Kreševljaković, H., *Znameniti i zaslužni Hrvati 925 – 1925.* – Zagreb, 1925.
- Krišić, J., *Udeo muslimana u našoj književnosti / „Kalendar Gajret za 1939.”* (Sarajevo). – br. 32 (1938), str. 192.
- Kujović, A., *Izvod iz recenzije / Fuad Bačićanin i Sead Šemsović, Rukopisna ostavština Nazifa Šuševića (1869-1923).* – Novi Pazar: Narodna biblioteka „Dositej Obradović”, 2011. – str. 415-417.
- Kur'an časni* (preveli Muhamed Pandža i Džemaludin Čaušević). – Zagreb: Stvarnost, 1969.
- Kur'an s prevodom* (preveo Besim Korkut). – Sarajevo: Orijentalni institut, 1977.
- Kur'an s prijevodom na bosanski jezik* (preveo Enes Karić). – Sarajevo: Bosanska knjiga, 1995.
- Latić, Dž., *Jezik i stil Gaševićeva Mevluda / Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka: zbornik radova.* – Sarajevo: Preporod, 2000. – str. 76-80.

- Latić, Dž., *Recenzija / Nazif ef. Šušević, Nazif efendijina kasida.* – Novi Pazar: S. Šušević, 2009. – str. 107-109.
- Lehfeld, W., *Zur serbokroatischen Übersetzung arabisch-islamischer Termini in einem Text des XV-XVI Jahrhunderts / „Zeitschrift für Balkanologie“* (Berlin). – god. VII (1969/70), str. 28-42.
- Lehfeldt, W., *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum der bosnisch-hercegovinischen Muslime. Transkriptionsprobleme.* – München: Trofenik, 1969.
- Lehfeldt, W., *Die Entwicklung der arabischen Druckschrift in ihrem Gebrauch für das Serbokroatische / „Die Welt der Slaven“* (Wiesbaden). – god. XIII (1968), str. 359-375.
- Lehfeldt, W., *L'écriture arabe chez les slaves / „Slavica occitania“* (Göttingen). – br. XII (2001), str. 267-282.
- Maglajlić, M., *Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak: djelo i vrijeme / Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Narodno blago.* – Sarajevo: Preporod, 2003. – str. 5-61.
- Mala enciklopedija Prosveta: opšta enciklopedija.* – Beograd: Prosveta, 1986.
- Maronković, M., *Srpski jezik u Osmanskom carstvu / „Slavistika“* (Beograd). – br. XIV (2010), str. 280-298.
- Memija, E., *Miradžija u bošnjačkoj baštini / Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka: zbornik radova.* – Sarajevo: Preporod, 2000. – str. 62-65.
- Memija, M., *Alhamijado poezija u Ljubušakovim zbirkama / Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku.* – Sarajevo: Institut za književnost, 1992. – str. 61-66.
- Memija, M., *Pojam mudrosti i slika mudraca u alhamijado književnosti / „Anali Gazi Husrevbegove biblioteke“* (Sarajevo). – knj. XVII-XVIII (1996), str. 267-271.
- Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka.* – Sarajevo: Preporod, 2000.
- Milanović, A., *Kratka istorija srpskog književnog jezika.* – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004.
- Miljković, E., *Na raskršću epoha.* – Niš: Filozofski fakultet, 2013.
- Mirković, P., *Ašiklijske doskočice sa đul pendžera.* – Sarajevo, 1913.

- Mitrović, A., *Naučno delo Fehima Bajraktarevića*. – Beograd: Filološki fakultet, 1996.
- Mitrović, A., *Transkripcija i adaptacija imena i naziva iz arapskog jezika u srpskom / Srpski jezik i njegove norme 41/1, Naučni sastanak slavista u Vukove dane*. – Beograd: Međunarodni slavistički centar, 2012. – str. 59-71.
- Muftić, T., *O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku / „Prilozi za orijentalnu filologiju”* (Sarajevo). – knj. X-XI (1960-1961), str. 5-29.
- Muftić, T., *O arebici i njenom pravopisu / „Prilozi za orijentalnu filologiju”* (Sarajevo). – god. 1964-1965, knj. XIV-XV (1969), str. 101-121.
- Muhamed, H., *Ljubavna poezija muslimanskih pjesnika iz Bosne u prošlim stoljećima na hrvatskom jeziku / „Muslimanska svijest”* (Sarajevo). – god. I, br. 36 (1936), str. 9.
- Mulahalilović, E., *Mevludski običaji / „Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva”* (Sarajevo). – god. L, br. 5 (1987), str. 588-590.
- Mušović, E., *Sulejman Tabaković, novopazarski pjesnik iz XIX veka / „Sopocanska viđenja”* (Novi Pazar). – br. 8 (1989), str. 84-90.
- Mušović, E., *O nekim orijentalnim nazivima u Novom Pazaru / Novopazarski zbornik*. – Novi Pazar: Muzej „Ras”, 1989a. – str. 203-210.
- Nametak, A., *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*. – Sarajevo: Svjetlost, 1981.
- Nametak, A., *Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici / „Građa za povijest književnosti hrvatske”* (Zagreb). – knj. 29 (1968), str. 231-380.
- Nametak, F., *Društvena uvjetovanost divanske književnosti / Bošnjačka književnost u književnoj kritici*. – Sarajevo: Alef, 1998. – str. 464-480.
- Nametak, F., *Mevlud kroz istoriju Bosne i Hercegovine / „Islamska misao”* (Sarajevo). – br.153 (1995), str. 15.
- Nilević, B., *O pogledima Vladimira Ćorovića na književno-kulturno i umjetničko stvaranje muslimana u Bosni i Hercegovini / „Anali Gazi Husrevbegove biblioteke”* (Sarajevo). – knj. XIX-XX (2001), str. 133-147.

- Novaković, D., *Struktura muslimanskog života*. – Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za teološka istraživanja (2012).
- Novaković, S., *Prilozi k istoriji srpske književnosti: Srbi Muhamedovci i turska pismenost* / „Glasnik Srpskog učenog društva” (Beograd). – knj. IX, sv. XVI (1869), str. 220-255.
- Obradović, Dž., *Odgojno-poučno značenje mevluda / Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka: zbornik radova*. – Sarajevo: Preporod, 2000. – str. 110-117.
- Pavlović, M., *Matufovica – Matufovača* / „Glasnik Srpske akademija nauka” (Beograd). – knj. I (1949), str. 168-169.
- Peco, A., *Narodni jezik u književnosti srpskohrvatskog jezičkog područja u predkosovskom periodu sa posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke prilike* / „Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor” (Beograd). – knj. XXXIX, sv. 1-2 (1973), str. 58-72.
- Peco, A., *Turcizmi u Vukovim rječnicima*. – Beograd: Vuk Karadžić, 1987.
- Pešikan, M., Jerković, J. i Pužurica, M., *Pravopis srpskoga jezika*. – Novi Sad: Matica srpska, 1993.
- Petrović, S., *Istorijat i stanje proučavanja turcizama u srpskohrvatskom jeziku* / „Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku” (Novi Sad). – knj. XXXVI, br. 2 (1993), str. 71-127.
- Petrović, S., *Parne reči i ponavljanje turskog porekla u srpskohrvatskom jeziku kroz razne jezičke nivoe* / „Naučni sastanak slavista u Vukove dane” (Beograd). – br. 21, sv. 2 (1993), str. 102-109.
- Petrović, S., *Prilog proučavanju turcizama iz Vranja i susednih govora / Istoci i utoci, sećanje na Slavoljuba Đinđića: zbornik radova*. – Beograd: Filološki fakultet, 2009. – str. 147-157.
- Petrović, S., *Tragom jezičke interferencije u Prizrenu. Uticaj turskog govora na srpski na materijalu iz zbirke reči Dimitrija Čemerikića* / *Peti međunarodni turkološki simpozijum zemalja jugoistočne Evrope: zbornik rezimea*. – Prizren, 2011. – str. 17.

- Petrović, S., *Turcizmi u crnogorskim narodnim govorima (1)* / „Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku” (Novi Sad). – knj. LIV, br. 2 (2011), str. 191-197.
- Petrović, S., *Turcizmi u etimološkom rečniku srpskohrvatskog jezika* / „Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku” (Novi Sad). – knj. XL, br. 1 (1997), str. 117-124.
- Petrović, S., *Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru*. – Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 2012.
- Popović, M., *Pamtivek*. – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1983.
- Popović, Đ., *Turske i druge istočanske reči u našem jeziku*. – Beograd: Srpsko učeno društvo (Štamparija Kraljevine Srbije), 1884.
- Prevod Kur'ana* (preveo Ali Riza Karabeg). – Sarajevo: Prosvjeta, 1937.
- Psunjski, R. V., *Hrvati u svetlosti istorijske istine*. – Beograd: Novo delo, 1944.
- Putanec, V., *Poliglotni ar.-perz.-grč.-srp. i ar.-perz.-grč.-hrv. rukopisni konverzijski priručnici s konca 15. st. na Porti u Carigradu* / „Rasprave” (Zagreb). – sv. 16 (1990), str. 237-244.
- Rahić, E., *Arši Čaki Muhamed* / Alija, Džogović, *Bijel behar*. – Prizren: Kulturna zajednica Bošnjaka Kosova u Švicaskoj, 2002. – str. 24-25.
- Rizvić, M., *Književne studije*. – Sarajevo: Preporod, 2005.
- Rizvić, M., *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*. – Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1973.
- Rizvić, M., *Pojavni okvir i unutarne osobnosti alhamijado literature* / Muhamed Huković, *Zbornik alhamijado književnosti*. – Sarajevo: Preporod, 1997. – str. 5-21.
- Rypke, J., *Beitrage zur Biographie, Charakteristik und Interpretation des turkischen Dichters Sabit*. – Prag: [s.n.], 1924.
- Salković, A., „Divan” Ahmeda Gurbija, *književni biser i primarni istorijski izvor* / *Digitalizacije kulturne i naušne baštine: zbornik radova*. – Beograd: Filološki fakultet, 2012. – str. 487-503.
- Sarajlija, A., *Terdzuman mevludski na jezik bosanski*. – Istanbul, 1911.

- Seljubac, I. S. *Ilaveli sa viškom turskom jazijom nova bosanska elifnica ovo je.* – Istanbul, 1900.
- Smailović, N., *Leksikon islama.* – Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Sokolović, O. A., *Pregled štampanih djela na srpskohrvatskom jeziku muslimana BiH od 1878-1948.* – Sarajevo: Vrhovno islamsko starješinstvo, 1959.
- Spahić, I., *Hutbe.* – Sarajevo: El-kalem, 2000.
- Stovra, J. R. *Gramatika i vježbanica turskog jezika.* – Istanbul, 1893.
- Šabanović, H., *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima.* – Sarajevo: Svjetlost, 1973.
- Šiljak-Jasenković, A., *Ljubav prema vjerovjesniku Muhammedu, a.s. u književno-umjetničkom tekstu / Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka: zbornik radova.* – Sarajevo: Preporod, 2000. – str. 91-101.
- Škaljić, A., *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku.* – Sarajevo: Svjetlost, 1973.
- Škaljić, A.: *Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine.* – Sarajevo: Institut za pručavanje folklor, 1957.
- Šop, I., *Istok u srpskoj književnosti.* – Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1982.
- Tabaković, S., *Divan.* – Novi Pazar: ITP „Damad”, 1992.
- Tanasković, D., *Islam: dogma i život.* – Beograd: Srpska književna zadruga, 2008.
- Tanasković, D., *Sociolingvistički aspekti ideologizacije pozajmljenica / Jezik u savremenoj komunikaciji.* – Beograd: Centar za marksizam Univerziteta, 1983. – str. 95-115.
- Teodosijević, M., *Uloga bibliotekara u tumačenju pozajmljenica u srpskom jeziku – na primerima / Školska biblioteka i nastava jezika i književnosti: zbornik radova.* – Beograd: Filološki fakultet, 2010. – str. 55-61.
- Traljić, S., *25-godišnjica hrvatskog „Mevluda” Arifa Sarajlije / „Muslimanska svijet” (Sarajevo).* - god. I, br. 10 (1936), str. 7.
- Traljić, S., *Arebica ili hrvatica / Reis Džemaludin Čaušević: prosvjetitelj i reformator.* – knj. 1, Sarajevo: Ljiljan, 2002.

- Trhulj, S., *Rječnik moje majke*. – Sarajevo: Alef, 2002.
- Truhelka, Ć., *Bosančica. Prilog bosankoj paleografiji* / „Glasnik Zemaljskog muzeja BiH” (Sarajevo). – knj. IV (1889), str. 81.
- Vajzović, H., *Sociolingvistički aspekti alhamijado književnosti u nas* / „Književni jezik” (Sarajevo). – br. 21/2 (2003), str. 14-26.
- Zbirka mevluda, Sve stvoreno učini se veselo*. – Sarajevo: Predsjedništvo udruženja islamskih vjerskih službenika, 1990.
- Zelić-Bučan, B., *Bosančica u Srednjoj Dalmaciji*. – Split: Historijski arhiv, 1961.
- Zilkić, A., *Riječ dvije o autoru / Arif Sarajlija, Savjeti o vjeri*. – Tutin: [s. n.], 1991. – str. 3-5.
- Zirojević, O., „Pravo blago u biblioteci”. *Politika*, 15. maj 2011. <http://www.politika.rs/scc/clanak/177090>. 29.01.2016.
- Zirojević, O., *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*. – Beograd: Srpski genealoški centar, 2007.

Biografija

Fuad Bačićanin je rođen 03. januara 1974. godine u Novom Pazaru gde je završio osnovnu (1989) i srednju (1993) školu. Jednogodišnji kurs turskog jezika završio je 1994. godine na TOMER-u (Türkçe öğretim merkezi) pri Ankara univerzitetu u Republici Turskoj, a Višu školu elektrotehnike, smer elektronika, na Marmara univerzitetu u Istanbulu 1997. godine. Na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta u Novom Pazaru je 2006. godine okončao studije Turskog jezika i književnosti i dobio zvanje diplomiranog filologa za turski jezik i književnost. Na doktorskim je studijama na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu gde završava rad pod naslovom *Preplitanje kultura na tlu Srbije u Osmansko doba – na primeru alhamijado književnosti*. Od 2006. godine zaposlen je u Narodnoj biblioteci „Dositej Obradović” u Novom Pazaru.

Fuad Bačićanin je objavio više naučnih i stručnih radova i učestvovao je na više konferencija i međunarodnih naučnih skupova.

Posebno zanimanje za alhamijado književnost rezultiralo je objavljivanjem monografije „Rukopisna ostavština Nazifa Šuševića (1860-1923)” 2011. godine u izdanju Narodne biblioteke „Dositej Obradović”.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани Фуад Баћићанин

број уписа 08143Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

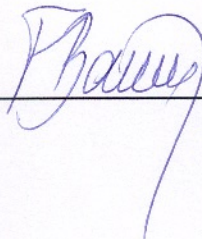
Преплитање култура на тлу Србије у османско доба – на примеру

алхамијадо књижевности

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 23. 03. 2016. године

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Фуад Баћићанин
Број уписа 08143Д
Студијски програм ЈКК – докторске академске студије
Наслов рада Преплитање култура на тлу Србије у османско
доба – на примеру алхамијадо књижевности
Ментор проф. др Анђелка Митровић

Потписани Фуад Баћићанин

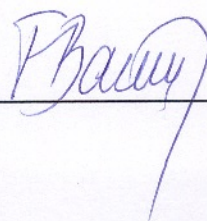
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 23. 03. 2016. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Преплитање култура на тлу Србије у османско доба – на примеру

алхамијато књижевности

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 23. 03. 2016. године

